

*Historisk
Tidskrift
för
Finland*

2 · 1994 årg. 79

Historisk Tidskrift för Finland

utgiven av Historiska föreningen r.f., Helsingfors

REDAKTIONEN

Ansvarig redaktör: Professor Max Engman

Historiska institutionen, Åbo Akademi, 20500 Åbo

Redaktionssekreterare:

Fil.mag. John Strömberg · Fil.dr Henrik Meinander

Ekonom: Fil.kand. Pertti Hakala

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9

00100 Helsingfors

REDAKTIONSRÅD

Eljas Orrman (ordförande) · Max Engman · Derek Fewster

Tom Gullberg · Matti Klinge · Rainer Knapas · Henrik Knif

Henrik Meinander · Beatrice Moring · Alexandra Ramsay

Henrik Stenius · Nils Erik Villstrand · Anna-Maria Åström

Gustaf Bondes memoarer och Arckenholtz

VOITTO AHONEN

Historieforskningen har länge känt till de svenska ständernas beslut 1765 som beviljade den för högförräderi dömd Johan Arckenholtz en pension och uttryckte önskemålet att han skulle skriva Fredrik I:s historia.¹

Arckenholtz hade efter rättegången vistats ett par decennier i Kassel som hovbibliotekarie och uppnått internationell uppskattning som vetenskapsman och författare; han hade alltså goda förutsättningar för att genomföra ständernas uppdrag. Vid tiden för riksdagen 1765–1766 uppnådde han redan sitt sjuttionde levnadsår. Forskningen har ansett att det slutligen var åldern som hindrade Arckenholtz att slutföra historieverket, trots att han efter återkomsten till Stockholm med iver inledde forskning i akterna från Fredriks tid. Hans död 1777 satte definitivt punkt för projektet.²

Historieprojektet hade utgått från riksrådet och sekreta utskottet, som ursprungligen hade velat att Arckenholtz skulle skriva någon del av rikshistorien, eftersom hovkanslern Olof von Dalin hade lämnat arbetet på hälft. När sekreta utskottets förslag behandlades i adelsståndet uttryckte friherre Ridderstolpe ett önskemål om att just Fredriks tid skulle skildras och betona den bortgångne kungens stora förtjänster som krigshjälte och härskare. Ståndet tog inte ställning till i vilken anda verket skulle skrivas, utan gav endast uppdraget att skriva konung Fredrik I:s historia.³ Uppdraget torde ha tilltalat Arckenholtz, eftersom konungen på flera sätt varit honom bevägen.

¹ Einar W. Juva, *Kaksi suomalaista vapaudenajan myllerryksissä*, Historiallisia tutkimuksia LVI (Helsinki 1960), s. 135. *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)* 2 (Stockholm 1920), s. 119. Yrjö Blomstedt & Georg Luther, 'Arckenholtz', *Släktbok*, ny följd II, SSLF 412 (Helsingfors 1977), s. 584.

² Juva, s. 136–137. Blomstedt & Luther, s. 584.

³ *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll 1765–1766 I*, s. 559–560.

Helsingforsmanuskriptet

I Helsingfors universitetsbibliotek bevaras en gammal handskrift med överskriften "Politiska Anecdoter ifrån År 1718 til och med 1751 af Johan Arckenholtz";⁴ man frågar sig i vilket förhållande manuskriptet står till ständernas uppdrag. Forskningsuppgiften innebär en utmaning därför, att arbetet trycktes 1821 i Stockholm med riksrådet Gustaf Bonde som författare. Arbetet hör till den tidiga frihetstidens viktigaste skriftliga källor. Inge mar Carlsson, som grundligt undersökt frihetstidens politiska litteratur, har accepterat förklaringen att arbetet är av Bondes penna, liksom tidigare bibliografen Samuel E. Bring.⁵

Målsättningen för denna undersökning är att klarlägga vem som skrev det ursprungliga manuskriptet eftersom många faktorer talar emot den tidigare uppfattningen. Jag har därför företagit grundliga jämförelser mellan olika avskrifter och forskat i relationerna mellan tänkbara författare. Uppgifterna i källorna är rätt bristfälliga eftersom Arckenholtz brevväxling förstördes vid Åbo brand 1827; det har därför varit nödvändigt att granska materialet rätt noggrant.

Manuskriptet i Helsingfors kom sannolikt till akademien i Åbo i samband med Arckenholtz stora testamentariska donation eller kort därefter. Akademien fick ett första löfte om en stor bokdonation 1759, men det dröjde ända till 1777, d.v.s. till hovrådets död, innan donationen fann vägen till Åbo.⁶

Enligt testamentet skulle donationen omfatta Arckenholtz hela bibliotek, manuskript, korrespondens och numismatiska samling. Enligt Gjörvell medförde Arckenholtz vid sitt besök i Sverige 1764 manuskript rörande Sveriges historia, vilka "alla förtjäna det Almännas upmärksamhet". Det förefaller alltså som om han under en längre tid gjort förarbeten för en bred historisk framställning, vilket också bekräftas av uppgifter ur källor i Kas-

⁴ HUB handskriftssamlingen A III 3.

⁵ Inge mar Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*, Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis IX (Lund 1967), s. 91 och *Parti-partiväsen-partipolitiker 1731-43*, Acta universitatis Stockholmiensis 29 (Stockholm 1981), s. 19-21 samt *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan om Hästen och Wår-Wisa i samtidspolitiska behysning* (Lund 1966), s. 8-10. Samuel E. Bring, *Bibliografisk handbok till Sveriges historia* (Stockholm 1934), s. 482.

⁶ Jorma Vallinkoski, *The History of the University Library at Turku II 1722-1772*, Helsingin yliopiston kirjaston julkaisuja 37 (Helsinki 1975), s. 108-111. C. Gjörvell, 'Anmärkingar på en Resa ifrån Stockholm till Finland år 1759', *HArk* IX (1886), s. 76-77.

Politiska Anekdoter
 ifrån
 År 1718 till och med 1751
 af Joh: Arckenholtz

sel.⁷ När Arckenholtz donation mottagits uppgjorde Porthan en förteckning över böckerna som ingår i hans historia över akademibiblioteket. Den tryckta förteckningen upptar inte separata handskrifter, men Porthan nämner att det fanns 13 band brev och dessutom fyra häften.⁸ Av breven har en liten del bevarats i avskrifter i Sverige, synbarligen tillkomna på Porthans initiativ. Orsaken till att samlingen inte förtecknades i detalj framgår av Porthans iakttagelse att akademien fick endast "strödda lappar och stycken", eftersom handskrifterna under Arckenholtz sjukdom råkat i främmande händer och samlingen även var "starkt plundrad".⁹ Det är alltså möjligt, att handskriften i Helsingfors kommit i akademins ägo först efter den egentliga donationen.

En jämförelse mellan handskriften i Helsingfors och den 1821 tryckta *Sverige, under Ulrica Eleonora och Fredric I, eller ifrån 1718 till 1751*, visar att det är fråga om samma arbete, såsom framgår av följande exempel:

handskriften, s. 5

Så snart den Stora Konung Carl XII hwars rara Egenskaper och Hjeltemod lämnade Riket i den Räkning som En annans mindre egenskaper förmodelig förekommit d 30 Novbr 1718 andersmässo afton kl emellan 7 och 8 blef skuten igenom hufvudet med et druffkugel från oberberg et utanwärcck för fästningen Friedrichs hall uti Norige och denne olyckeliga händelse strasct berättadt blef till Hans Kongl Höghet wår nu warande Allernådigste Konung då Generallissimus som tillika med den Unga Hertigen af Holstein war uti lägret...

Sverige ... (1821), s. 5

Så snart den stora Konungen Carl XII hwars rara egenskaper och hjeltemod lemnade Riket i den Situation, som en annans mindre hade förmodligen förekommit, — den 30 Nov. 1718 Andersmässoaftonen, klockan emellan 7 och 8, skjuten blef igenom hufvudet med ett druffhagel eller kula ifrån Oberberg, som är ett utanverk för Fästningen Fredricshall i Norige, och samma olyckeliga händelse berättad blef till Hans Kongl. Höghet, dåvarande Generallissimus, sedermera vår Allernådigste Konung Fredric I, som tillika med den unga Hertigen af Hollstein Carl Fredric var uti lägret...

⁷ Vallinkoski, s. 109 not. *Die Landesbibliothek Kassel*, hrsg. von Wilhelm Hopf.

Handskriftens språkdräkt är ålderdomligare och kanske något tyskt präglad, men det är utan tvekan fråga om samma text. Det inte minst intressanta är att handskriftens omnämnande av "vår nu varande ... Konung" avslöjar, att åtminstone början skrivits under Fredrik I:s regeringstid eller på basen av anteckningar från den tiden. Följande avsnitt visar texterna om utbrottet av hattarnas krig:

handskriften s. 178

Ej finnes något spår i acterna, om sielfwa Planerna och Krigsoperationerna varit förut gjorde. Wäl har Frankrike i början af Martii månad, begiärt del af Sweriges operationsplan...

Sverige... (1821), s. 136

Ej heller finnes i Acterne något spår, om sjelfwa planerne och krigsoperationerne förut varit uppgjorde. Wäl har Frankrike i början af Martii månad begärt del af Sveriges operations-plan ...

Utöver den modernare språkdräkten har den tryckta texten ibland kompletterats med ett eller annat nytt ord, ordföljden har ändrats här och där i enlighet med grammatiken. Vissa skillnader kan helt enkelt bero på fel läsningar. Det väsentliga är i alla fall att det på skiljaktiga punkter närmast är fråga om korrekturläsning och stilistik, inte om det egentliga innehållet.

I företalet till den tryckta utgåvan nämns tre punkter (s. 243, 257 och 260) där boktryckarens manuskript skilt sig från den handskrift som förvarades i Engeströms samling i Kungliga Biblioteket.¹⁰ I HUB:s handskrift överensstämmer den första synbarligen med Engeströms version och den andra med den tryckta utgåvan, medan den tredje åter överensstämmer med Engeströms. Enligt min mening är det inte fråga om väsentliga skillnader, eftersom en ny avskrivare lätt på eget initiativ har kunnat ta med eller utelämna de ifrågavarande protokollsutdragen och namnförteckningen. Jag har inte funnit några väsentliga skillnader mellan handskriften i HUB och den tryckta versionen från 1821, men handskriften är ursprungligare och har uppenbart liknat den version som legat till grund för den tryckta boken.

(Marburg 1930), s. 39.

⁸ M.G. Schybergson, *Henrik Gabriel Porthan. Lefnadsteckning*, SSLF LXXXIII (Helsingfors 1908), s. 164–165. Henr. Gabr. Porthan, *Historia bibliothecae R. Academiae Aboensis*, H.G. Porthans skrifter i urval III (Helsingfors 1867), s. 169.

⁹ A.R. Saareseppä, 'Johan Arckenholtzin kirjekokoelman vaiheet', *Historiallisia tutkimuksia J.R. Danielson-Kalmarin täyttiessä 60 vuotta* (Helsinki 1913), s. 293–311. *Bref från Henrik Gabriel Porthan till samtida*, utg. av Ernst Lagus, SSLF XXXVIII (Helsingfors 1898), s. 113, 123–124.

¹⁰ Jfr *Anecdoter*, HUB, s. 322, 340–341, 346–347.

Arckenholtz som författare

Titelbladet på handskriften i Helsingfors nämner uttryckligen Arckenholtz som författare; uttrycket "af Johan Arckenholtz" kan knappast uppfattas på annat sätt om forskningen inte kan påvisa att det avser enbart avskrivaren. Också Carlsson har känt till handskriften och uppger i sin första undersökning att Arckenholtz anges som författare.¹¹ En analys av handstilen visar med rätt stor säkerhet att författaren var Arckenholtz, men eftersom den svenska forskningen betraktat versionen i HUB endast som en av denne kommenterad avskrift av Bonde, kan detta inte ses som ett bindande bevis i fråga om den ursprungliga författaren.

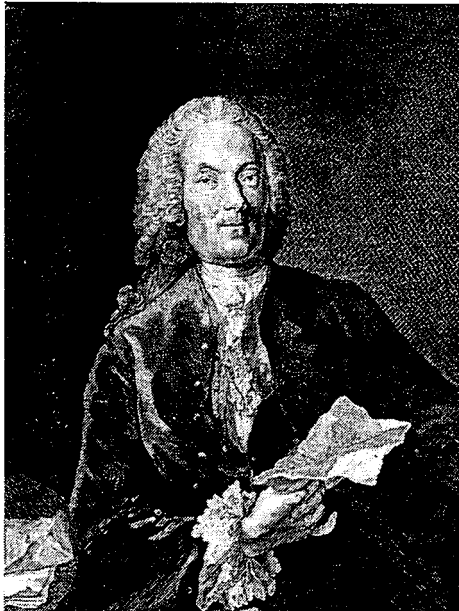
Handskriften omfattar sammanlagt 386 sidor, av vilka s. 21–37 bundits in fel mellan s. 43–44, vilket tyder på att bladen ursprungligen uppbevarats lösa. De sista 30 sidorna upptar dokumentavskrifter och anteckningar. Författaren har i ett förord på fyra sidor förklarat sina avsikter och sin strävan att framlägga sin "berättelse i ofärgat och sannt ljus med sanningen och sakernas rätta förlopp". Av förordet framgår att han inte avsett att lägga fram enbart anekdoter, utan en verklig historia över Fredrik I.

Skrivandet av faktisk och sanningsenlig historia var något av en passion hos Arckenholtz, en tes som han upprepar i förordet till de flesta av sina identifierade arbeten, såsom i *Sagu-Brott* (1734) och huvudarbetet om drottning Kristinas historia.¹²

En viss betydelse har också företalets hänvisning till anekdoter. Ordet ingår inte i arbetets titel i någon annan handskrift än den som finns i Helsingfors där det knyter samman titeln och förordet. Eftersom ordet anekdot analyseras också i de andra versionernas förord och i den tryckta utgåvan, tyder förekomsten i titeln på att det är fråga om den mest ursprungliga handskriften. Det förefaller som om uttrycket skulle ha varit typiskt för Arckenholtz också i andra sammanhang, i den franska handskriften om Rusdorfs memoarer möter det läsaren redan i titeln. Genast i början klagade Arckenholtz också vad han avsåg med termen. När däremot den franske upplysningsfilosofen d'Alembert klandrade hans huvudverk om drottning Kristina för att det bestod av enbart anekdoter, gav Arckenholtz igen med

¹¹ Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91.

¹² *Sagu-Brott af 1734 Års Riksdag i Stockholm*, Lunds universitetsbibliotek (LUB). *Memoires & Negotiations de Monsieur de Rusdorf*; manuskriptsamlingen vol. 100–101, SRA. Johan Arckenholtz, *Memoires concernant Christine Reine de Suède I* (Amsterdam & Leipzig 1751), preface s. iii, xv, II, s. 3–4.

Johan Arckenholtz (1695–1777). Kopparstick av W.C. Mäyr (Museiverket, historiska bildarkivet).

samma mått: den franska historieskrivningen innehöll bara anekdoter och inte alls belägg och källor.¹³ Det förefaller alltså som om Arckenholtz skulle ha hyst motvilja mot termen anekdot som benämning på fullödig historieskrivning. Däremot förefaller det som om Gustaf Bonde inte skulle ha använt anekdoter. Hans son Carl Bonde skrev synbarligen – märkligt nog – på 1770-talet en skrift på 34 sidor med titeln "Anekdoter hörande till konung Fredrik den 1stes historia och början af kon. Adolph Fredriks Regering".¹⁴

De för 1700-talet typiska anekdotsamlingar behandlade intima historiska detaljer, "Berättelser om åtskilliga hemligt förelupna Händelser, som äntligen komma i dagsljuset, sedan de förut gått munteligen man emellan i mycken tysthet, så länge det varit farligt att uppenbara dem".¹⁵ Det förefäl-

¹³ Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Södertälje 1989), s. 642. J. Arckenholtz, *Lettre à Monsieur G. à l'occasion des Reflexions & des Anecdotes sur Christine Reine de Suède par Monsieur d'Alembert* (Cassel 1754), s. 14–16, 18.

¹⁴ Sävstaholmsamlingen nr 107, SRA.

¹⁵ Carlsson, *Parti-partiväsen-partipolitiker*, s. 35.

ler som om arbetet skulle ha tillkommit i etapper, alltså som anekdoter, ty författaren konstaterar, att anteckningarna mot hans förväntningar växte till ett stort arbete och att han beskrivit "de förnemsta Werkmästrarnas actioner" utförligare än avsett. Av förordet kan man sluta sig till att kommerskollegii president Daniel Niklas von Höpken gett en påstöt till arbete, men avlidit före det blev färdigt.¹⁶ Eftersom denne avled 1741, måste den första idén ha uppkommit rätt tidigt.¹⁷

På handskriftens s. 370 finns anteckningen "Skrifvit år 1754", vilket kan innebära att den blev färdig detta år. En annan tänkbar förklaring är att anteckningen endast avser den föregående relationen av riksrådet R.R. Cedercreutz om fredsförhandlingarna i Åbo. Eftersom den tryckta versionen också innehåller relationen, torde årtalet ange när hela manuskriptet blivit färdigt.¹⁸

En "modern" uppfattning

Den egentliga skildringen inleds med Karl XII:s död vid Fredrikshald den 30 november 1718 och fångslingen av geheimerådet Görtz. Härefter framskrider arbetet år för år uran kapitelindelning ända fram till Fredrik I:s död 1751. Handskriften har inga källhänvisningar, även om den uppenbart bygger på en ingående kännedom om perioden och på dokument, som nämns i texten.¹⁹

Den för tiden typiska bristen på kritik framkommer t.ex. i uppskattningen av befolkningsförlusterna under Stora nordiska kriget som författaren, medräknat nödåren, uppskattar till över en miljon soldater. Handskriften tar upp partiförhållandena redan i samband med 1720 års riksdag; då uppträdde enligt författaren "patrioter" och "rojalister", en tudelning som var till skada för riket. Han talar t.o.m. om ett "hovparti" i likhet med det som uppträdde på 1750-talet. Hattar och mössor nämns först i samband med riksdagen 1737–1738, varefter dessa partinamn blir genomgående. En annan fråga som i hög grad intresserat den moderna svenska historieforskningen är tolkningen av artikel 7 i Nystadsfreden, som i handskriften ges en djupgående analys.²⁰

¹⁶ *Anekdoter*, företalet, HUB. B o n d e, s. 2.

¹⁷ *SBL XIX*, s. 713–718. Carlsson, *Parti-partiväsen-partipolitiker*, s. 208–209.

¹⁸ *Anekdoter*, s. 370, HUB. B o n d e, s. 268–278.

¹⁹ *Anekdoter*, s. 178, HUB.

²⁰ *Anekdoter*, s. 24–25, 36–37, 41, 94, HUB. B o n d e, s. 26–27, 37–40, 78, 86, 91, 96,

Författaren ägnar stort intresse åt utrikespolitiken, i synnerhet rikets relationer till Ryssland och Frankrike på 1730-talet, och det förefaller som om han klart skulle ha uppfattat betydelsen av den ödesdigra politiska kursändringen på riksdagen 1737–1738. De politiska förvecklingarna med avskedandet av riksråden och själva kriget 1741–1743 upptar över hundra sidor av handskriften. Högförräderimålet mot Arckenholtz och Mathesius behandlas mycket ingående på närmare tio sidor, varvid författaren hävdar att Arckenholtz ställdes inför rätta enbart på grund av Jan Gyllenstiernas angivelse. Vår tids forskning bekräftar hans uppfattning om rättegången, men betonar Arckenholtz' – ur tidens perspektiv – suspekta ryska kontakter.²¹

Författarens uppfattning om såväl 1738–1739 års riksdag som bakgrunden till hattarnas krig är rätt objektiv, ty den moderna forskningen har kommit till likartade slutsatser. Man kan sålunda inte som Carlsson se texten som en ren ”mössuppfattning”.²² Enligt författaren fattades beslutet om krig slutligen ”under en eftermiddag”. Även om man anvisade 69 tunnor guld för kriget, av vilka 27 tunnor franska subsidier, visade sig beräkningarna vara orealistiska. Författaren anser att kriget även i övrigt var illa förberett: han har inte i handlingarna kunnat påträffa någon på förhand uppgjord operationsplan. Som orsaker till nederlaget nämner han sjukdomar, bristen på foder och officerarnas bristande stridsvilja. När Lewenhaupts armé kapitulerat kunde den ryska överbefälhavaren ”göra en guld bro åt en flyktig fiende” och överlämna storfurstendömet till sin härskare ”utan minsta manspillan”.²³

Författarens förmåga som historiker framträder speciellt på den politiska historiens område, men han drar sig inte heller för att nämna förhållandet mellan Fredrik I och Hedvig Taube. Han ger en klar och exakt bild av den politiska utvecklingen under kungens sista år. Han betraktar denne som en mild och begåvad härskare – och bygger sin bedömning också på personlig

100. Jfr Bo Hammarlund, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*, Acta universitatis Stockholmiensis 35 (Stockholm 1985), s. 29–35 o. Göran Wensheim, *Studier kring freden i Nystad*, Bibliotheca historica Lundensis XXIX (Lund 1973), s. 155–157.

²¹ *Anecdotes*, s. 139–146, HUB. Bonde, s. 110–115. Juva, s. 70–91.

²² Se *Svenska folkets historia IV* (Lund 1928), s. 305–326. *Den svenska historien 6* (Stockholm 1967), s. 77–80. Carlsson *Parti-partiväsen-partipolitiker*, s. 3–4, 20. Jfr Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 9–10. Ludvig Stavenow, 'Riksrådet grefw Gustaf Bonde såsom statsman och författare', *SHT* 1899, s. 38.

²³ *Anecdotes*, s. 175–178, 180–231, HUB. Bonde, s. 132–174.

känedom från sin tjänstgöring i kansliet. Som sällskapsmänniska var kungen "munter och lustig", men som en skuggsida i hans karaktär betecknas hans svaghet för det täcka könet, vilket påverkade hans uppförande i hög grad och slutligen ledde till att han försummade regeringsfrågor. Slutomdömet är att konungen hade ett gott huvud och krigserfarenhet, men blev njutningslysten på gamla dagar. Karakteristiken svarar mycket väl mot den nyare forskningens uppfattningar även om den tolkat konungens egenskaper i ett något positivare ljus.²⁴

Det är inte särskilt svårt att datera handskriften i Helsingfors på basen av yttre kännetecken. Det tyskt påverkade språket i början och en viss förändring av handstilen samt hänvisningen till Fredrik I som regerande kung är tecken på att författaren samlat anteckningar och material under en rätt lång tid. Som den mest sannolika tidpunkt för manuskriptets färdigställande framstår 1754. Den svenska forskningen har kommit till samma resultat och antagit att författaren påbörjat sitt arbete i slutet av 1730-talet.²⁵ Man kan i stort sett acceptera detta, även om tanken på ett dylikt arbete synbarligen vaknat tidigare hos författaren. I texten eller dess bilagor finns inga hänvisningar till händelser efter 1751, vilket är ett indicium för att dateringen är riktig. Eftersom handskriften inte innehåller några som helst skrivfel, tillägg eller överstrykningar, måste man anta, att det till stor del är fråga om en renskrift från koncept eller från en ursprungligare handskrift. Eftersom handskriften sannolikt är Arckenholtz' kan man fråga sig om en man som han skulle ha offrat tid på att enbart skriva av en annans arbete – i synnerhet i början av 1750-talet då han arbetade på sin stora historia om drottning Kristina.

Handskriften i Helsingfors får ett särskilt intresse genom tilläggen efter bilagorna, vilka har betydelse också för att fastställa vem som var författaren. I dessa tillägg och anmärkningar preciserar författaren arbetet på flera punkter och nämner bl.a. att Karl XII gynnade hertigen av Holstein och förhöll sig kallsinnigt till Ulrika Eleonora, som stått i centrum på 1714 års riksdag. Vid deras sammanträffande i Vadstena hade konungen behandlat henne brutalt. Horn hade åter försökt förändra regeringsformen i riktning mot valkonungadöme under konungens frånvaro. Ett av tilläggen lyder: "Jag wet

²⁴ *Anecdotes*, s. 126–129, 133–135, 168–170, 351–356, HUB. Bonde, s. 263–267. Walfrid Holst, *Fredrik I* (Stockholm 1953).

²⁵ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 9. Stavenow, s. 39.

icke på hwad grund det som säges om Gref Bonde, wid detta tillfälle stödjer sig, att han skall hafwa tagit penningar för att aldeles afsäga sig att komma in i Rådet igen.²⁶

Författaren

Textens "jag" behandlar greve Bonde med distans och som en annan person. Å andra sidan uppträder också Arckenholtz i texten i tredje person. I slutet av handskriftens egentliga text, liksom även i den 1821 tryckta versionen finns en kort hänvisning till författaren: "Jag, wilcken han i hela sin lifstid här i landet med så mycken nåd omfattat, lemnar det gierna til det för-ra. Men alla äro eij af enahanda tanckar."²⁷

Arckenholtz berättelse om enskildheter rörande hans tid i fängelse finns enbart i handskriftens tillägg, som boktryckaren på Ecksteins tryckeri i Stockholm inte alls kände till 1821. Handskrifter med dessa tillägg finns också i svenska arkiv och de gör alltså ännu inte Helsingfors-handskriften unik.²⁸

Efter anmärkningarna och tilläggen följer i handskriften en avskrift av en promemoria av Arckenholtz där han berättar om ett sammanträffande med Gyllenstierna i Hamburg 1744. Under promemorian finns Arckenholtz namnteckning. Av Gyllenstierna hade han fått en redogörelse, "Avertissements" över dennes egna synpunkter – daterad i Hamburg den 20 september 1744. Redogörelsen utgör handskriftens sista tillägg.

Ifall boktryckaren 1821 misstänkte att arbetet författats av baron Cedercreutz därför att dennes redogörelse för fredsförhandlingarna i Åbo 1743 ingick som en av bilagorna, med desto större skäl kunde man anta att Arckenholtz är författaren just på grund av bilagorna – förutom att hans namn står på titelbladet.

Arbetet trycktes första gången i en förkortad och starkt redigerad version i Anders Jac. Nordströms botryckeri i Stockholm 1779 – två år efter Arckenholtz' och femton år efter Bondes död – under titeln *Historiska uplysningar om Tillståndet i Swerige under Konung Fredric den Förstes Regering*. Boken omfattar totalt 130 sidor, men saknar angivelse av författare. I slutet

²⁶ *Anecdoter*, s. 376, HUB.

²⁷ *Anecdoter*, s. 356, 377, HUB. Bonde, s. 267.

²⁸ Bonde, underrättelser. Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91. T.ex. KB D.879, D.874, D.880. UUB F 286–289.

finns en "Pragmatisk Recapitulation" på över tio sidor, som ger en sammanfattning av händelserna från Karl XII:s död till 1751. Rekapitulationen, som Carlsson döpt till mössornas testamente, ingår i vissa handskriftsversioner som bevarats i Sverige.²⁹

Också själva arbetet har försett med klarläggande fotnoter, av vilka redan den första bestrider uppgiften att Fredrik och hertigen av Holstein skulle ha varit i lägret framför Fredrikshald vid tiden för konungens död (s. 4). Dessutom har en del av uppgifterna i handskriften placerats i noter och i stycken tryckta i petit. Språkligt är texten modernare och klarare:

Konung Carl den Tolfte sköts af et olyckeligt skott för utanwärcet Oberberg wid Fredricshall, klockan emellan 7 och 8 om aftonen den 30 November 1718. Uti lägret war då Prins Fredric af Hessen, som var Generalissimus, och unga Hertig Carl Fredric af Hollstein (s. 7).

Författaren till denna och den i många handskrivna versioner spridda texten förblev okänd i offentligheten ända fram till 1821 års utgåva. I förordet till den första tryckta versionen sägs om författaren, att han var "en hög Herre, hwars namn kunde tilfyllest att gynna det hos Läsaren" och att "Författaren sielf varit en ibland de Harrar, som under den tiden togo så betydlig del uti Regeringen". Alldeles uppenbart syftade utgivaren här på Bonde och texten sägs till största delen vara ett utdrag ur ett manuskript av denne. Den ifrågavarande herren hade själv varit "ganska inwecklad i allmänna sakerne, och följaktligen gjordt sin flit med den del af denne skrift, som rörer honom, så hafwer han dock dels förbigått, dels med all möjelig agtsamhet welat upprepa, hwad på något wis skulle kunna anses som antöteligt." I författarens eget förord nämns däremot inte alls dennes "höghet" eller hans andel i regeringsangelägenheterna, snarare ges ett motsatt intryck. Författaren, "Wi", säger sig ha fått sina viktigaste underrättelser om tiden av utlänningar, eftersom de ännu i Sverige var gömda som djupa statshemligheter och det var förbudet att sprida dem i tryck.³⁰

²⁹ *Historiska upplysningar om Tillståndet i Swerige under Konung Fredric den Förstes Regering* (Stockholm 1779), s. 117–130. Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91 o. Olof Dalin, s. 19. T.ex. KB D.870–872. UUB F 288, D 291, F 293. LUB, handskriftssamlingen.

³⁰ 1779 års utgåva av *Historiska upplysningar*, s. 2–4. Den förkortade och redigerade boken utgavs i nya upplagor 1785 och 1795. Den enda skillnaden var att 1795 års upplaga satt så att den blev två sidor kortare. Carlsson, *Olof Dalin*, s. 8, not 33.

I förordet till 1821 års upplaga presenterade författaren sig som en "antecknare", som beskriver händelserna som de ägde rum – med de egentliga "verkmästarna", såsom grevarna Carl Gyllenborg, Carl Gustaf Tessin och Nils Palmstjerna, som skildringens egentliga huvudobjekt. Om sig själv säger han att han bevittnat några av händelserna, men att han på grund av de beklagliga förändringar tiden fört med sig är en "främmande". Det förefaller som om Gustaf Bonde skulle ha använt en likartad term i sin separata korta självbiografi, där tonen och attityderna ter sig som rätt ovetenskapliga.³¹ Däremot kunde Bonde om han strävade till "sanning" knappast ha betecknat sig själv som enbart antecknare, som riksråd spelade han en viktig, rent av central roll i rikets angelägenheter.

Förordet överensstämde som sagt med det egentliga manuskriptet och avslöjade ännu inte författaren. Den handskrift boktryckaren fick innehöll inget författarnamn, men denne drog sina egna slutsatser av texten och tänkte sig först att författaren till bilagan och den egentliga texten måste vara samma person, alltså baron Cedercreutz. Sedan drog tryckaren slutsatsen att författaren på samma grunder kunde var Bonde, som även fått handlingar till sitt förfogande och likaså hörde till mösspartiet som ställde sig avvisande till kriget 1741. Boktryckaren ger en otillräcklig motivering för sin uppfattning att Bonde var den egentliga författaren och konstaterar också själv att denne torde ha varit författaren.

Det är belysande för den osäkerhet som rådde beträffande författaren, att titelbladet ursprungligen upptog Cedercreutz som författare. När boktryckeriet byttes mitt under tryckningen ändrades också uppfattningen om författaren, mest på grund av att en medarbetare i *Swensk Literatur-Tidning*, J.H. Schröder, meddelade Eckstein att författaren var Bonde. Carl Trolle-Bonde, som utrett sin förfaders liv, nämner inte vilken grund Schröder hade för påståendet, men konstaterar i en not, att arbetet nämndes i *Stockholmsposten* 21/1822 och i nummer XV av *De la Gardieska Archivet* på s. 172. Enligt den sistnämnda källan skulle tryckningen ha byggts på en avskrift av ett original som greve Carl Bonde lämnat till biblioteket på Sjöö för att avskrivas. Enligt en anteckning var originalet av Gustaf Bondes "egen hand".³²

³¹ Bonde, s. 1–3. Carl Trolle-Bonde, *Anteckningar om Bondesläkten. Riksrådet Grefve Gustaf Bonde I* (Lund 1898), s. 33.

³² Trolle-Bonde 2, s. 30–33. *Dela Gardieska Archivet* 15 (Lund 1841), s. 172.

Uppgiften om originalet som lämnats till biblioteket på Sjöö härrör från greve Jacob de la Gardie; denne kan ha betraktat handskriften som ett original om man försäkrade så för honom eller om den hade påskriften "af Gustaf Bonde". Riksrådets son Carl Bonde (f. 1741), som verkade som president i Vasa hovrätt, kan på basen av sin ålder knappast ha haft en säker uppfattning om handskriftens tillkomst, liksom inte heller de la Gardie (f. 1768).³³

Tidens uppfattning om vad som var ett original belyses väl av en anteckning i katalogen i gymnasiebiblioteket i Skara om dess exemplar: "en genuin afskrift, ehuru understundom felaktigt copierad". Också J. Hallenbergs exemplar i Uppsala hade utarbetats "efter Herr Cancellie Rådet Magn. von Celses egenhändig afskrift". Saken kunde också uttryckas på följande sätt: "Denna Hdskr. är af CanzliRådet Magnus von Celses egen hand. Den emottogs i Kongl. Bibliotheket d. 9 Aug. 1793." Trots försäkringarna är Celses handskrift givetvis endast en avskrift. Enligt Carlsson förvaras åtminstone en avskrift från Sjöö av Carl Bondes "original" numera i Lunds universitetsbibliotek.³⁴

Okritisk forskning

Trolle-Bonde har inte utfört någon egentlig grundlig källkritisk analys av vem som författat arbetet, utan litat rätt fullständigt på några skriftliga källor, bl.a. en notis som Fryxell framför i förbifarten. Som helhet är Trolle-Bondes släkthistoriska arbete i många delar mera en materialsamling än en vetenskaplig undersökning. Han har inte känt närmelsevis alla handskriftsversioner av Fredriks historia – t.ex. inte exemplaret i Helsingfors – utan har stött sig på en anonym avskrift på Trolleholm, i vars marginal riksråddinnan har antecknat "skrifwet Anno 1739" samt efter Cedercreutz relation "Thett är skrifwet 1754 af R.R. Cedercreutz".³⁵

Det må vara att manuskriptet från Trolleholm på basen av den tryckta texten förefaller att höra till de gamla avskrifterna, enbart riksråddinnans anteckningar bevisar ännu inte att det är fråga om Gustaf Bondes originalhandskrift, inte ens om det skulle vara skrivet med dennes handstil. Arbetet

³³ SBL V, s. 381 o. X, s. 739.

³⁴ Trolle-Bonde 2, s. 33 not. UUB F 290. KB D.873. LUB, handskriftssamlingen DIG Cod. VII a:23. Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91.

³⁵ Trolle-Bonde 2, s. 26–29. SBL V, s. 407. Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien* 37 (Stockholm 1868), s. 85, not 1, 88, not 1.

kan ju i ingen händelse ha varit skrivet 1739 eftersom det skildrar senare händelser fram till 1751. Anteckningen är i vilket fall som helst senare, ty före sitt andra äktenskap med Viveca Trolle levde Bonde som änkeman 1735–1740.³⁶

Under mina efterforskningar har jag inte lyckats påträffa en handskrift med de anteckningar Trolle-Bonde nämner – åtminstone är det inte fråga om den handskrift som ingår i Sävstaholm-samlingen på riksarkivet i Stockholm och som ansetts vara Bondes original. På grund av att exemplaret på Trolleholm har varit anonymt måste det betraktas som en avskrift.³⁷

En granskning av handskriften från Sävstaholm visar att den helt saknar de ifrågavarande anteckningarna av Viveca Trolle; handskriften är alltså inte den som förvarades på Trolleholm. Det finns således minst två uppfattningar om vilken handskrift som är originalet, eftersom Carlsson hävdar att versionen från Sävstaholm är original. Uppfattningen stöds kanske kraftigast av en sats på insidan av pärmen: ”Denna handskrift är författad af Riks-Rådet Grefwe Gustaf Bonde och egenhändigt af honom skrifwen.” Anteckningen är skriven med en annan handstil och av bokstavstyperna att döma från slutet av 1700-talet eller rent av 1800-talet. Det är i ingen händelse Bondes egen handstil och det samma kan med vissa reservationer sägas om Carl Bonde och Viveca Trolle, även om den sistnämndas handstil på äldre dagar visar mera moderna former.³⁸ Anteckningen kan sålunda inte tillmätas fullt bevisvärde eftersom den sannolikt tillkommit långt senare än handskriften och vi inte vet något om vem som skrivit den. Denne kan ha övertygats om att Bonde var författaren först efter att arbetet kom ut i tryck.

Själva Sävstaholm-handskriften representerar en mycket fullständig form, även om den helt saknar bilagorna och anmärkningarna. Den har inga angivelser om författaren utöver anteckningen på pärmen och eftersom den saknar tillägg och överstrykningar bör den snarare betraktas som en avskrift än som originalhandskriften. Till åtskillnad från Arckenholz' handskrift i Helsingfors är textens ortografi modernare:

Så snart den stora konungen, konung Carl den Tolfte, hwars rara egenskaper och hialtemod lemnadé dess Rijke i den Situation, som en annans mindre, förmodeligen förekom-

³⁶ Trolle-Bonde 1, s. 26, 30. Carlsson, *Olof Dalin*, s. 9. Stavenow, s. 39.

³⁷ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 8–9, not 33. Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91. Trolle-Bonde 2, s. 137–138.

³⁸ *Om Sveriges Tilstånd, under K. Fredrics af Hessen Regering*, Sävstaholmsamlingen nr 79 o. Gr. Bondes correspondance, ibid. nr 104–105, SRA.

mit den 30 Novembris år 1718, andersmässoaffton, klockan emellan 7 och 8, skuten blef genom hufwudet med et drufhagel eller kula ifrån Oberberg, som är et utanwärcck för fästningen Fredricshall i Norige, och samma olyckelige händelse straxt berättad blef til hans Kongl. höghet, wår nuwarande allernådigste Konung och då Generalissimus, som tillika med den unga hertigen af Holsten, Carl Fridric war uti lägret ... (s. 1).

Även om Sävstaholm-handskriften och dess pärmanteckning inte bindande visar att Gustaf Bonde författat originalet, förefaller det på basen av en handstilsjämförelse rätt säkert att han i vilket fall som helst har skrivit av arbetet.³⁹

Trots att Trolle-Bonde var övertygad om att Bonde var författaren för han i alla fall in på scenen en ny person, som den kände historikern och boksamlaren C.G. Warmholtz (1713–1785) och några andra samtida har utpekat som författaren till Fredriks historia, nämligen aktuarien vid Kungliga Arkivet Jonas Hallström. När Warmholtz med en viss tvekan förkastar Hallström ("så mycket mindre lärer kunna gillas"), dryftar inte heller Trolle-Bonde saken desto mera. Hallström var också bara utgivare av de första utgåvorna, en god redaktör och popularisator. Uppfattningen bekräftades 1934 av Samuel E. Bring.⁴⁰

Det förefaller som om Warmholtz ursprungligen redan före andra upplagan utkom skulle ha varit säker på att Bonde skrivit boken – trots att han också övervägde om det kunde ha varit Hallström. Anmärkningsvärt är, att inte heller Warmholtz förefaller att ha känt författaren från tidigare. Hans roll är intressant därför, att han som samtida på många sätt kom i kontakt med Bondes skriftliga produktion, han ägde rent av en handskrift av det med atenska liknelser skrivna arbetet *Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker*, som likaså publicerades anonymt. Warmholtz' exemplar hade avskrivits av ett exemplar som tillhörde Arckenholtz och detta åter "förmodeligen efter sin store Patrons, G. Bondes eget original". Här har vi ett visst belägg för att det mellan de två sistnämnda förelåg uppenbara och direkta avskriftsrelationer, med anknytningar också till Warmholtz. Den nära förbindelsen mellan Warmholtz och Arckenholtz bekräftas också av Porthan som karakteriserade dem som vänner.⁴¹ Ursprunget till *Partistriden* ter sig

³⁹ Grefwe Gust. Bondes uppsatser samt correspondance uti lärda ämnen, Sävstaholmsamlingen nr 119, SRA.

⁴⁰ Trolle-Bonde 2, s. 29–30. Jfr Carlsson, *Olof Dalin*, s. 8 not 33. Bring, s. 482.

⁴¹ Trolle-Bonde 2, s. 35. *Breffrån Henrik Gabriel Porthan till samtida*, s. 118–119.

alltså också oklart, hur mycket Bonde än intresserade sig för historia. På detta arbete stämmer heller inte exakt Trolle-Bondes uppfattning, att en stiljämförelse avgör vem som skrivit Fredriks historia; den som känner Bondes mycket egenartade skrivsätt med långa invecklade meningar, ålderdomliga former och uttryckssätt, behöver inte stå i tvivelsmål om originalets författare. Ett vidlyftigt och dekorativt skrivsätt var överhuvudtaget typiskt för frihetstidens pennfäktare och var synnerligen typiskt just för många av Arckenholtz skrifter.⁴²

Pärmbudet på 1821 års utgåva byttes alltså när boktryckaren vann något slags säkerhet om författaren. I detta sammanhang genomfördes inga arkivjämförelser, även man skulle ha haft tillgång till Bondes egenhändiga förteckning över hans arbeten. Boktryckarens källkritik räcker inte för den moderna vetenskapen, ty Bonde nämner inte Fredriks historia i sin förteckning. Dessutom förefaller det som om tanken på att Arckenholtz kunde ha haft en andel i originalmanuskriptets tillkomst inte skulle ha fallit boktryckaren – eller någon annan – in. Författarens karakteristik av sig själv passar i alla fall väl in på denne. Vem var till yrket eller i fråga om intressen ”en antecknare”? Vem var ”främmande” under sina år i Kassel? Vem hade varit inblandad i offentliga angelägenheter som delvis berörde också författaren och som var något obehagliga till sin karaktär? Vem hade slutligen orsak att dölja sin identitet och uppskjuta publiceringen till tiden efter sin död? Vem fick egentligen uppgifter framför allt av utlänningar?

Författarens relationer speciellt till ryssarna kan i någon mån belysas. I den fullständiga tryckta versionen från 1821 berättas om den ryske ministerns verksamhet i Stockholm i oktober 1746 då han förmedlade kejsarinans brev till Fredrik I. Arbetet citerar skrivelsen i detalj över två sidor, vilket är ett klart tecken på att författaren haft tillgång till dokumentet. Enligt arbetet hade Bonde efter licentieringen vistats på landsbygden hela tiden sedan 1741, inte umgåtts med ryska ministern och varit totalt ovetande om hela saken, innan han offentligt anklagades för ryska kontakter. Bonde försvarade sig och återvann ständernas förtroende.⁴³

⁴² Jfr avskriften av *Sagu-Brott af 1734 års Riksdag*, LUB, handskriftssamlingen och Johan Arckenholtz, *Sveriges närvarande tillstånd i anseende til des granmar, och de öfrige Machter, med hwilcka det äger någon connexion*, HUB A III.11, samma ms, manuskriptsamlingen vol. 41, SRA. Arckenholtz, *Memoires & Negotiations*, s. 1.

⁴³ Bonde, s. 232–236.

Arckenholtz stod däremot bevisligen i kontakt med ryska ministern von Korff under 1746–1747 års riksdag. Den senare var väl medveten om de rent av "landsförrådiska" aktiviteter, som bedrevs i den lilla mösskrets som bildades av Arckenholtz, kanslirådet Nerés, hovrådet Warmholtz och prosten Serenius. Sändebudet upprätthöll sålunda förtroendefulla relationer till Arckenholtz och en avskrift av skrivelsen kan på detta sätt ha kommit i Arckenholtz händer på ett mycket tidigt stadium.⁴⁴

Även i övrigt stöder arbetets struktur uppfattningen om Arckenholtz som dess författare. Bonde hade dragit sig tillbaka till sitt gods och hade knappast kunnat skriva skildringar som närapå är baserade på ett ögonvittnes omedelbara iakttagelser om t.ex. upprorstilldragelserna i Stockholm 1743. När Arckenholtz frigivits från fängelset sökte han en ny tjänst och hade många tillfällen att göra iakttagelser och höra andras beskrivningar. Arbetet behandlar påfallande kort åren 1744–1746 då Arckenholtz vistades utomlands med Fredrik Trolle. Först efter riksdagens öppnande i september 1746 får också historieverket ny fart och nytt liv.

I arbetet (s. 238–239) citeras ingående också en annan skrivelse av den ryska kejsarinnan, daterad 14.3.1747, som hade karaktären av statshemlighet – den ledde ju omedelbart till höjd försvarsberedskap i Sverige och avslutande av försvarsförbund med Frankrike och Preussen. Författaren prisar även (s. 264) Fredrik I speciellt därför att denne helt glömde det förgångna när de oskyldigt angivna hade bevisat sin oskuld och därefter åter skänkte dem sitt förtroende och gynnade dem framom andra. Medan detta knappast kunde avse Bonde, passade det exakt in på Arckenholtz, även om passagen var klädd i en generaliserande form.

Det förefaller som om historikerna länge var helt säkra på att riksrådet Gustaf Bondes "memoarer" verkligen var av hans hand. Först Carlsson tog upp arbetets ursprung till närmare granskning, men ställde sig bakom den rådande uppfattningen, även om han påpekade vissa motstridigheter. Det förefaller som om inte heller han skulle ha företagit en grundlig jämförande analys av handskrifterna, men han konstaterar att t.ex. Carl Gustaf Tessin redan 1769 skulle ha vägrat tro att författaren kunde vara Bonde. Man kan inte lägga alltför stor vikt vid Tessins utsaga, ty hans dagboksanteckningar byggde på andras berättelser i slutet av 1760-talet då arbetet började bli känt

⁴⁴ Juva, s. 130–132. Jfr dock Fryxell, s. 86.

i avskrifter. Tessin kände tydligen inte ens arbetet i första hand, även om det påstås att Bonde själv spred flera tiotal avskrifter i Skåne.⁴⁵

M. G. Schybergson och A. R. Cederberg, de tidiga finländska forskare som kände Arckenholtz liv och produktion, framförde inga tvivel beträffande författarskapet. Det berodde synbarligen på att den handskrift Schybergson kände var en senare avskrift, där ett tillägg rörande Arckenholtz fängelsetid uttryckligen uppger att Bonde var författaren. Schybergson uppger att den som gjort tillägget har varit väl förtrogen med Arckenholtz' öden.⁴⁶ Detta bevisar dock inte annat än att den som gjorde anteckningen trodde sig veta att Bonde var författaren. Den avskrift Schybergson använde hade tillhört kaptenen Carl Niclas Carpelan (1725–1781) och bar titeln *Sveriges tillstånd under konung Fredrik den förstes regering*. Ifall Schybergson var noggrann, som man kan anta, är avskriften inte samma text som HUB:s *Anecdoter*, utan det har funnits ytterligare en avskrift i Finland.

Ifall forskningen inte redan för länge sedan – närmast i förlitan på Warmholtz' bibliografi från 1805 och Trolle-Bonde – accepterat Gustaf Bonde som författaren till Fredrik I:s historia, vore det på basen av handskriften i Helsingfors lätt att hävda att författaren var Arckenholtz. Just han om någon hade skäl att utträda anonymt – han hade allt skäl att minnas de svårigheter han råkade ut för på 1730-talet då kardinal Fleury tog illa upp med anledning av en av hans skrifter. För Arckenholtz var det knappast heller värt att riskera den pension och rätt att vistas i hemlandet som han förvärvat med så stor möda, om han hade skäl att misstänka, att en osminkad historia över relativt närliggande tider kunde väcka obehagliga aggressioner mot författaren.

Bonde som vetenskapsman

De uppgifter som ges i verket om författaren kullkastar inte direkt uppfattningen att Bonde kunde vara författaren. Riksrådet licentierades 1739, han var mössa som Arckenholtz och kände väl regeringsangelägenheterna och säkert också många utläningar som kunde tjäna som sagesmän i frågor som

⁴⁵ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 8–10. Carlsson, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91. Sigrid Leijonhufvud, *Carl Gustaf Tessin och hans Åkerörkets I* (Stockholm 1931), s. 225.

⁴⁶ M. G. Schybergson, 'En anmärkning till Johan Arckenholtz biografi', *Förhandlingar och uppsatser 6*, SSLF XX (Helsingfors 1892), s. 76–78. A. R. Saarensoppä (Cederberg), 'Kappale Johan Arckenholtzin elämäkertaa', *Hark* XXIV:2 (1914), s. 1–27.

Gustaf Bonde (1682–1764). Målning av J.H. Scheffel (Carl Trolle-Bonde, An-teckningar om Bondesläkten).

han inte kände personligen. Man kan dock fråga sig vilket intresse Bonde skulle ha haft att skriva en så färglös och sanningsenlig historia om Fredrik I:s regeringstid som möjligt, vilket författaren uppger som sin ambition. Kunde han inte som åsidosatt – i synnerhet om han noga dolde sin identitet – ha skrivit en pamflett eller sina verkliga memoarer och skulle inte det mänskligt sett också ha varit naturligt för en politiker? Vid denna tid hade skrivandet av personliga memoarer redan blivit vanligt såsom t.ex. Anders von Höpkins och C.G. Tessins memoarer visar. Trots censuren svingades pennan åtminstone redan på 1760-talet med stor uppsluppenhet.⁴⁷

Det finns en uppenbar kvalitetskillnad mellan Bondes övriga vetenskapliga skrifter och Fredriks historia, vilket stöder uppfattningen att de inte skrivits av samma person. S t a v e n o w betecknar både Bondes naturvetenskapliga och även hans historisk-antikvariska produktion som diletterantism.

⁴⁷ Se Anders Burius, *Ömbet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*, Institutionen för idé- och lärdomshistoria, Uppsala universitet, skrifter 5 (Uppsala 1984). Carlsson, *Olof Dalin*, s. 8–20.

I sin forskning rörande Sveriges gamla historia höll riksrådet sig fortfarande till 1600-talets rudbeckianska skola och avledde Sveriges historiska utveckling direkt från Gamla testamentet. Inom naturvetenskaperna fascinerades han av mystik och t.o.m. av alkemi. För sina förtjänster ställdes han förvisso i spetsen för den nygrundade Svenska vetenskapskademin, men eftersom högskolornas kanslerer framför allt var höga ämbetsmän inom förvaltningen utan betydande vetenskapliga meriter, kan gesten inte automatiskt betraktas som en mätare på prestationer på området.⁴⁸

Eftersom de få forskare som överhuvudtaget har dryftat arbetets upphovsman nästan utan kritik har accepterat allt som stöder Bonde som författaren, har man inte beaktat de faktorer som talar mot uppfattningen. Man har visserligen noterat att Bonde själv inte nämner Fredrik I:s historia i sin egenhändiga förteckning över sina skrifter, liksom inte heller *Partistriden*, som har ett klart samband med Arckenholtz. Tillägget i slutet på förteckningen har heller inte tagits på allvar: där konstaterar riksrådet, att han ofta lockats av tanken att skriva om sin egen tids händelser, eftersom han varit ögonvittne till stora förändringar. Eftersom "värckmästarna" till dessa förändringar ännu var i livet hade han sett det som rådigare och tryggare att hålla sig till Odins, Hrolfs och Inglingas äventyr.⁴⁹ Förteckningen är uppgjord under Bondes sista levnadsår i början av 1760-talet eftersom den upptar också den 1760 utgivna *Jemförelse emellan den bibliska och världsliga historien*, men inte *Om Wäxelkursen*, som trycktes 1762. Hänvisningen till "verkmästarna", en term som också återfinns i Fredrik I:s historia kan lika väl vara en reminiscens från detta arbete som Bonde hade läst och själv skrivit av. Den avslutande kommentaren kunde alltså väl innebära, att Bonde faktiskt hade övervägt att skriva en sådan skildring, men betraktat ämnet som alltför ömtåligt.

Det är märkligt, att ungefär vid samma tid som Bonde gjorde upp sin förteckning och förnekade att han skulle ha fallit för frestelsen att skriva om samtida händelser, anlände ett 18.1.1762 daterat brev från Arckenholtz i Kassel, där hovrådet talar just om sin egen tids historia och dess stora förändringar. I brevet beskriver Arckenholtz först övergången från envælde till ett fritt styre under en tid då det av kriget uttröttade folket småningom åter-

⁴⁸ Stavenow, s. 22–24. Trolle-Bonde 2, s. 3–26. Lindroth, s. 411–412, 643–646.

⁴⁹ Trolle-Bonde 2, s. 133–135. Förteckning på G. Bondes skriftliga arbeten, KB, autografsaml.

hämtade sig från sina förluster, näringarna började blomstra och Sverige – internt tillfreds och lyckligt – åter uppnådde förtroende och aktning bland främmande folk. Detta tillstånd räckte dock inte länge, utan kortsiktiga personer inbillade sig, att nationens största ära och aktning låg i krigiska dåd. Med fredens medel förmådde man ännu några år undvika felsteg, men slutligen måste dessa ge vika, vilket ledde till en olycklig brytning, rikets inre fördärv och till minskad aktning i utlandet.⁵⁰ I brevet rekapitulerade Arckenholtz alltså i korthet de föregående decenniernas händelser och fördömdede hattarnas krigspolitik, närapå som en repetition av Fredrik I:s historia. Slutligen bad hovrådet – som en gammal kanslitjänsteman som i tiden tjänat under Bonde – att riksrådet skulle påverka ständerna så att dessa godkände hans ansökan om pension.

Bonde förnekade ännu en andra gång, i april 1764, under sina sista månader, att han skulle ha skrivit Fredriks historia. I ett brev till kammarrådet Christian Nettelbladt skrev Bonde att han under lediga stunder skrivit små skrifter av vilka en del hade tryckts, medan en del ännu fanns i manuskript. Han hade nog haft lust att skriva fosterlandets historia efter Karl XII:s död, men menade att det var bäst att hålla händerna borta, ”sed manum de tabula”, så länge största delen av aktörerna ännu var i livet.⁵¹

Arckenholtz' historiska skrifter

I Arckenholtz litterära produktion intog Fredrik I:s tid däremot en central plats och han hade sedan 1730-talet ofta kommit i kontakt med censuren. Forskningen har under senare år utöver tidigare kända skrifter identifierat helt nya, anonyma ”historier”, som har konstaterats vara av hovrådets penna. Förutom *Sagu-brott af 1734 års riksdag i Stockholm*, som skildrar parti-stridernas uppkomst och skeden, ingår bland Arckenholtz anonyma alster åtminstone *Pro Memoria inför 1741 års riksdag*, *Tanckar om Oenigheten i Nationen*, samt *huru den må kunna utrotas så wäl som Partie Andan wid Riksdagarne* (1740) samt de 1744 skrivna arbetena *Progres de l'esprit de parti en Suede*, *Skrift om hattpartiets ekonomiska resurser*, *Skrift om utvecklingen vid 1740–41 års riksdag* och *Om hattpartiets chefer*.⁵²

Enligt Warmholtz hörde också en Fredriks historia, som trycktes som

⁵⁰ Trolle-Bonde 2, s. 146–149.

⁵¹ Trolle-Bonde 2, s. 228–229.

⁵² Carlsson, *Parti-partiväsen-partipolitiker*, s. 25–28. Burius, s. 70–71, 341.

anonymt i Erfurt 1744, och en kompletterande del från 1746 till Arckenholtz alster, men den moderna forskningen känner inte dessa arbeten. En granskning av dem avslöjar inte författaren, endast att denne var en ivrig beundrare av kungen och kunde sätta samman sin text med användande av dokument som källor.⁵³ Däremot känner både Warmholtz och den moderna forskningen den begravningssskrift på flera tiotal sidor som Arckenholtz skrev 1751 och som skisserar upp Fredrik I:s liv och prestationer. I själva verket är det fråga om en biografi i miniatyr. En jämförelse med handskriften i Helsingfors och den tryckta versionen i Bondes namn fäster uppmärksamheten vid den mycket likartade karakteristiken av kungens karaktär och egenskaper; Hans Majestäts njutningslystnad och svaghet för kvinnor nämns inte, vilket är naturligt i en minnesskrift.⁵⁴

Det förefaller som om Arckenholtz redan före överflyttningen till Kassel skulle ha förfogat över ett rikt förråd av uppgifter och färdiga skrifter också om utvecklingen i Sverige i början av 1740-talet. Därtill visar hans tidigare skrifter att arbetet i kansliet hade gjort honom förtrogen med tidens handlingar.

Relationerna mellan Bonde och Arckenholtz var mycket nära under flera decennier. Under 1730-talet arbetade Arckenholtz dagligen tillsammans med riksrådet i kansliet och nådde som tjänsteman en aktad ställning. Bonde försökte försvara honom i samband med anklagelserna för förräderi. När Arckenholtz efter fängelsevistelsen inte kunde få en ny befattning i Sverige, reste han utomlands 1744 som guvernör för Bondes hustrus bror. Brevväxlingen mellan de två var livlig också under Arckenholtz år i Kassel. Uppenbarligen kände båda väl till den andres litterära arbeten och bistod varandra. Man vet bl.a. att Arckenholtz verkade som Bondes ombud vid tryckningen av dennes arbeten utomlands.⁵⁵

⁵³ Carl Gustaf Warmholtz, *Bibliotheca historica sveogothica eller förteckning uppå såväl tryckte som handskrifne böcker, tractater och skrifter, hvilken handla om svenska historien 11* (Uppsala 1805), s. 49–50, nr:s 6226 o. 6231. *Geschichte und Thaten des Allerdurchlauchtigsten und Grossmächtigsten Fürstens und Herrns, Herrn Friedrich...* (Stockholm 1744). *Geschichte der Cron Schweden Anno 1730 bis 1746.*

⁵⁴ Warmholtz, s. 58–59. Johan Arckenholtz, *Ehrens Gedächtnis des Grossen Königs u. Herren, K. Friedrichs des Ersten...* (Cassel 1752), s. 13–14, 61–62.

⁵⁵ Trolle-Bonde 4, s. 59. Hilding Danielson, *Sverige och Frankrike 1736–1739* (Lund 1956), s. 78. Saarensen p.ä, 'Johan Arckenholtzin kirjekoelman vaiheet', s. 299.

Det klaraste belägget för litterärt samarbete mellan Bonde och Arckenholtz är riksrådets boupppteckning; enligt den han var skyldig Arckenholtz en betydande summa: "Till herr hofrådet Arckenholtz för de wid Hans Excellences efterlämnade manuscript gjorda omkastningar efter quitto 20 specie ducater a 46 dlr, utfördt med 920 dl." Notisen ger anledning att anta att Arckenholtz haft tillfälle – kanske flera – att arbeta med Bondes handskrifter och avskrifter, liksom även Bonde med hans.⁵⁶

Vi vet att Arckenholtz före sin definitiva återkomst i slutet av 1766 besökte Sverige 1746–1747, 1754 och 1764–1765. Eftersom boupppteckningen inleddes den 26 januari 1765 måste skulden alltså ansluta sig till den tredje långa vistelsen. I sina anteckningar berättar Arckenholtz själv att han tillbringade flera dagar med den "nästan blinde" Bonde under dennes sista levnadsår 1764. Under besöket hade de framför allt erinrat sig gamla tider, varvid riksrådets omdöme fortfarande hade varit helt skarpt.⁵⁷

Som en sammanfattning kan man konstatera, att det ovan sagda åtminstone starkt ifrågasätter den tidigare uppfattningen om upphovet till Fredrik I:s historia. Det finns ingen originalkälla som uppger Bonde som författare, utan uppfattningen bygger på senare källor som står i strid med Bondes egna utsagor. Handskriften i Helsingfors uppger entydigt Arckenholtz som författaren, men den tidigare forskningen har inte tagit uppgiften på allvar. Notisen om författaren på exemplaret från Sävstaholm, som har betraktats som originalhandskriften, är däremot helt klart en produkt av en senare tid. Manuskriftets stil och form talar starkt för Arckenholtz.

Klassificeringen av handskrifterna

För att ytterligare belysa frågan är det motiverat att försöka klarlägga i vilken ordning de talrika handskrifterna har tillkommit – det är nämligen klart att de olika avskrifterna har tillkommit vid olika tider.

Carlsson klassificerar handskrifterna i fem typer på basen av bilagorna: 1) en stor mängd avskrifter utan tillägg och register, 2) avskrifter med noter, tillägg och kommentarer; till denna typ hör handskrifterna i Helsingfors och Lund samt Daniel Tilas³, Gudmund Adlerbeths, E.M. Fants, C.G. Nordins exemplar i Uppsala universitetsbibliotek, en avskrift i serien Dupli-

⁵⁶ Trolle-Bonde 4, s. 216.

⁵⁷ Manuskriftsamlingen vol. 35, SRA. Juva, s. 134–136. Die Landesbibliothek Kassel, s. 39.

kat-handlingar samt en avskrift i VSB:s serie Bd 20, 3) avskrifter med Cedercreutz tillägg om fredsförhandlingarna i Åbo, tryckt 1821, 4) avskrifter som innehåller "mössornas testamente" Pragmatisk Recapitulation, 5) avskrifter som innehåller rekapitulationen och som utgjort förlaga för utgåvan 1779.⁵⁸

Jag har gått igenom, förutom "originalen" i riksarkivet i Stockholm, sammanlagt elva avskrifter i KB, elva i UUB och en i LUB, alltså tillsammans med handskriften i Helsingfors sammanlagt 24 handskrifter. En del är uppenbart moderna avskrifter, som följer 1779 års utgåva. Huvuddelen av de i stort sett samtida avskrifterna som har likartad text som utgåvan 1821 kan på basen av angivelser på titelbladen tidsfästas till 1770–1790-talen. Förutom handskrifterna från Sävstaholm och Helsingfors kan man till det äldsta skiktet eventuellt hänföra D.876, D.874 och D.880 i KB. Handskrifterna i Uppsala är klart senare och har uppenbarligen avskrivits av sina ägare, bl.a. J.H. Lidén, Daniel Tilas, Stierneld, Jonas Hallenberg m.fl. Handskriften i Lund torde ha tillkommit år 1770 och överensstämmer redan i påfallande hög grad med den 1779 tryckta texten. På grund av den moderna språkdräkten kan den inte jämföras med de äldsta handskrifterna och överensstämmer inte med handskrifterna från Sävstaholm eller Sjöö. Eventuellt har den varit förlaga för den första utgåvan.

Det är iögonenfallande att många avskrifter på de första bladen uppger att författaren var Gustaf Bonde. I några avskrifter har uppgiften säkerställts med hjälp av en hänvisning till nr 6277 i Warmholtz bibliografi.⁵⁹ I några fall har uppgiften uppenbart införts av en arkivtjänsteman vid en senare tidpunkt. Stiernelds exemplar bär texten: "Denna afskrift är rättad efter hufvudskriften, hwilken finnas på Biörnö (är inte så wisst)." Stierneld har själv skrivit, att det inte rådde något tvivel om att greve Bonde skrivit förordet och själva texten. Avskriften har dock gjorts först 1794.⁶⁰

Enbart mängden av avskrifter kastar sålunda knappast ytterligare ljus över författaren, men styrker uppfattningen att man redan från 1770-talet framåt allt entydigare började anse att Bonde var författaren. Eftersom många arkivanteckningar synbarligen har gjorts först efter utgivningen av den ifrågasvarande delen av Warmholtz bibliografi eller först efter den tryckta utgåvan

⁵⁸ Carlsson, *Olof Dalin*, s. 19–20 o. *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur*, s. 91.

⁵⁹ KB D.874, D.879.

⁶⁰ UUB F 289.

1821, kan den ökande vissheten eventuellt också vara ett uttryck för att en osäker uppgift födde en annan tills uppfattningen etablerades som en allmän sanning som ingen längre betvivlade.

Warmholtz källa vid bibliografi-arbetet förefaller att ha varit någon avskrift, eftersom han i fråga om utgåvan 1779 hänvisar till texten och klandrar förkortningen som godtycklig. Det förefaller som om han inte skulle ha ägt något exemplar före Arckenholtz död, trots att han var en mycket ivrig och mångsidig samlare. Eventuellt fick han ett eget exemplar först som en avskrift av den handskrift som fanns bland Arckenholtz kvarlätenskap; åtminstone var det flera gånger aktuellt att den skulle skrivas av för honom.⁶¹

Arckenholtz testamentsexekutorer var Fredrik Moselius och förre borgmästaren i Helsingfors H.J. Forsten, som nu bodde i Stockholm; de hade stränga föreskrifter om hur de skulle gått till väga med kvarlätenskapen. Forsten hade några år tidigare i sina händer fått originalhandskriften till *Sagu-brott* från 1734 och ett exemplar av Fredrik I:s historia och hovrådets memoarer. Enligt Moselius bevakade han dem "som en drake sitt eget" och ville i enlighet med den avlidnes önskan bränna ömtåliga manuskript. I sina excerpter antar Cederberg att man uttryckligen ville förstöra manuskriptet till *Sagu-brott*.⁶²

Den "historia" Forsten hade i sin ägo torde vara just handskriften från Åbo. Eventuellt hänvisar Johan Henrik Lidén just till den då han i början av 1778 skrev till Warmholtz om "en alldeles obekant anekdot i svensk historia"; han hade fått veta om den i all tysthet och man ville försäkra sig om "det fanns däri något som påminde om någon tryckt eller handskriven handling". Bl.a hade Gustav III uttryckt intresse för de samtida anekdoter som eventuellt kunde finnas i Arckenholtz kvarlätenskap. I enlighet med testamentet hade en del av originalen emellertid gått till Åbo och Forsten ville själv behålla Fredrik I:s historia och *Sagu-brott*.⁶³

Det förefaller som om Arckenholtz "anekdoter" skulle ha förvarats under

⁶¹ Warmholtz, s. 61–62. Fredrik Moselius t. Warmholtz 21.10.1778, 12.1., 16.4., 30.6.1779, Bref till C.G. Warmholtz, KB.

⁶² Moselius t. Warmholtz 24.3., 5.5., 21.10.1778, Bref t. Warmholtz, KB. Moselius t. Warmholtz 24.3.1778 (avskrift), A.R. Cederbergs saml., RA, Helsingfors.

⁶³ J.H. Lidén t. Warmholtz 23.2.1778, Moselius t. Warmholtz 24.3., 5.5.1778, Bref t. C.G. Warmholtz, KB. Om Lidéns relationer till Arckenholtz, Lars Lindholm, 'Johan Henrik Lidén. Lärdd och resenär', *Studier i idé- och lärdomshistoria* 1 (Uppsala 1978), s. 102–105.

mycket stor sekretess och att man t.o.m. övervägde att bränna dem, kanske utan att alls märka att det var fråga om en parallellupplaga till "Bondes" historia. Lidén torde ha haft en viss uppfattning om Arckenholtz manuskript, men åtminstone Warmholtz – om han överhuvudtaget bekantade sig med arbetet annat än i avskrift – betraktade anekdoterna som Bondes historieverk.

Hur är det möjligt att det uppstod en uppfattning att Bonde var författaren trots att han uttryckligen förnekade att han skrivit något dylikt och han inte förekommer som författare i någon originaltext? Vi kan anse det som klarlagt att uppfattningen definitivt styrktes först efter Warmholtz bibliografi (1805) och den tryckta utgåvan med författarnamn (1821). Bonde nämndes som författare – om också i form av ett förnekande – redan hos Tessin i slutet på 1760-talet samt som ett säkert faktum i brevväxlingen mellan Warmholtz och Moselius efter Arckenholtz död. Förklaringen måste alltså sökas från den tid då manuskriptet började bli känt för en bredare krets av läsare och avskrivare.

Det finns flera tänkbara förklaringar: 1) Eftersom Bonde sannolikt spred handskriften i slutet av 1750- och början av 1760-talet stämplades han samtidigt som författare till den anonyma texten, i synnerhet då innehållet behandlade hans tid som politiker och dess "mössorientering" föreföll att passa in på honom. 2) Arckenholtz hade inget intresse av att figurera som författare och samtiden kände ännu inte hans många historiska skrifter om perioden. Också många av hans tryckta flygskrifter hade utkommit anonymt. 3. Arckenholtz uppnådde inte under sin livstid någon större litterär berömmelse i Sverige, han nämns inte ens av tidens författare av levnadsteckningar. Bonde var däremot en "stor patronus", vars insats i den vetenskapliga världen var mycket synlig. 4. Bondes egen familj, hustru och son, bekräftade efter hans död att det manuskript som fanns i deras ägo var "originalet", eftersom man inte kände Arckenholtz handskrift. Härmed beseglades riksrådets eftermäle som en av frihetstidens viktigaste politiska skriftställare.

Kvinnors arbete i österbottniskt jordbruk från 1880- till 1930-tal

ANN-CATRIN ÖSTMAN

År 1880 publicerades en samling skrivelser under rubriken "Folkseder och Folklynne i Österbotten" i *Hufvudstadsbladet*. Ett av inslagen behandlar bondbröllop. Signaturen förundrar sig över hur bruden, prydd av den höga och tunga brudkronan, klarar av hundratals virvlande polskor. Skriftställaren poängterar att detta

wisar mer än väl, att hon ej är någon bortklemad docka. Wi kunna blott då begripa denna styrka och uthållighet, när wi påminna oss huru hon, såsom en äkta österbottniska fått med plogen, spaden eller lien i hand redan från barndomen utveckla en muskelstyrka, som föga något annat lands döttrar äga.

Även i det följande inslaget, rubricerat "Hemlifvet", beröms de österbottniska kvinnorna:

Trägnare än någon myra sysslar hon från tidigt om morgonen till sent om aftonen, hinner med allt, om sommaren såväl ute som inne. Du ser henne wid spinnrocken eller på ängen, wid väfven eller plogen, wid sömmen eller stören – allt går det för henne lika fermt, jag vore frestad att säga lika lätt...¹

Detta arbete, som innehöll många göromål utöver de som vanligen betraktas som kvinnors, har också uppmärksammats av sentida skribenter. Beskrivningarna av de österbottniska kvinnornas utarbete, i vilket såväl plöjning som dikning, slätterarbete som vallning ingick, utmanar en senare bild av kvinnoarbetet som främst innefattar göromål i fåhus och hushåll. Det omfattande kvinnoarbetet relateras vanligen till den komplexa näringsstrukturen och männens frånvaro; jorden var inte den enda näringskällan och

¹ *Hufvudstadsbladet* 14.5. och 7.7 1880. Texterna är signerade J.E.W., och de uppges vara beskrivningarna av situationen på landsbygden utanför Vasa.

bisysslor av olika slag höll i större eller mindre omfattning männen borta från jordbruket.² Här berörs inte orsakerna till denna företeelse, och frågan om det speciella i de österbottniska kvinnornas arbete och position – tidningsskribenten ovan skrädde inte orden utan ansåg att det var ovanligt i ”orter såväl i vårt land som i andra länder” – lämnas också obeaktad. Fokus riktas mot en annan, allmänt mycket omdiskuterad, konstellation: jord, kvinnors arbete och förändring.

När skribenten ovan gav sin karaktärisering av österbottniskan stod landsbygden inför en period av snabba och djupgående förändringar. De följande decennierna präglades av ekonomiska, sociala och kulturella förändringsprocesser. Jorden delades – en allt större del av dess bebrukare blev jordägare. En viss mekanisering och nya odlingsmetoder gav arbetet nya former och ett nytt innehåll. Samtidigt förändrades produktionsinriktningen – tyngdpunkten förflyttades från spannmåls- till mjölkproduktion. En övergång från en mångsidig bondeekonomi till en jordbrukscentrerad näring, en högre kommersialiseringsgrad, ett moderniserat brukningssätt – allt detta brukar inrymmas i begreppet modernisering som är beskrivande för utvecklingen inom jordbruket i vårt land kring sekelskiftet.³

Här är syftet att spegla denna brytningsperiod ur kvinnornas synvinkel och att beskriva deras arbete inom det föränderliga lantbruket. Den styrande frågan är enkel – vad gjorde kvinnorna? – och ansatsen är empirisk. Fokuseringspunkten är jordbrukarkvinnornas ”faktiska” arbete: deras uppfattningar om, erfarenheter av och tankar kring sitt arbete. Ändrade detta karaktär och omfattning? Hur såg landsbygdens kvinnor på sitt värv? Vilken betydelse hade kvinnor inom ett jordbruk i förändring? Syftet är att beskriva det kon-

² En grundlig beskrivning av kvinnornas arbete finns i Ulla-Britt Lithell, *Kvinnoarbete och barn tillsyn i 1700- och 1800-talets Österbotten* (Uppsala 1988). Hennes viktigaste källa är det statistiska material som Carl Christian Böcker, Finska Hushållningssällskapets sekreterare, samlade in under 1830-talet. Kvinnornas arbete relateras till den höga spädbarnsdödligheten i landsändan. För en översikt av agrara kvinnors liv och arbete i Finland se Pirjo Marikkola, ”Women in rural society in the 19th and 20th centuries” Merja Manninen & Päivi Setälä (ed.), *The Lady with the Bow. The story of Finnish women* (Helsinki 1990), s 17–29.

³ Den här brytningsperioden har nyligen ägnats två studier: Matti Peltonen, *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa*, Historiallisia Tutkimuksia 164 (Helsinki 1992); Teppo Vihola, *Leipäviljasta bipsykarjaan. Maatalouden tuotantosunnan muutos Suomessa 1870-luvulta ensimmäisen maailmansodan vuosiin*, Historiallisia Tutkimuksia 159 (Helsinki 1991).

kreta och vardagliga arbetet, således en reell – inte en normativ eller diskursiv – könsarbetsfördelning.

Arbetsfördelning och könsroller har varit två nyckelbegrepp vid studiet av kvinnors arbete i agrara näringar. Här har jag valt att undvika dessa begrepp som utan definition kan vara både för generaliserande och reducerande. Dylig generalisering görs vanligen utgående från en gift kvinnas arbetssituation på en "idealgård" med god tillgång på arbetskraft. Begreppen kan sägas vara reducerande vid en beskrivning av kvinnors "faktiska arbete" då arbetet omspannar flera nivåer. Det fanns ett preskriptivt mönster och ett i det vardagliga livet, och dessa mönster kan skilja sig från varandra.⁴ De gränser som strukturerar arbetet har varit lätta att överskrida för kvinnor, medan en motsatt övergång har varit betydligt svårare.⁵ Därför kan – om inte uppmärksamhet fås vid denna diskrepans – försöken att beskriva en arbetsfördelning utgående från en normativ nivå dölja en mångfasetterad "verklighet".

Här behandlas endast delar av det vardagliga arbetet, det som försiggick i fähuset och på fälten, och därmed görs en koppling till de två huvudriktningarna inom finländskt jordbruk: boskapsskötsel och åkerbruk. Jag beskriver kvinnors arbete i relation till de ekonomiska utvecklingstrender som det österbottniska jordbruket genomgick och visar att kvinnornas arbete fortsättningsvis, efter denna brytningsperiod, hade en mycket viktig ekonomisk betydelse. Undersökningen som artikeln baseras på är mycket begränsad i rummet: landskommunen Purmo i norra svenska Österbotten utgör den geografiska basen. Tidsmässigt ligger tyngdpunkten på mellankrigstiden.⁶

⁴ I en studie av norska bondekulturer särskiljer etnologen Brit Berggreen mellan dessa nivåer med hjälp av begreppen idealmönster och realmönster. Brit Berggreen, *Idealmönster och realmönster: Kryssning av könsrollegrenser i norsk bondekultur ca. 1850–1920* (Oslo 1991), s. 53–77.

⁵ Från männens synpunkt var arbetsfördelningen rigid, karlfolket i Purmo utförde sällan arbete med kvinnlig prägling. Det här är ett typiskt drag i det allmänna mönster som arbetsfördelningen bildar. Se exv. Harriet Bradley, *Men's Work, Women's Work. A Sociological History of the Sexual Division of Labour in Employment*, (Cambridge 1989), s. 38–39. Berggreen, *Idealmönster och realmönster*, s. 62–63, anser dock att män utförde kvinnoarbete, men i det fördolda.

⁶ Uppsatsen bygger på min pro gradu-avhandling i nordisk historia "Som häst och karl" *Om kvinnors arbete på den österbottniska landsbygden under tidigt 1900-tal* (Åbo Akademi 1992). Undersökningen baseras i huvudsak på material från Purmo. Två huvudfrågeställningar ingår: dels diskuteras kvinnors andel av det "produktiva" jordbruksarbetet – boskapsskötsel

Vedertagna tolkningar och otillräckliga förklaringar

Det vardagliga arbetet i ett bondesamhälle hade ett skiftande och brett innehåll. Vardagen styrdes, arbetet fördelades och definierades enligt kön. Försöken att beskriva en allmän arbetsfördelning har inte lyckats; de gränser som definierade arbetet har löpt i skiftande banor, varierat i tid och rum, varit mer eller mindre klart utdragna, och de har förvandlats, omdefinierats och överskridits. Det fanns också ett delat arbete – uppgifter som tillskrevs både män och kvinnor. Idag möter emellanåt föreställningen om att männen utförde det tunga och s.k. produktiva arbetet utomhus medan kvinnor huvudsakligen hade ansvar för det lättare och ekonomiskt sett mindre betydelsefulla arbetet inomhus. Trots att kvinnor i större omfattning än män har skött "sysslor" hörande till hushållet har detta visat sig vara en grovt förenklad bild av 1800-talets kvinnovardag. Kvinnors arbete var av stor vikt med tanke på produktionen, de hade det huvudsakliga ansvaret för mjölk-hushållningen och deras insatser på "fältet" var viktiga.⁷ I vissa fall framstår den sentida uppfattningen om bonden och bondens arbete t.o.m som felaktig och missvisande, och begreppet "kvinnobonde" har använts för att beskriva områden där merparten av jordbruksarbetet utfördes av kvinnor. Den norska etnologen Brit Berggreen använder begreppet för att beskriva jordbruket i de norska regioner där sjöfart och fiske har varit av stor betydelse för ekonomin. I männens frånvaro skötte kvinnor det huvudsakliga gårdsarbetet.⁸

Den numera nästan klassiska frågan om hur en förändringsprocess, innefattande kommersialisering och mekanisering, påverkar kvinnors arbete och könsarbetsfördelningen har getts något skiftande svar. Detta är självfallet en

och åkerbruk, dels diskuteras hur den sociala omformningen kan beskrivas ur kvinnors synvinkel. Här refereras endast delar av den förstnämnda frågeställningen, och dessutom lämnas konstellationen sociala skillnader och kvinnors arbete i stort sett obeaktad. Även frågor om kvinnors makt och inflytande lämnas därhän.

⁷ För finländskt vidkommande har detta poängterats av bl.a. Pirjo Siiskonen i *Tallopokaisnaisen roolin muutos*, Pellervo-Seuran markkinatutkimuslaitoksen julkaisusarja 29 (Helsinki 1983), s. 37–48; se även Peltonen, *Talolliset ja Torpparit*, s. 209–214. För en översiktlig bild av kvinnors arbete i "bondesamhället" se Orvar Löfgren, 'Kvinnfolks-göra – om arbetsfördelning i bondesamhället', *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1982:3, s. 6–14.

⁸ Berggreen, *Idealmonstre och realmonstre*, s. 241–264. Hon vill med sin studie och begreppskritik förändra synen på bonden och bondens arbete; syftet är att dekonstruera vår uppfattning om bondesamhället, som enligt henne i stor utsträckning bygger på anakronistiska utgångspunkter och projicering.

"Åttiotreåriga Kornjärvi-Mari har varit en kraftkvinna och man kunde med fullt skäl kalla henne bonde. Ty en bondes arbete har hon under långa tider av sitt liv fått utföra, det syns också på hennes arbetsmärkta händer. Men de händerna har inte blott knutits i krafttag kring tömmar och plög – de har funnit vila i att vårda sig om spröda blomster ..." Hufvudstadsbladet 25.11.1959. Fotografiet, som är av äldre datum, visar hur Maria Nyman utför vårsådden på Kornjärvi i Överpurmo. (Purmo Hembygdsarkiv.)

process som varken tidsmässigt eller innehållsmässigt förlöper på ett enhetligt sätt. Det vanligaste betraktelsesättet – här refereras till en allmän debatt – är att transformeringen av jordbruket minskar kvinnors betydelse för "modernäringen" och att deras arbetsfält begränsas och inskränks när arbetsuppgifter omdefinieras och förmanligas.⁹ En tolkning är att gränserna

⁹ För en allmän översikt av den omfattande forskningen om kvinnors arbete i jordbruket se exv. Harriet Bradley, *Men's Work, Women's Work*, s. 27–92 och Inger Lövkrona, 'Nyckeknippans semiotik. Den starka bondkvinnan – myt eller verklighet?' Gustavsson A (red.), *Nordisk etnologi och folkloristik under 1980-talet* (Uppsala 1990), s. 179–217. För en diskussion om kvinnors minskade betydelse för mjölkhushållningen inom amerikanskt jordbruk se exv. Christine Kleinegger, 'Out of the Barns and into the Kitchens: Transformations in Farm Women's Work in the First Half of the Twentieth Century', Barbara Drygulski Wright (ed.) *Women, Work, and Technology. Transformations* (Ann Arbor 1987), s. 162–181.

mellan det arbete som uppfattades som manligt respektive kvinnligt blev skarpare under slutet av 1800-talet och vid detta sekels början.¹⁰

Hur har förändringen förklarats? Vanligtvis betonas sambandet med kommersialisering, mekanisering och förändringar i produktionssättet och -formen. Också kulturella och ideologiska faktorerers betydelse för omdefinitionen av arbetet har diskuterats; frågan om hur borgerliga tankesätt påverkat synen på arbetet har varit central. Under slutet av 1980-talet kritiserades försöken att finna en enkel tolkning av förändringar i kvinnors arbete; de förklaringar som getts hade visat sig vara otillräckliga och för generaliserande. Det komplexa och det svårgripbara i denna förändringsprocess har betonats under de senare åren. Variationer i arbetsfördelningen mellan olika lokalsamhällen och regioner, mellan och inom hushåll, och olikheter mellan kvinnors arbete har diskuterats.¹¹ Det fanns många varianter av vardagen.

I Norge har flera undersökningar gjorts utifrån ett mikroperspektiv – i enlighet med de lokalhistoriska traditionerna inom norsk historieskrivning – om kvinnor inom agrara näringar under den period som brukar kallas "hamskiftet".¹² Studierna visar ett gradvist förmanligande av jordbruket, men i de något varierande tolkningarna betonas både det statiska och det föränderliga i kvinnoarbetet. Frågeställningen berörs av exv. Anna Jorunn Avdem i "... gjort kva gjerast skulle". *Om arbeid och levekår for kvinner på Lesja ca. 1910–1930* (1984) och Ingeborg Fløystad, *Kvinnekår i endring. Kvinnene sitt arbeid i Arna, Hordaland 1870–1930* (1986). Båda påtalar den stora betydelse som kvinnor haft inom det norska jordbruket, men medan den förra betonar kontinuiteten visar Fløystad på förändringar i kvinnors arbete. Fløystads undersökning omspannar en längre tidsperiod. Brit Berggreen har visat att många av kvinnors tidigare "sysslor" övertogs av män på den norska landsbygden under det tidiga 1900-talet. Hon har un-

¹⁰ Se exv. Löfgren, s. 11–12. Löfgren diskuterar svenska förhållanden. För finländsk del anser Matti Peltonen att denna förändring ägde rum i början av 1900-talet. Peltonen, *Talolliset ja torpparit*, s. 215–219.

¹¹ Se t.ex. Sally McMurry 'Women's Work in Agriculture: Divergent Trends in England and America, 1800 to 1930' *Comparative Study of Society and History* 34 (1992):2 248–270; Pat Hudson, W.R. Lee (ed.) *Woman's Work and the Family Economy in Historical Perspective*, (Manchester 1990), s. 2–39; Lövkrona, s. 189–192.

¹² Begreppet "hamskifte", som introducerades år 1942 av Inge Krokann, används för att beskriva 1800-talets och det tidiga 1900-talets förändringar i norska agrarsamhällen. För en presentation av de innebörder som getts begreppet se exv. Trond Nordby, *Det moderne gjennombruddet i bondesamfunnet. Norge 1870–1920* (Oslo 1991), s. 30–43.

dersökt en region där sjöfarten tidigare hade en stor betydelse för bondeekonomin och betonar borgerliga tankesätts betydelse för omdefinieringen av arbetet. Liv Emma Thorsen, som har närmat sig frågan ur ett mentalitetshistoriskt perspektiv, poängterar att förändringarna skett på lokalsamhällets egna villkor. Thorsens undersökning omspänner en period som kan kallas "det andra hamskiftet", 1920- till 1980-tal.¹³

Kvinnor och finländsk jordbruks historia

Den historiska forskningen i Finland har ganska långt negligerat det arbete som utfördes av kvinnor inom den agrara sektorn. Med tanke på att denna dominerat det finländska samhället långt in i efterkrigstiden och mot bakgrunden av att arbete varit det bärande temat inom finländsk kvinnohistoria är detta förvånande.¹⁴ De finländska lantbrukskvinnornas arbete i det förgångna har främst behandlats av sociologen Pirjo Siiskonen. Hon berör inte den frågeställning som är aktuell här; i sin licentiatavhandling *Talonpoikaisnaisen roolin muutos* (1983) gör Siiskonen en jämförelse mellan kvinnorollen i en modern jordbruksnäring (1970- och 1980-tal) och "det traditionella bondesamhället". Det senare ges ingen fast förankring i tid och rum: i tid sträcker sig den delen av undersökningen från 1860- till 1930-tal. Undersökningsrummet utgörs av hela landet. Siiskonens syfte är att skissera "idealrolltyper". Det är givet att hennes beskrivning av kvinnors arbete inom ett geografiskt stort område måste vila på allmänna antaganden och

¹³ Brit Berggreen, 'The female peasant and the male peasant', *Ethnologica Scandinavica* 1984, s. 66-78. Berggreen, *Idealmonstre og realmonstre*, s. 256-259. Liv Emma Thorsen, *Det fleksible kjønn. Mentalitetsendringer i tre generasjoner bondekvinne 1920-1985* (Oslo 1993), s. 283-285.

¹⁴ Pirjo Markkolas undersökning om landsbygdens arbetarkvinnor är ett exempel på forskning med proveniens i historieämnet om kvinnor i sekelskiftets lantbruk; hon behandlar dock bara en grupp kvinnor (hustrur till obesuttna). Pirjo Markkola, 'Maaseudun työläisvaimot', Leena Laine & Pirjo Markkola (toim.), *Tuntematon Työläisnainen* (Tampere 1989), s. 39-60. Riitta Räsänen arbetar för tillfället med en doktorsavhandling i etnologi om kvinnors ställning inom en agrar näring baserad på tjär- och svedjebbruk. Undersökningen baseras på material från Lappajärvi i Sjöbygden, ett område som gränsar till den socken som är aktuell här, och den omspänner perioden 1720-1870. Riitta Räsänen, 'Production and reproduction in burning cultivation', *Ethnologica Fennica* 1992, s. 35-39. Ett annat exempel på etnologisk/folkloristisk forskning om denna kvinnogrupp är Satu Apu, 'Orjatyöstä oman kodin valtiaksi. Näkemyksiä kahdeksasta maalaiselämän kuvauksesta' i Ulla Piela (toim.), *Aikanaisia. Kirjoituksia naisten omaelämäkertoista* (Helsinki 1993), s.125-148. Apu undersöker de olika kvinnobilder som avspeglas i åtta landsbygdskvinnors levnadsberättelser.

normer. Den typen av beskrivningar löper risken att ge en förenklad bild av kvinnors arbete. Siiskonen, som laborerar med roll-begreppet, faller inte helt i denna grop, flexibiliteten i kvinnoarbetet är synlig, men hon poängterar att tolkningen förblir skissartad.¹⁵

Inom finländsk – och svensk – agrarhistoria har den aktuella frågeställningen inte problematiserats i någon större utsträckning.¹⁶ Matti Peltonen tangerar frågan i *Talolliset ja torpparit. Vuosisadan vaihteen maatalouskysymys Suomessa*, där han drar slutsatsen att en större del av utomhusarbetet hade börjat utföras av män medan kvinnor ”retirerar” till hushållet efter sekelskiftet. En motsvarande reträtt från fähusen dateras till 1930-talet. Den förstnämnda slutsatsen baseras på sifferuppgifter som gavs av bokföringsgårdar på olika håll i landet åren 1913–1915. Arbetsfördelningen och kvinnors arbete behandlas dock lösryckt och kopplas inte till eventuella skillnader i näringsbas, arbetstraditioner, social struktur eller bruksstorlek.¹⁷ Ulla-Britt Lithell gör antagandet att de österbottniska kvinnornas arbete minskade i omfattning under det sena 1800-talet, då förändringstakten inom jordbruket ökade och då männens intresse alltmera började riktas mot jordbruket.¹⁸

¹⁵ Siiskonen, *Talonpoikaisnaisen roolin muutos*, s. 33–69. Siiskonen behandlar kvinnors arbete i det efterkrigstida jordbruket i sin doktorsavhandling: *Emännän ja isännän roolin muutos maatalouden uuden aikaistuksessa. Tutkimus maatalan emännän ja isännän muuttuvista rooleista työnjaon avulla tarkasteltuna*, Maaseudun tutkimus- ja koulutuskeskus, Mikkeli. Julkaisuja 7 (Mikkeli 1990).

¹⁶ I de två färsta agrarhistoriska avhandlingarna av Matti Peltonen (1992) och Teppo Viuhola (1991) – och i andra undersökningar – har omvandlingsprocessen framför allt studerats utgående från produktionen och produktionssättet; modernisering, kommersialiseringsgrad och marknadsberoende har varit några nyckelbegrepp. Dessutom har den sociala strukturen – den sociala skiktningen och dess nivellering – hos landsbygdsbefolkningen varit ett annat tema som väckt de finländska agrarhistorikernas intresse. Från försöken att skapa en översiktlig bild av den sociala utvecklingen har kvinnorna vanligen utelämnats. Utifrån ett makroperspektiv har materialet inte gett ett tillräckligt gott underlag.

¹⁷ Peltonen, *Talolliset ja torpparit*, s. 212–219. Peltonen jämför tidigt 1900-tal med uppgifter från 1830-talet i Böckers statistiska material. Peltonen baserar således denna del av sin undersökning på samma källa som Lithell (1988). Till skillnad från henne särskiljer inte Peltonen kvinnors arbete i olika regioner av Finland. Bearbetning av jord, gödsling och sädd ges som exempel på arbeten som börjat uppfattas som manliga under det sena 1800-talet. Nyodling var i denna tolkning uteslutande männens arbete. Denna problematik, som ligger utanför Peltonens huvudsakliga frågeställning, ägnas lite utrymme i avhandlingen.

¹⁸ Lithell, s. 71. Den delen av hennes undersökning som berör arbete omspannar i första hand perioden 1750–1850.

”Oj, nu skulle de säga att vi ljuger” – om tillvägagångssättet

Statistiskt material, den kanske vanligaste källan till jordbrukets historia, ger få uppgifter om arten och omfattningen av kvinnornas arbete. Deras yrkesverksamhet blir svår att spåra då hushållet är en vanlig registreringsgrund i äldre statistik, och det är i synnerhet de gifta kvinnornas arbete som förblir dolt. Uppgifter om arbetskraften ingår i jordbruksstatistiken först fr.o.m. år 1940.¹⁹ Svårigheterna att finna uppgifter om kvinnors arbete belyses av ett något tillspetsat exempel från taxeringslängderna – ett material som kunde betraktas som en någorlunda god källa till kunskap om arbetets omfattning. De kommunala österbottniska taxeringsmännen uppmanades på 1920-talet att beskatta det arbete som familjemedlemmarna, däribland jordbrukarhustrun, utförde till förmån för hushållningen som ”husbondens naturaförmån”.²⁰

Muntligt material²¹ utgör en viktig del av den disparata och mångskiftande källbasen, som har kompletterats med bl.a. brev, tidningsartiklar, frågelistor och därmed jämförbart traditionsmaterial.²² Användningen av min-

¹⁹ Se exv. Kaarina Vattula, 'Lähtöviivallako? Naisten ammatissatoimivuudesta, tila-istosta ja kotitaloudesta', Laine & Markkola (toim.), *Tuntematon Työläisnainen*, s. 13–35; Merja Kinnunen, *Työt, toimet ja luokittelut* (Tampere 1989); Arvo Soinen, 'Maataloustyöväestö v. 1910 – Tilasto ja Todellisuus', *HAIk* 1976, s. 211–225. Här behandlas svårigheterna att studera kvinnors arbete i jordbruket utgående från statistiska sammanställningar och statistiskt grundmaterial. Ett undantag utgörs dock av det material som samlades in av "Subkomiten för den obesuttna befolkningen" år 1901, och materialet som ger ger uppgifter om ogifta kvinnors yrkesverksamhet har använts av bl.a. Pirjo Markkola (1989). Statistik från den här perioden förmedlar inte bara uppgifter om kvinnors arbete, den speglar i mycket hög grad synen på arbetet bland de statistikförande, vilket bl.a. påpekas av Vattula och Kinnunen. Vid den här tidpunkten betecknades kvinnor som icke-arbetande av ideologiska skäl.

²⁰ Anvisningen gavs i en liten "handledning", *Kommunaltaxering på landsbygden* som utgavs av Svenska Österbottens Kommunalförbund år 1925.

²¹ Under år 1991 gjordes intervjuer med sju kvinnor från Purmo som har varit verksamma i jordbruket. Den yngsta informanten var född år 1912, medan den äldsta var 98 år vid intervju tillfällena. Alla har varit gifta. Här presenteras det muntliga materialet under fingerade namn, åldern är utsatt vid den första hänvisningen till respektive informant.

²² I slutet av 1970-talet gjorde folk kultursarkivet i samarbete med Jakobstads Museum en fältundersökning i gårdsgruppen Lassfolk i Purmo. En del av intervjuerna berörde kvinnors arbete. (SLS 1294–1295) År 1991 påbörjades ett projekt, "Landsbygdskvinnor i öst och väst", på den österbottniska och västerbottniska landsbygden. Syftet var att genom kvinnors egenhändigt skrivna livshistorier dokumentera ett närförflutet, krigs- och efterkrigstiden, trots detta har flera av de äldre deltagarna skrivit om erfarenheter under den föregående tiden. Projekt-

neskunskap i historisk forskning väcker källkritiska spörsmål,²³ och behandlingen kräver varsamhet. Det är svårt att ge en entydig bild av purmokvinnornas arbete utgående från det tillgängliga materialet. Inget material av statistisk art, som skulle tillåta kvantitativa jämförelser över tid, har utnyttjats här.²⁴ Det är vanskligt att fastställa omfattningen av en särskild typ av arbete, därför kan endast existensen av en viss företeelse påvisas. Mycket beror av tolkningen, och det som presenteras är att betrakta som varianter av vardagen.

En stor del av materialet, speciellt det muntliga, härstammar från Purmo, men även "röster" från andra, närliggande orter hörs. Purmo var – är – ett mycket agrart samhälle, och purmoborna tycks också ha uppfattat sig själva som goda jordbrukare.²⁵ Det oaktat var mångsyssleriet säkerligen inte helt

deltagarna kommer i huvudsak från norra svenska Österbotten. Detta material, som kommer att deponeras i folkultursarkivet, presenteras i försättningen under beteckningen LÖV. I Österbotten var Svenska Studieförbundet, Martha-distrikten och Jakobstads Museum involverade i projektet.

²³ Användningen av minneskunskap i historieskrivning har tillsvidare inte diskuterats i någon större utsträckning i vårt land. Se exv. Jorma Kalela, *Aika, historia ja yleisö. Kirjoituksia historiantutkimuksen lähtökohdista*, Turun Yliopisto. Poliittinen historia. Julkaisuja C:44 (Turku 1993), s. 144–174. Användningen av självbiografier eller livshistorier (LÖV-materialet kan kategoriseras som livshistorier) diskuteras – dock inte ur historiedisciplinens synvinkel – i Christoffer Tigerstedt, J.P. Roos, Anni Villko (red.), *Självbiografi, kultur, liv. Levnadshistoriska studier inom human- och samhällsvetenskap* (Stockholm 1992).

²⁴ År 1944 gjorde jordbruksforskaren Nils Westermarck – som en del av en större undersökning – en studie av jordbrukarkvinnors arbete i Österbotten. Den baserades på 17 husmödrars tidsanteckningar i dagsboksform och 1560 enkätsvar från kvinnor i olika delar av Österbotten. I Westermarcks uppgift ingår inte den fråga som är aktuell här, men delstudien förmedlar hårddata om kvinnors arbete under 1940-talet. Delstudien ingår i Nils Westermarck, *Svenska Österbottens jordbruk och befolkningsförhållanden i socialekonomisk belysning*, Acta Agralica Fennica (Helsinki 1945), s. 216–226. Undersökningen har också publicerats som särtryck, Nils Westermarck, *Den österbottenska jordbrukarkvinnans dagliga gärning*, 1946. (13 sidor). Här refereras endast till Westermarcks sammanställning – ursprungsmaterialet, som samlades in genom marthaföreningarna, finns inte att tillgå.

²⁵ I en jämförelse baserad på näringsstatistik framstår Purmo som en av de mest agrara kommunerna i svenska Österbotten. Andelen stadsnäringar, här definierade som industri- och tjänstenäringar, var mycket liten under förra hälften av 1900-talet. *Svenska Österbottens Historia I* (Vasa 1977) s. 287–289. Och så här beskrevs purmobygden inför en större hembygdsutställning år 1952: "Inom något mer än en människoålder har Purmoborna genom ihärdigt arbete och driftig företagsamhet förvandlat sina oländiga och vattensjuka marker till bördiga åkrar och ängar. Såsom jordbruksbygd tävlar Purmo i våra dagar med de främsta i landskapet. /.../ Ett besök här ger gästerna från andra trakter säkert mycket att lära och begrunda.

betydelselöst under mellankrigstiden. Bygden präglades av småbruk, som dock förstörades genom en intensiv uppodlingsverksamhet, och en jämförelsevis homogen social struktur. Mjölken blev viktig för gårdarnas ekonomi under 1880-talet. Boskapskötseln hade, som länets guvernör kommenterade år 1897 i sin rapport, blivit det "nutida lantbrukets bästa inkomstkälla", och dess position som den mest inbringande delen av gårdsskötseln torde ha bibehållits ännu under mellankrigstiden. En formaliserad skolgång och ett "folkbildande" organisationsnät skapades sent, de kooperativa ekonomiska organisationerna, i synnerhet andelsmejerier, är förhållandevis tidiga.²⁶

"Riktigt som en bonde"

Så godt som *uteslutande* förrättas av kvinnor: att vid sådd utmärka fjärfa, att efter sådden skarta diken och diskesrenar, rensa linland och rotfruktsland, klifta och häckla lin; *öfvervägande* af kvinnor förrättas: att utbreda spillningen, sätta och upptaga potatis, räfsa hö, samla och binda rågen vid skörd med lie, utbreda linet till torkning efter rötningen; *lika mycket af kvinnor som af männen*: att lassa på hö, lassa på spillning, skära säd med skära, tröska draga lin, byta löf.²⁷

Under sommarhalvårets bråda tider – vid höbärgning, skörd och tröskning – var det vanligt att kvinnor deltog i en stor del av arbetet utomhus. Beskrivningen ovan, som är från 1890-talet, ingår i en kartläggning av finländska kvinnors arbete. I äldre tider sägs de finska kvinnorna ha stått för en stor del av arbetet inom jordbruket. Under "närvarande tid" – det tidiga 1890-talet – anses kvinnornas deltagande i utarbetet inte vara lika utbrett

Bygden är i sitt nuvarande skick ett övertygande bevis på vad den österbottniska bonden förmår, när han är som bäst. Med vaken blick har Purmoborna följt den moderna utvecklingen samt rationaliserat sin modernäring såvitt de förmått." Anders Pass, *Purmoboken 1* (Jakobstad 1963), s. 209. Pass, präst till yrket, har i ett otal såväl historiska som samtidsinriktade kåserier och betraktelser beskrivit sin hembygd. Dessa har samlats i *Purmo-boken*, utkommen i två band, som tillsvidare är den enda sammanställningen över kommunens historia.

²⁶ Den korta beskrivningen bygger på bakgrundsteckningen i min pro gradu-avhandling. Det demografiska mönstret liknar det gängse agrara: färre barn (fertiliteten verkar dock att ha varit något högre än i det övriga svenska Österbotten) och mindre hushåll under det sena 1800-talet, en hög giftermålsålder och en låg giftermålsfrekvens byttes ut i det motsatta under mellankrigstiden. Socknen visar genomgående höga utflyttningsiffror, och i likhet med det övriga Österbotten präglades orten av en kraftig emigration och av "lungotsöd".

²⁷ *Kalender öfver kvinnoarbetet i Finland* (1894), s. 61. "Af kvinnor allmännast förrättade utarbeten" lyder underrubriken för sammanställningen som bygger på svar insända från kommuner runt om i landet.

som tidigare. Härvidlag nämns dock Österbotten som ett undantag, där kvinnorna p.g.a. emigrationen fortsättningsvis sägs ha en viktig position inom jordbruket.²⁸ Arbetets mångfald i det anförda citatet är frapperande, och den här källans tillförlitlighet kan ifrågasättas. Men det finns liknade utsagor från senare tider. Så här beskrivs arbetet på Lassfolk gård, som var den största på orten, under 1930-talet:

På våren var det dyngan som skulle bredas ut, jännas och kvinnorna var med alltjämt. Rovlandet och turnipsen skulle sedan skrapas och gallras, man hade inte just grönsaksland då. 1 sta Maj togs potatisen ur källaren och så var potatissättningen i slutet av maj. Det var med hästen och päroali, som var som en plog, som man gick i färorna med, så att mulden kom över päroma. Det var karama som gjorde det. Vi brukade vanligtvis jämna och räfsa bänkarna när det var sått. Och så sku det pårjas igen. Man gick två ggr med päroali. Det måste nog ännu rensas, om man hann och det var kvinnögöra liksom rovorna och turnipsen.²⁹

Nästan alla informanter har, i större eller mindre omfattning, harvat och "vältat". Enbart några av kvinnorna har prövat att ploga. Ingen av informanterna har sått, men såningsarbetet bestod av mera än själva sådden och kvinnorna tog del i bearbetningen av jorden. Efter detta följde en för utarbetet mindre arbetsintensiv period. Min äldsta uppgiftslämnare, Signe född 1893, berättar att den tiden ofta utnyttjades för nyodling och uppgrävning av ny mark. Det var ett arbete som kvinnorna ingalunda skonades ifrån i hennes by, Åvist, till vilken hon flyttade i mitten av 1910-talet.

Första somman jag var jär var e bara att fara och gräft, tå had jag barnpigo som sköit så jag slapp³⁰ till kyto och gräft /.../ ana somman sku vi gräft igen och jag sku ha a (sonen) men, men int bleiv e till na. Jag hade vagnen med men han rev sönder gardinen på den, han lessnade att ligga där i solhettan /.../ Tå jag kom hid höll de på och gräfta i varinda gål jär. Nog var kvinnorna ut och gräfta å, Antas Gusas Maj var ju så att hon nåd ju int sköit båne sin och no var Nysto kvinnorna ut å gräfta nytt.

Detta arbete har de yngre informanterna inte utfört, vanligtvis utnyttjades mellantiden till bykning, städning av hem och fåhus eller till kvasttillverkning. Under sommaren tog också arbetet med rovor och potatisland mycket tid i anspråk, speciellt rensning och gallring, uppgifter som till största delen sköttes av barn och kvinnor och som beskrivs som tråkiga och förhatliga.

²⁸ Ibid, s. 57–61.

²⁹ SLS 1295b) s. 45. Kvinna född vid sekelskiftet om 1930-tal.

³⁰ Observera att ordet slippa har betydelsen "få fara" i Purmo-dialekten.

Under höbärgningstiden var alla med i arbetet. "Både män ock kvinnor slogo" skriver en sagesman från orten om något äldre tider,³¹ och detta verifieras av de muntliga källorna. Mina kvinnliga uppgiftslämnare har både slagit och räfsat hö, det sistnämnda blev ofta "lagt" på dem. De flesta har använt såväl hästräfsa som slättermaskin. Höbärgningstiden beskrivs som tung, samtidigt skulle även korna skötas, både de som fanns på hemgården och på "sommarföusi". På samma sätt omtalas skörde- och trösktiden. Långt fram i tiden tröskades rågen i ria, vilket var ett delat arbete. När tröskverken blev vanliga under 1910-talet bearbetades resten av spannmålen maskinellt. På 1920-talet skaffades ett bolagströskverk till Ävist by, och hur det användes framgår av följande citat.

Vi var två gårdar så arbetskraften räckte åt oss. Med bolagströskverket brukade vi vara tre gårdar tillsammans /.../ det var ett stort tröskverk, sådant där 18–20. Kalaskärnen gick tillsammans med tröskverket. Så brukade det tröskas och granngårdskvinnorna bjöds på kaffe, också fast de inte var med i tröskningen. I det stora bolaget var vi ca. 12–15 stycken. Det kunde ta 1–3 dagar i var gård. 2 dagar var redan en stor skörd. Det var både män och kvinnor med. Karlarna skötte om säckarna och kvinnorna om kärvarna. Tröskningen varade i september-oktober.³²

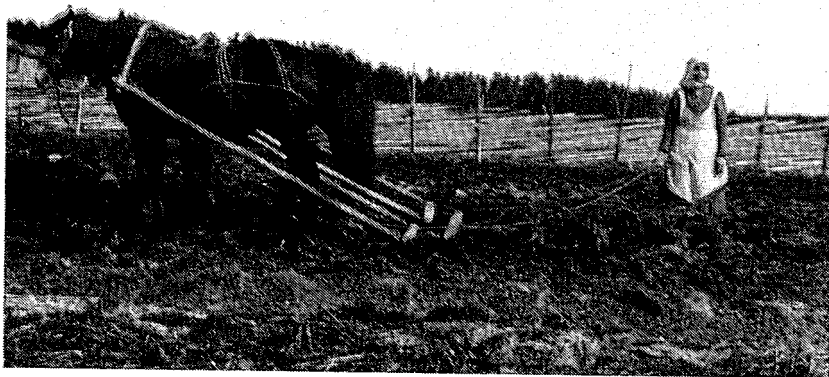
Senhösten och vintern innehöll däremot vanligen den typ av arbete som vi betraktar som mest kvinnligt: textil- och förädlingsarbete. Det fanns undantag; skogskörslor, skogsarbete och lerkörning på frusna åkrar tillhör också det som har utförts av informanterna. Från Vörå rapporterades år 1927 om arbetet under senvintern: "Eljes har allt karlfolk och på sina ställen även kvinnorna haft bråda tider med skogskörorna ..."³³

Enligt den bild som berättelserna ger deltog purmokvinnorna ännu under mellankrigstiden i de allra flesta – även de fysiskt krävande – arbetsuppgifter utomhus. Det är möjligt att mina informanter har valt att berätta om de episoder och de arbetsuppgifter som är något uppseendeväckande utifrån ett nutida perspektiv. Dessa kvinnor berättar om sitt arbete under mellankrigstiden – alltså om en tid när de var "ungflickor" eller nygifta. Även detta kan till en del förklara den bild av arbetet som ges; de hörde då till den grupp kvinnor som rimligtvis mera än andra utförde det grova arbetet utomhus.

³¹ Från manuskript med rubriken "Olika arbetsförhållanden under den gamla goda tiden i Purmobygden", En samling manuskript till frågesvar. Purmo Hembygdsarkiv. Sagesmannen var född år 1894.

³² SLS 1295b) s.37. Kvinna född 1920.

³³ Österbottens Bondetidning 25.3.1927

År 1932 besökte en amerikansk professor orten tillsammans med kollegan Anders Myhrman. Besökaren gav ett gott vittnesord åt de österbottniska kvinnorna. Besöket refererades i lokalpressen: "Och en beundrare blev han av av Finlands kvinnor. Ty' sa han, 'om de alla äro som på Storbacka, så finnes icke deras like som arbeterskor i hela världen.'" Vasabladet 3.8.1932. På bilden harvar Anna Sundholm med parhästar. (Purmo Hembygdsarkiv)

Åldern var bestämmande för arbetet.³⁴ Arten av det arbete som utfördes var beroende av arbetskraftstillgången på gårdarna. De uppgiftslämnare som exv. hade många bröder berättar inte lika mycket om arbetet utomhus, det samma gäller för den yngsta uppgiftslämnaren. Men ändå återkommer uttryck som "san e bleiv vår var e bara utearbeit" och "he va så vanlit, he va så e sku va".

Det finns även fotografier som visar kvinnor på fälten, plogande, sående och harvande. Vad vill fotografen säga? Varför har fotografierna tagits? För att händelserna var unika och uppseendeväckande? Det är möjligt, detta gäller antagligen bilden av såningsarbetet, men jag är ändå benägen att hävda att fotografierna inte visar en alltför ovanlig vardagsbild.

³⁴ I min pro gradu-avhandling har jag gett det tidiga 1900-talets hemmadöttrar epitetet "de nya drängarna". Det fanns få män som stadigvarande arbetade på annans jord. Döttrarna tycks ha varit mera bundna till hemgården, medan sönerna kunde ägna sig åt förtjänstarbete eller resa över på några år till Amerika. Det förefaller som unga flickor oftare än andra kvin-

Jorden – det gemensamma fältet?

Kvinnorna tycks ha haft beredskapen och kunskapen att utföra många arbetsuppgifter. I berättandet görs emellanåt en distinktion mellan karl- och kvinnfolksgåra, och utanför fältet var uppdelningen klar: kvinnor skötte fåhus, hus- och kosthåll och textiltbearbetning.³⁵ Det är svårt att avgöra hur skarp denna gräns var och var den drogs på åker och äng. Vilken var skillnaden mellan mäns och kvinnors arbete när de arbetade tillsammans utomhus? Svaren är, i likhet med arbetssituationen på de olika gårdarna, skiftande: "Nej, veit du, man fick delta i allsorts arbeid på somman, vi fick vara me tå de såga ven ...", "Karln gjor hede tynger arbeite, meir hede tynger arbeite". I det första citatet berättar Sigrid (född 1908) om sig själv, medan Maria (född 1901) i det andra citatet troligen refererar till hur det skulle vara. Och hon fortsätter med att berätta om hur hennes far ofta var borta, en omständighet som gav modern mycket arbete.

"Kvinnor och män arbetade i olika kollektiv och träffades huvudsakligen i samband med måltiderna" är en tolkning som gjorts om arbetet i Lassfolk by under mellan krigstiden.³⁶ Detta mönster är skönjbart i det citat som anförts ovan från samma gård, men här bör beaktas att den gården var stor utifrån ett österbottniskt perspektiv. Tillgången på arbetskraft var god: på gården fanns flera tjänarinnor och tydligen också drängar. De senare var en sällsynthet under mellankrigstiden. På en normalstor eller mindre gård fanns antagligen inget utrymme för dylika kollektiv.

Uttryck av typ "arbete tillika med mannen" och "kvinnan gå mannen vid sidan i jordbruket" finns både i det muntliga och skriftliga materialet, men ändå framträder några kvalitativa olikheter. Arbetet före och efter sådden,

nor utförde arbete utomhus. På frågan om deras arbete förändrades efter giftermålet svarar de flesta informanter nej. Elli Saurio gjorde en tidsstudie av lantbrukarkvinnors arbete baserat på material insamlat i olika delar av landet under 1930-talet. Hennes undersökning visar att det ofta var de unga, nygifta kvinnorna som utförde det tunga och omfattande arbetet utomhus. Elli Saurio, *Maalaisemännän ajankäyttö suhteessa talouden laatuun ja henkilörakenteseen* (Helsinki 1947). s. 134–135, 166.

³⁵ Jfr Maja Bäck, 'Dagligt livet i Nederpurmo', *Budkavlen* 1928, s 112–113: "Om en karl lägger handen vid något, som hör till kvinnfolksgåra, så anses det vara en skam för kvinnfolket. Till kvinnligt arbete höra ved- och vattenbärning, matlagning och städning. Om en flicka går i karlgöra, t.ex. att plöja, är det ej så stor skam för karlfolket".

³⁶ Anne Bergman, 'Fritiden i en österbottnisk bondby', A-M Åström, I. Nordlund (red.), *Kring tiden. Etnologiska och folkloristiska uppsatser*. SLS 572 (Helsingfors 1991), s. 98. Bergman utgår enbart från material insamlat på Lassfolk.

gödslingen och bearbetning, utfördes inte sällan av kvinnor medan den mera prestigefyllda och nästan ceremoniella sådden så gott som uteslutande utfördes av män. Trots att hästräfsan trakterades av kvinnor under höbärgningen berättas också att "kvinnor tog omkring", de slog och räfsade höet vid diken och andra svårtillgängliga områden. På ett liknande sätt omtalar en informant sitt arbete som piga under skördetiden: husbonden slog växten med lie, husmor räfsade och hon själv band. En annan omständighet som tyder på att kvinnornas utearbete skulle ha varit av lägre rang än männens är att de vanligen hade ansvar för de rutinartade "utesysslorna", exv. skötsel av rov- och potatisland. Uttryckssätten talar samma språk: "men ja sku vara bakom och he var vanlit för all bondflickor", "arbetet föll på kvinnorna" och de "tog emot arbetet".

Jordbruksarbetet hade förändrats av de nya redskapen, av "hästmekaniseringen". Kvinnor förefaller inte att ha varit helt oskickliga i att hantera de redskap som introducerades i dessa trakter kring sekelskiftet, men högst sannolikt är att män i större omfattning utförde denna typ av arbete. En ofta påtalad företeelse är att "karlfolket" skötte hästen och ansvarade för körslor. Trots att ingen av uppgiftslämnarna har varit ansvarig för hästskötsel har alla i större eller mindre utsträckning hållit i tömmarna under arbetets gång.³⁷ Så här svarade Maria på frågan om vilket arbete hon tyckt mest om: "He ha vari bäst att hald i töma och kör. He ha vari mitt älsklingsarbete"

Ansvar för driften av de nya bolagströskverken handhades av män, och här blir ett mönster skönjbart. Uppdelningen blir tydlig när arbetsuppgifterna utförs kollektivt och arbetet går över gårdsgränsen – det tycks som om skillnaderna accentueras inom arbetslag och vid arbetsbyte. Det här syns exempelvis på flera fotografier av arbetslag vid de tidiga tröskverken: inför fotografen har de arbetande ställt upp sig enligt kön. Deltagandet i kooperatörer, kring exempelvis mejerier, och kontrollföreningar var nästan uteslutande förbehållet män trots att kvinnor utförde det vardagliga arbete som berördes inom organisationsverksamheten.

Tolkningen är dock svår att göra, i följande citat framstår inte kvinnorna som hjälparbetskraft:

³⁷ Jfr "Att den österbottniska husmodern faktiskt ej är främmande för hästkörslor bestyrkes till fullo". Westermarck, s. 7–8. År 1944 rapporterade 425 av de totalt 1560 uppgiftsgivarna att de "regelbundet" eller "tidvis" deltog i körslor i anslutning till åkerbruk. Enligt samma uppgift återfanns husmödrarna, de gifta kvinnorna, i högre grad än andra kvinnor vid tömmarna.

Redan efter en ydlig bekantskap med det svensk-österbottniska samhället och befolkningens socialvanor lägger man märke till den ofantliga betydelse jordbrukarkvinnans dagliga gärning har. Hennes verksamhet inskränkes ej till de husliga sysslorna och husdjurens skötsel. Hon är från barndomen van vid fältarbeten, varvid hennes insatser icke består i blott en handräckning åt mannen. Kvinnan deltager i så gott som alla arbeten även körs-
lor.³⁸

"Allra trevligast att tröska i rian, att dika och att gräfta"

När utomstående betraktare beskriver kvinnornas arbete framställs det emellanåt som exceptionellt och onormalt – det uppfattas som en egendomlighet som söker sin förklaring. Men i kvinnornas egna tolkningar framstår göromålen som normaliteter. Och om kvinnor inte kunde utföra arbetet utomhus så kunde det upplevas som ett misslyckande. Under förra hälften av 1890-talet vistades Johan Andersson från Forsby, eller Ytterpurmo, i Amerika. Under tiden bodde hans hustru Hanna, som hade en son, på svärföräldrarnas gård. Hanna kunde p.g.a. sjukdom inte delta i alla av gårdens arbeten, men för att kunna utebli från arbetet utomhus måste hon betala sin svärfar: "... men nu då du befinner dig i denna ställning så åser jag det bäst att du gifver en 15 mk till pappa så han får lega för dem och skona dig i de värsta arbeten nu då ni snart skall börja höbärga"³⁹.

Trots att Hanna hade betalat för att undgå utearbetet upplevde hon sin situation som olustig och struntade upprepade gånger i makens uppmaningar att "spara" sig i arbetet. "Jag har nu börjat vara ut fast jag tänkt att jag int skulle börja vara något – men då jag tyckte att jag inte skulle kunna vara in då farmor måste vara ut då jag int var na sjuk så tycker jag att det är bäst att jag går ut och arbeta så mycket jag förmår."⁴⁰ De gånger då hon stannade inne och utförde hemsysslor kände hon sig onyttig: "... de håller på med såningen nu – jag sitter ijn och ser på när de andra arbetar nog väner jag mig att vara så lat ..." ⁴¹ Hennes känsla av lättja visar att kvinnornas viktigaste uppgifter inte ansågs ligga i hushållet eller fähuset. Men maken avråder henne från att delta i utearbetet genom att hänvisa till förhållanden i det nya landet och berätta om nya tankegångar.

³⁸ Westermarck, s. 3.

³⁹ Johan Andersson (Inbort) till Hanna Andersson 14.6.1890, Anders Myhrmans samling 26, ÅAB.

⁴⁰ Hanna Andersson till Johan Anderson 31.7.1892

⁴¹ Hanna Andersson till Johan Andersson 26.5.1893.

Hör du någon klandra dig för att du är så dålig så bry dig icke om det, jag skall aldrig klandra dig därför, när man jämför kvinnans ställning här i Amerika, med hennes ställning i gamla landet, så måste hvarje rättänkande man rodna af blygsel och gör han ej det så bevisar det att han är dum och obildad.⁴²

Du vet att jag alltid ansett det såsom opassande att sätta en kvinna i ett arbete som öfverstiger hennes krafter, och jag har icke ändrat min åsigt utan istället blifvit fastare deri. Jag har fått så många amerikanska ideér i min skalle så jag tänker nog att många av de gammalmodiga gubbarna i hemlandet skulle anse mig litet besynnerlig om du visste hvad jag tänker om dem när de gå ut och ta hustrun med på gräfilandet. Jag tror inte att Gud har skapat kvinnan för att dika och gräfta eller att vara slavinna åt mannen, männen i Finland äro i allmänhet så lata och så hjertlösa mot sina hustrur så de borde verkligen skämmas ...⁴³

Det verkar som om det dröjde innan de "amerikanska ideérna" slog rot. Flera av informanterna, födda långt senare än Hanna, berättar att arbetet utomhus var det mest omtyckta och att arbetet utfördes "så hårt ja orka". (Maria)

Var det roligare att vara inne eller ute i arbete? Jag har tyckt om att vara i utarbet. He har vari så friskt att vara ut och he var ju så vanligt att all kvinnor sku vara med i allt arbeit på somman, i allt arbeit. (Signe)

Ja vet du, ja tyckt om att arbeit på backa, he va reidi arbeit. Föst på morne i föusi och tå san i arbeit. He gick bra he. Jag följd med mytje, jag har försökt rens upp ditje å ... (Sigrid)

Arbetet varierade över året, och några av kvinnorna säger att det var skönt när vintern kom och det lättare arbetet inomhus tog vid. Men arbetet utomhus tycks ha varit värdeskapande för kvinnorna, det var något som gav dem tillfredsställelse och stolthet. Den starka arbetsmentalitet som rådde på landsbygden är ofta omtalad, däremot framstår den här företeelsen som förvånade. Den positiva inställningen till utarbetet får säkerligen en delförklaring i att det utfördes sommartid. Det var också vanligt att en del av detta arbete utfördes i större grupper, som arbetsbyte eller talko, vilket givetvis gjorde sysselsättningen roligare och intressantare. Det är vanskligt att dra slutsatser från det presenterade materialet, som jag till en del varit med om att skapa vid intervjusituationerna. Slutsatsen vilar på en tolkning. Det är också behäftat med svårigheter att faställa omfattningen av kvinnors arbete

⁴² Johan Andersson till Hanna Andersson 9.6.1891.

⁴³ Johan Andersson till Hanna Andersson 19.6.1893

Behovet av och betydelsen av kvinnors arbetskraft i skuggan av emigrationen märks på ett indirekt sätt i följande korta citat ur ett brev skickat 20.6.1896 från Purmo till Amerika. Anders, hemmansägare på Villbacka, klagar i brevet till sonen över bristen på arbetskraft. Dottern Lisa bröt benet när säningsarbetet på kärrodlingen väntade: "... att det har olyckats her himma så lisa har brute af sig bene då vi skulle osta så till köto så nu har hon liga hela sommaren som intt hon får gå på sin fot nå så jag blir så utan arbetsfolk nu så jag vitt intt huru jag skall få in siöda i sommar då jag har blivit så gamal och så trött och nu så har värnepligte ..." Brevet är i privat ägo. På bilden från 1920-talet poserar tre stolta skördearbeterskor, Helga, Maria och Viktoria Björnvik. Alla fem söner i familjen emigrerade. (Privat ägo)

på fälten. Här avspeglas möjligen även en berättartradition – inte enbart ett "faktiskt" arbete. Men redan det faktum att en dylik "retorik" existerar blir då intressant.

Det förefaller dock som om de gifta kvinnorna, "husmödrarna", som otvivelaktigt hade en stark och statustyngd position bland landsbygdens kvinnor, ofta överlät "innesysslor" (exv. matlagning och diskning) åt barnpigor, pigor, svärmödrar eller "löskvinnor" för att ägna sig åt det arbete som behandlas här. Detta kan ha varit betingat av nödvändighet och brist på arbetskraft, de gifta kvinnorna var kanske mera kapabla än övriga kvinnor att utföra det betungande arbetet utomhus. Men det var inte ovanligt

att jordbrukarens hustru var i utearbete även om det fanns tjänstefolk på gården. Detta strider mot en tolkning att kvinnor av lägre social rang i högre grad än andra skulle ha arbetat på fälten.

Så här skriver två döttrar, födda i slutet av 1920-talet, om hur de skötte "innessysslorna":

... när jag var nio år gammal var det nästan slut med lekandet. Nu var det att börja arbeta på heltid, jag minns att jag ofta bad mamma om lov att få fara och leka med de andra barnen, men nu ansågs jag för gammal för lekar. Det var arbetet som gällde. Åren gick och när jag som tolvåring gick ut folkskolan var det att axla en vuxens mantel. Det var att stiga upp tidigt på morgonen för att gå i fåhuset och mjölka korna. På somrarna hade vi korna långt hemifrån på bete och då var det att stiga upp ännu tidigare för att med häst och kärra fara och mjölka korna. Far hade ofta många offentliga uppdrag och därför föll det ofta en stor arbetsbörd på mor med utearbete på åker och äng. På vintrarna igen skulle man lära sig karda och spinna, och det var mor som var läromästaren.⁴⁴

Att var äldst i syskonskaran innebar också att tidigt ta ansvar och sköta om syskonen, då föräldrarna var i arbete i fåhus och ute på åkrar. Det var ju vanligt då att bondkvinnorna var med över allt. /.../ Jag fick för det mesta vara hemma och koka mat och diska på somrarna. Mamma for hellre med pappa i utomhussysslorna och så skötte hon ju fåhuset ofta.⁴⁵

Att "utearbetet" emellanåt uppskattades mera än "innessysslorna" framgår även av en elevuppsats med rubriken "Vad jag helst ville bli", skriven i Kronoby folkhögskola år 1928 av en husmor in spe:

Jag vill helst bli husmor på en stor gård och ha allt vackert omkring mig, en trädgård ute vid stugväggen och många vackra blommor i mitt hus. Rent och fint skall det vara överallt. Ett stort jordagods ville jag ha att arbeta med, så att man kunde ha 16 kor, 25 får, 3 svin och 2 hästar. Det skulle vara trevligt att få sköta så mycket kor. /.../ När sommaren kommer, blir det nog mera och tyngre arbete, men det arbetet är ännu mycket trevligare än att sköta hemsysslorna. Då är det att vara ute på höängen och räfsa och sen köra in väldiga hölass. Att slå på åkern är mycket trevligt göra. Hellre slår jag än tar upp när rågen skall skördas. Till sist är det allra trevligast att tröska i rian, att dika och gräva.⁴⁶

Siganturen G.Å. ville även ha en "präktig husbond" och "dugliga tjänare". Ändå anser hon att grävning av diken och grävtande är något av det trevligaste en husmor kan ägna sig åt.

⁴⁴ LÖV, Purmo

⁴⁵ LÖV, Pedersöre

⁴⁶ Uppsatsen är publicerad i Signe Strömborg (red.), *Folkhögskolan i Kronoby och dess elevförbund* (Vasa 1928), s. 35.

Mjolk och fähus

Kvinnor hade i äldre tider ansvaret för fähus, kreatursskötsel och mjölkhantering, vilka utgjorde ett arbetsfält som männen mycket sällan befattade sig med. Ragna Ahlbäck förmodar dock i sin undersökning om lantbruket i svenska Finland att gårdens män tidvis deltog i fähusarbetet, trots att detta ofta beskrivits i nedvärderande ordalag av manliga informanter. De har varit tvungna att åtminstone ha nöjaktiga kunskaper på området för att kunna rycka in vid kvinnlig arbetskrafts "frånfalle". 1800-talets boskapskötsel har fått en hård dom av senare tiders betraktare – det beskrivs ofta som varande i ett mycket bedrövligt skick.⁴⁷ Men fähuset och mjölkhanteringen steg i värde. År 1886 meddelade länsmannen i Pedersöre att "boskapskötseln befittar sig allmogem om att förbättra".⁴⁸ Följande år kommenterades synen på kreatursskötseln och mjölkhushållningen i länets guvernörsberättelse: "De gamla fördomarna, enligt hvilka det sistnämnda arbetet betraktas såsom mindre viktigt, ja nära nog gagnlöst, äro dock svåra att besegra och skall ske endast med tiden".

Fortsättningsvis "föll" fähusarbetet nästan uteslutande på kvinnorna, och under den tid om vilken det finns berättande källor, 1910- 1930-talen, var det vanligt att kvinnorna ensamma skötte fähuset. Informanternas fäder mjölkade inte, de män som utförde det arbetet uppfattades som något avvikande.

År 1903 grundades det första andelsmejeriet i trakten, det åtföljdes av flera något senare, och mejerihanteringen var väl utbyggd i Purmo. En del av mjölkbearbetningen på gårdarna övertogs av dessa mejerier och nya distributionsmönster skapades. På orter nära städer var direktförsäljning av mjölk ett viktigt inslag i ekonomin, men i det något avsides belägna Purmo var smöret en lämpligare handelsvara. Mejerierna förändrade tvivelsutan arbetet på gårdarna: vissa arbetsuppgifter, exv. separering och kärning, föll till en del bort medan annat kom till. Själva mjölkningen tog säkerligen mera tid, korna var flera och de mjölkade mera. Fähusarbetet förblev omekaniserat långt fram i tiden, men organiseringen av det praktiska arbetet torde ha förändrats av nya ladugårdar, mejeriernas fastställda leveranstider samt vallningens och fäbodarnas minskade betydelse. I det område som undersöks

⁴⁷ Ragna Ahlbäck, *Bonden i svenska Finland. Teori och praktik inom åkerbruk och boskapskötsel*, SLS Folkivsstudier XIV (Helsingfors 1983), s. 360, 368–374.

⁴⁸ Länsmannens årsberättelser 1886, Db 1, Pedersöre länsmandsdistrikt, Vasa Landsarkiv

Tröskning på Emmaus. (Purmo Hembygdsarkiv)

blev mjölkmaskinen allmän först under efterkrigstiden. Fortsättningsvis bearbetades en del av mjölken på gårdarna. Det var framförallt "söndagsmjölken" – mejeriet kunde vara stängt om söndagarna – som kärnades till smör för eget bruk eller för direktförsäljning. Och det var nästan undantagsvis kvinnor som utförde detta arbete.

En syssla blir ett arbete...

Göromålen i fähuset och arbetet med korna omtalas vanligen i positiva ordalag av uppgiftslämnarna, men att "ga i föuse" benämns ofta – i likhet med kvinnors övriga arbeten inomhus – för "sysslor". Vissa av informanterna använder inte ordet arbete om fähuset, begreppet är förbehållet de uppgifter som utfördes utomhus. Det riktiga arbetet tog vid när kvinnorna kom ur fähuset: "föst i föuse å tå san i arbeit". Liknande benämningssätt återfinns också i det skriftliga materialet. År 1935 ventilerades temat "Vilket är tyngre, kvinnans eller mannens arbete på landsbygden?" under en diskussionskväll anordnad av en ambulerande folkhögskola, i protokollet berörs också arbetet i fähuset:

När kvällskiftet (eller rättare sagt nattskiftet) för kvinnan börjar, så få mannen sätta sig med armarna i kors, och i lugn och ro njuta av kvällens stillhet. Då däremot kvinnan får hålla på tills hon lägger sig. Dock kan i detta fall finnas undantag. Det finns nog också män, som inse kvinnans behov av hjälp i sitt arbete, så att de under kvällssysslorna ofta hjälpa med något handtag i ladugården, men de äro inte många.⁴⁹

Detta visar förmodligen att äldre uppfattningar om fähusarbetet fortfarande gjorde sig märkbara. Det här visar också att arbetet i fähuset inte nödvändigtvis uppfattades som statusfyllt av kvinnorna själva. På Lassfolk var det vanligen sonhustrurna och pigorna som utförde arbetet. Husmor gick inte i "föuse" sedan sönerna gift sig, "sonakonona" övertog det göromålet. De allra flesta av de österbottenska kvinnorna utförde den här typen av arbete.⁵⁰ När männen i större omfattning började delta i arbetet var det inte sällan i form av hantlangare, de började exemplvis mocka bort dyngan eller ge kalvarna mat. Mjölkmaskinen omnämns ofta i samband med männens inbrytning i fähuset, men karlfolket kom inte in i fähusen endast som hjälparbetskraft eller tillika med mjölkmaskinen. Så här berättar en informant om hur hennes bror började mjölka: "Mjolkade dina bröder? Ja, en byrja mjölk. Ha gick i kuddkurs och ha byrja mjölk ... he va så de sku lär se mjölk och sköit kudduna, bokföring ..." (Birgit, född 1912)

Den tidiga undervisningen på mjölkhushållningens område riktades till flickor. År 1923 grundades "kuddskolan", Österbottens Svenska Lantbruks-sällskaps ambulerande kreatursskötarskola. Skolan verkade några veckor på varje ort, undervisningen var både teoretisk och praktisk. Under skolans tio första verksamhetsår var över 80% av eleverna kvinnor, men pojkarna blev med tiden allt flera. Åren 1931-32 hölls två kurser i Purmo, av de 54 deltagarna kom 32 från "svärdsidan".⁵¹ Den här verksamheten gav säkerligen fä-

⁴⁹ Diskussionsprotokoll 15.3. 1935, Mellersta Österbottens vandrande folkhögskola, Jakobstads Museum. Protokollat var som sig bör både justerat och godkänt. Den här diskussionsrubriken hörde till en av skolans återkommande, den fördes även på andra orter där skolan var stationerad. Den debatt som refererats här fördes i Esse. I *Österbottens Bondetidning* (27.11.1926) berörs benämningen av kvinnors arbete, här refererat som exempel, i en ledare om "Värdinneskolan" klagar ledarskribenten över bristen på uppskattning av kvinnors arbete och påpekar att detta vanligen benämns sysslor.

⁵⁰ SLS 1295 b). Westermarck, s. 7-9. Det var endast 59 av de 1590 enkätbesvararna som inte deltog i husdjursskötseln, i sammanhanget definierad som skötsel, utfodring, mjölkning, transport och behandling.

⁵¹ K.V. Åkerblom, *Redogörelse över Österbottens Svenska Lantbruks-sällskaps ambulerande kreatursskötarskolas 10-åriga verksamhet* (Vasa 1933)

huset en högre status, och på samma sätt inverkade förmodligen de lokala och regionala kreatursutställningarna som anordnades av lantmannagillen. Kreaturen bedömdes, och referaten över de prisbelönade "lantbrukarna" – prisen gavs nästan undantagsvis i männens namn – publicerades med jämna mellanrum i lokalpressen. En informant förklarar männens inbrytning i fåhusen med bildandet av kontrollföreningar. I undersökningsområdet bildades kontrollföreningar år 1929. I deras regi kontrollerades mjölkkvaliteten och skötseln av fåhusen. En liknande verksamhet ägde rum tidigare, i det lokala andelsmejeriets stadgar från år 1903 finns regler om hur medlemmarna ska sköta sitt fåhus. I dylik organisationsverksamhet deltog kvinnor enbart i undantagsfall.

Kommersialisering och mekanisering ses ofta som orsaker till att kvinnors arbetsuppgifter övertas av män, och här kunde införande av mejeridrift tänkas verka i samma riktning. Detta resonemang kan inte direkt tillämpas på den utveckling som beskrivs här. Männens inbrytning i fåhusen har inget omedelbart samband med dessa företeelser, och sammanhanget framstår som mera komplext. Smöret, och därigenom fåhuset, blev en mycket viktig inkomstkälla redan under 1880-talet. I bakgrunden till det gradvisa förmanligandet av det här arbetet ligger antagligen en statusförhöjning – orsakad av bl.a. undervisning, organisationsverksamhet (de unga männen lärde sig mjölka på skolbänken) och kommersialisering – och en förändring i hushållsstrukturen. Arbetsenheterna hade blivit mindre, och de gav inte alltid spelrum för den gamla uppfattningen att mjölk och fåhus var kvinnornas kompetensområde. Kvällssysslorna började så småningom betraktas som ett arbete.

Ur kvinnors synvinkel: kontinuitet mera än förändring

Det här visar att arbetsfält som fick en ökad ekonomisk betydelse inte nödvändigtvis övertogs av män, och det visar också att kvinnors arbete fortsättningsvis var mycket betydelsefullt ur en ekonomisk synvinkel. Trots att det österbottniska jordbruket hade genomgått en grundläggande omvandling märks få förändringar i karaktären av kvinnornas dagliga arbete. Någon egentlig inskränkning av arbetsfältet är inte märkbar, och endast i undantagsfall ägnade sig jordbrukarens hustru enbart åt hushållsarbete. Kvinnornas huvudsakliga arbete utfördes inom de sektorer som vanligen kallas produktiva: boskapsskötsel och åkerbruk. Det var ofta detta arbete som kvinnorna själva uppfattade som viktigt och prestigegeivande. Att så är fallet är

intressant; 1920- och 1930-talen var en period när kvinnor och män tillskrevs olika uppgifter och egenskaper på andra plan i samhället. Olikheterna mellan könen propagerades troligen kraftigare än under andra tidsperioder.⁵²

Purmokvinnornas reträtt från fälten påbörjades säkerligen redan före mellankrigstiden, som förmodligen kännetecknas av en gradvis maskulinisering av utomhusarbetet. Det är omöjligt att göra en "exakt" jämförelse mellan 1880-tal och 1930-tal; den sannolika tolkningen är att männens andel av arbetet på fälten blev större. Men kvinnorna kan sägas ha förblivit arbetande bönder – här används uttrycket schematiskt – då de fortsättningsvis stod för en väsentlig del av det faktiska arbetet.⁵³

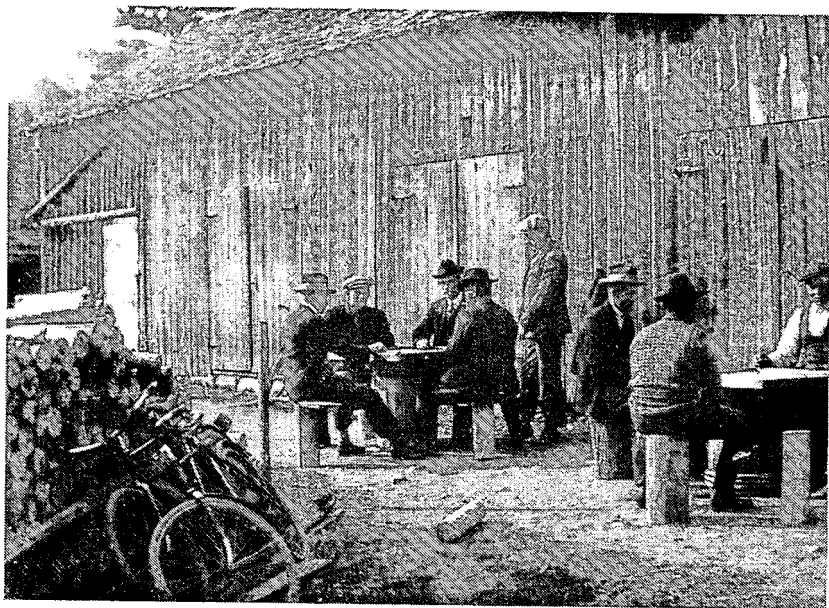
De något speciella österbottenska förhållandena förklarar säkerligen en del av resultatet. De små jordbruken, med en begränsad tillgång på arbetskraft, de omfattande uppodlingarna, inriktningen på boskapsskötsel och den kraftiga emigrationen, med en manlig övervikt, är viktiga bakgrundsfaktorer. Fortsättningsvis utgjorde kvinnorna stommen i de agrara arbetskadrarna; de var i majoritet ännu under 1950-talet och den "numerära" maskuliniseringen av jordbruket inföll senare här än på andra håll i landet.⁵⁴ Undersökningsområdet var dock en ort där jordbruket var och började uppfattas som allt viktigare. Under mellankrigstiden ägnade man sig åt lantbruk som aldrig förr, men den nye jordbrukaren var inte endast jordbrukare – inte ännu. Mångsyssleriet, som tidigare hade präglat den österbottenska ekonomin, var relativt vanligt ännu vid sekelskiftet,⁵⁵ och det levde antagligen kvar i nya

⁵² Se exv. Anna Ollila, *Suomen kotien päivä valkenee ... Marttajärjestö suomalaisessa yhteiskunnassa vuoteen 1939*, Historiallisia Tutkimuksia 173 (Helsinki 1992), s. 104–136.

⁵³ En jämförelse, även den vanskelig, med fokus på arten av kvinnors arbete kan göras. Vid tiden kring sekelskiftet var den "hushålleliga" sidan av kvinnors arbete antagligen mycket tidskrävande; självhushållningens krav på matberedning och textiltillverkning var hårdare än under mellankrigstiden. Under den senare perioden mötte det moderna samhället med dess ökade kvalitativa krav på hemmets skötsel. Här finns en möjlig paradox: medan hushållssidan av kvinnornas arbete propagerades allt kraftigare krävdes fortsättningsvis deras insatser på fältet. Det är möjligt att bortfall av självhushållningsarbete samt minskning av arbetslagens storlek t.o.m. ökade kvinnors arbete på "fältet" under exv. 1920-talet, med arbetslöshet, bortfall av möjligheter till binäringar och minskade ekonomiska resurser, hade antagligen en motsatt verkan.

⁵⁴ Könsfördelningen bland den närvarande lantbruksbefolkningen i svenska Österbotten var skev. År 1910 svarade 111 kvinnor mot 100 män, år 1940 och år 1950 var motsvarande siffror 109 och 107, *Lantbruket i svenska Österbotten* (1954) s. 24.

⁵⁵ Se exv. Vihola, s. 329–331, 349–351.

"Av intervjuerna framgick att kvinnorna överlag har haft längre arbetsdagar och mindre ledig tid än männen. [...] Kvällsträffarna på backslutningen har alltid hört till männens revir. Ingen kvinna slog sig ner där, de höll sig inomhus och skötte kvällssysslorna." Så här skriver Anne Bergman i artikeln 'Fritiden i en österbottnisk bondby' som baseras på material från Lassfolk by i Purmo. Hon visar hur männens fritid hade ett annat innehåll än kvinnornas. Här spelar männen "corona" på Nybränn i Nederpurmo. Fotografiet är från mellankrigstiden. (Purmo Hembygdsarkiv.)

former under mellankrigstiden.⁵⁶ Emigrationen och en "flersidig" ekonomi skapade manlig frånvaro.

Sambandet mellan emigration och kvinnoarbete är komplext. Den kraftiga emigrantströmmen, i vilken männen utgjorde en tydlig majoritet, kan på flera sätt sammankopplas till kvinnors arbete. På samma gång som emigrationen kan sägas ha "hållit kvinnorna på fältet" så möjliggjordes emigrationen av den tradition i kvinnoarbete som av allt att döma har funnits i landsändan. Den österbottniska emigrationen skall sålunda även betraktas

⁵⁶ Utgående från statistiskt material är det svårt att uppskatta biinkomsternas betydelse och omfattning. Deras betydelse skall inte underskattas, en inte alltför betydelselös del av inkomsterna härstammar säkerligen från diverse sidonärings.

mot bakgrunden av ett könssystem som fördelar arbetet något annorlunda än på andra håll i landet, detta möjliggjorde männens frånvaro och kan säkerligen ses som en av bakgrundsfaktorerna till den omfattande emigrationen. Utan att här gå närmare in på detta resonemang kan påpekas att emigrationen tar sin början under 1880-talet då jordbruksproduktionen genomgår en mycket snabb omläggning från spannmålsodling till boskapsskötsel. Det senare arbetsfältet var omringat av starka könsbarriärer – mjölk och fähus förblev ett kvinnligt kompetensområde långt in på 1900-talet.

Hur förhåller sig detta resultat till andra tolkningar? Resultatet behöver nödvändigtvis inte motsäga den vanliga tolkningen att kvinnornas reträtt från fälten och från det "produktiva arbetet" är slutresultatet av den här typen av förändringsprocess. Men processen är komplicerad. 1920-talet, då mera jord än någonsin tidigare var lagd under plogen, har beskrivits som ett arbetskrävande decennium; den arbetsinsats som krävdes av de nya familjebrukarna – även kvinnorna – var stor.⁵⁷ Utvecklingen var snabb under de aktuella årtiondena, den var sannolikt varken enkel eller smärtfri, utan mycket arbetskrävande. Kvinnornas betydelse för denna utveckling kan säkerligen inte överskattas. Lantbruket utvecklades genom en expansion av det arbetsfält, boskapsskötseln, som av tradition var kvinnornas och som förblev på kvinnornas ansvar under mellankrigstiden.⁵⁸

På vilket sätt skall detta resultat tolkas? Här har sökarljuset främst riktats mot fähuset och åkern. Valet av perspektiv kan ha förminskat betydelsen av andra komponenter i det komplexa och flexibla kvinnoarbetet, vilka inte beskrivits här och som säkerligen upptog en stor del av kvinnornas tid. En vanlig tolkning i studier av agrara kvinnors arbete – i synnerhet inom en s.k. kvinnokulturtradition där skillnaderna mellan könsens arbete och liv betonas – är att kvinnor och män utförde mycket olikartade arbeten. Bilden av komplementaritet mellan mäns och kvinnors arbete och livsvärldar målas

⁵⁷ Se exv. Eino Jutikkala, 'Omavaraiseen maatalouteen', *Suomen taloushistoria 2. Teollistuva Suomi* (Helsinki 1982), s. 204–221

⁵⁸ I sin uppskattning av arbetsätgången inom jordbruket mellan åren 1860 och 1948 visar Matti Peltonen att modernisering, innefattande mekanisering och förfinande metoder, inte alltid betydde en minskning av arbetsbördan. Matti Peltonen, *Maataloustyö emmen traktorin aika. Arvio maatalouden työllisyydestä 1860–1948* (Helsingfors 1987) s. 17–20, 27. Peltonen uppskattar att arbetsätgången i samband med spannmålsodling förblev relativt oförändrad, medan omfattningen av arbetet med hö- och foderväxter fördubblades. Här kan man konstatera att det var på det sistnämnda arbetsfältet som tyngdpunkten för purmokvinnornas utomhusarbete låg.

upp.⁵⁹ Den bild av kvinnors arbete som växer fram här motsäger detta, och därmed vill jag påstå att tanken om skilda sfärer för män och kvinnor inte låter sig appliceras i denna kontext. Infallsvinkeln har varit den motsatta – ett delat arbete har undersökts – och resultatet skall givetvis tolkas gentemot utgångspunkten, men ändå utmanar denna tolkning en statisk, ahistorisk och förenklad bild av könsarbetsfördelningen som ofta emanerar ur en senare tids eller andra klassers uppfattningar om manligt och kvinnligt.

Nya frågor

Det resonemang som presenterats här bär inte för en generalisering i en geografisk mening men ger ändå anledning till några kommentarer och väcker frågor. Här har endast en aspekt på den komplexa könsarbetsfördelningen behandlats, men undersökningen – som har en strikt empirisk ansats – visar på behovet av väldefinierade analysredskap vid studiet av agrara kvinnors arbete. Kvinnornas arbete var sammansatt, och det är svårt att hitta begreppsliga verktyg för att beskriva arbetets och erfarenhetens olika nivåer. Det räcker inte med att särskilja de uppgifter som män och kvinnor utförde; det är även viktigt att studera vilket värde olika arbetsuppgifter ges och hur överskridandet av gränserna görs. Vad betraktas som arbete? Hur förändras definitioner på arbetet? Det är likaledes intressant att ställa det diskursiva mot det konkreta. Den normativa könsarbetsfördelningen i detta lokalsamhälle tycks inte avvika mycket från den reella ("he sku vara på he sätte"), men kvinnors faktiska "sysslor" omfattar ändå mera än "kvinnfolksarbete". Den normativa synen skiljer sig från det praktiska. Under denna period mötte lokalsamhället därutöver nya definitioner på arbetet.⁶⁰ Det är möjligt att arbetet differentierades på en normativ nivå, medan den reella arbetsfördelningen förblev – eller blev – mera könsdiffus. Och häri finns ett intressant problemkomplex.

Vilken verksamhet döljer sig bakom bilderna av arbetet? Vilken betydelse har dessa representationer? På vilket sätt är skillnaden mellan det manliga och det kvinnliga, som inte är rationell och som inrymmer maktaspekter,

⁵⁹ För en översikt se Lövkrona, s. 181–192, som särskiljer mellan tre olika ansatser som anlagts vid studier av agrara kvinnors arbete: könsrollsforskning, kvinnokulturforskning och ansatser med avstamp i patriarkatsdebatten.

⁶⁰ Exv. Berggreens begrepp idealmönster och realmönster. En ny syn på arbetet betecknar hon som ett skifte i idealmönster. Berggreen, *Idealmonstre och realmonstre*, s 242–243. I sin studie fokuserar hon överskridandet av de gränser som strukturerar arbetet.

meningsskapande? Var ligger kontinuiteten? Var finns det föränderliga i det som framstår som oföränderligt?

Såväl det statiska som det snabbt föränderliga kännetecknar kvinnors arbete och synen på detta. Det statiska präglar främst mjölkhushållningen: mjölkning, mjölkhantering och en viss typ av foderproduktion, exv. rovdoling, förblev kvinnoarbete långt fram i tiden. Synen på arbetet kring mjölken förändrades långsamt, en förändring blir skönjbar först flera decennier efter att mejerihanteringen etablerats. Varför "dröjde" förmanligandet av detta arbete? Förklaringen ligger antagligen i äldre och fast rotade föreställningar om arbete och kön. Det ansågs vara mycket skamligt för en man att mjölka, och det här är ett drag som har varit märkbart i hela Norden. Mjölken och arbetet i fåhuset hade en stark kvinnlig präglning, denna upprätthöll en svårnedbrytbar könsbarriär.⁶¹

Det statiska märks även i arbetet på fältet. Detta framstår som mera könsdiffust än den vanliga synen låter påskina, de gängse uppfattningarna om en strikt könsarbetsfördelning låter sig inte tillämpas i detta fall. Den presenterade tolkningen visar en stor diskrepans mellan en dåtida uppfattning om kvinnors arbete på en annan samhällelig nivå⁶² och den syn som fanns i detta lokalsamhälle. De samhällliga gränsdragningarna sammanföll inte med de lokala, och det dröjde innan åkerarbetet fick en manlig präglning.

Varför förmanligas bondens arbete? Varför försvinner kvinnorna från det agrara arbetsfältet? Dessa frågor är mycket diskuterade, och den här tolkningen visar – i likhet med andra studier – att omvandlingsprocessen inte enbart skall studeras mot bakgrunden av en ekonomisk eller teknologisk utveckling. Många undersökningar av agrara kvinnors arbete har en gårdscentrerad infallsvinkel, och kvinnornas erfarenhetsvärld behandlas inte sällan avskilt från övriga sammanhang; denna infallsvinkel medför implicit att kvinnors liv anses vara bestämda huvudsakligen av det som sker på gården eller, alternativt, determinerade av en ekonomisk utveckling. Men arbetet förvandlades på många arenor i ett komplext sammanhang – det är säkerli-

⁶¹ En förklaring kan vara att den starka kvinnliga kodningen av mjölken kan kopplas till sexualitet, som exv. svenska forskare påpekat utgående från bl.a. svenskösterbottenskt material. Se ex. Lena Som mestad, *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess* (Lund 1992), s. 214–216. Som mestad utgår från Jonas Frykman, *Horan i bondesamhället* (Lund 1977), s. 95. Jfr. Thorsen, s. 134–146.

⁶² Jfr. exv. Ollila, *Suomen kotien päivä valkene...*, s. 104–136.

gen fruktbart att koppla denna problematik till mera genomgripande samhälleliga processer.

Den expanderande organiseringen kring jordbruket, och i det här fallet även bortfallet av binäringar, skapade en mera yrkesmedveten jordbrukare. Den nya jordbrukaren tycks ha haft en mycket manlig skepnad. Förmanligandet kan också betraktas som en typ av professionaliseringsprocess, då kunskapsförmedlingen – genom såväl bildnings- som utbildningsverksamheten – var strikt tudelad. En ny offentlighet skapades – eller omskapades. Det faktum att kvinnor inte hade tillträde till denna nya "offentlighet" – eller att de lämnades utanför när den skapades – är utan tvivel en av orsakerna till att de avskars från vissa typer av arbetsuppgifter. Och här – på detta plan – framstår förändringarna såsom snabba, synen på arbetet skiftade förvånansvärt snabbt.

Under den period som här studeras transformerades bonden, hemmansägaren och den övriga, mycket brokiga skaran av bebrukare till jordbrukare. Det finländska familjebruket skapades. Vid studiet av denna förvandlingsprocess – eller "förmeringen av en jordbrukarklass" – krävs ett perspektiv som beaktar kön; föreställningar om och konstruktionen av manlighet och kvinnlighet är sammanlänkade med denna process. I den här studien har ett kvinnoperspektiv anlagts. Ett vidgat perspektiv med en mera könsteoretisk betoning – som med utgångspunkten i en maktasymmetri möjliggör en koppling till samhälleliga processer – framstår som en fruktbar ansats för en diskussion kring de ställda följdfrågorna. Det österbottniska lantbruket, med en sen och av allt att döma snabb uppdelning i könsspecifika arbetsuppgifter inom jordbruket som förlägger kvinnornas huvudsakliga uppgifter i hem och hushåll, möjliggör en mångsidig studie av detta frågekomplex.

ÖVERSIKTER OCH MEDDELANDEN

Kring romersk republikansk författningshistoria

KAJ SANDBERG

Västvärldens politiska kultur har sina rötter i antikens statsvärld. Vi förlägger demokratins vaggas till Athen och härleder därmed, åtminstone implicit, den västerländska demokratins ursprung till Hellas. Den athenska demokratin brukar också betraktas som något av en ledstjärna för den västerländska demokratins utveckling. Den danske forskaren Mogens Hansen framhöll emellertid nyligen att det grekiska, och speciellt det athenska arvet överskattats. Hansen understryker att det klassiska exempel som inspirerade 1700-talets amerikanska och franska revolutionärer samt engelska radikaler var Rom snarare än Hellas. Det är betecknande att "the Founding Fathers" som sammanträffade i Philadelphia år 1787 inte inrättade något Areopagråd, utan en senat på Capitol Hill. Det romerska inflytandet syns också i Siéyès' franska konstitution av år 1799 som föreskrev ett triumvirat av konsul och inga strateger efter athenskt mönster.¹ Den romerska republikans-

Förkortningar: AFGG = *Annali della Facoltà di Giurisprudenza* (Università di Genova); AJPh = *American Journal of Philology*; BIDR = *Bollettino dell'Istituto di Diritto Romano* (Milano); CAH = *The Cambridge Ancient History*; CPh = *Classical Philology*; HTF = *Historisk Tidskrift för Finland*; JRS = *Journal of Roman Studies*; MEFRA = *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome*; PP = *Parola del passato*; REL = *Revue des Études Latines*; RhM = *Rheinisches Museum für Philologie*; ZSS = *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung*

¹ M. H. Hansen, 'The Tradition of the Athenian Democracy A.D. 1750-1990', *Greece & Rome* 39 (1992), s. 14-30 särsk. s. 16 ff. Det var först under 1800-talet som liberala historiker började intressera sig för den demokrati som utövades i Perikles' Athen. Tidigare, i politisk filosofi under perioden 1200-1800, var referenserna till antikens demokrati nästan

ka författningen har således, som förebild, utövat ett starkt inflytande på historiska skeenden långt in i modern tid. Arvet från Rom syns också i modernt politiskt språkbruk. Statsteorins och det statsvetenskapliga tänkandets terminologi är i stor utsträckning av romerskt ursprung. Det räcker med att erinra om begrepp som republik och diktatur – också sistnämnda begrepp avser som bekant en institution i den romerska republiken.

Efter dessa inledande reflexioner är det nästan banalt att påstå att forskningen i romerska republikansk författningshistoria skulle ha en speciell relevans för dagens västerlänning, som lämnat feodalism och kungligt envælde bakom sig med blicken vänd mot Rom. Roms betydelse, och insikten där-om, framgår tydligt av den livliga publikationsverksamheten. Den författningshistoriska forskningen bedrivs på många fronter. Ämnet intresserar både historiker, filologer och romanister, d.v.s. forskare i romersk rätt. Portalfiguren inom detta forskningsområde är tysken *Theodor Mommsen*, en av de verkliga giganterna inom antikforskningen. Ett betydande förarbete hade visserligen gjorts redan av forskare som Niebuhr, Rubino och Becker, men det var Mommsen som i sitt monumentala arbete *Römisches Staatsrecht* lade grunden för det författningshistoriska studiet av republikens, och kejsartidens, Rom. De första två volymerna publicerades år 1871, men arbetet fullbordades först i slutet av följande årtionde då dessa utkom i en tredje upplaga tillsammans med en tredje volym.² Mommsens insats kan knappast överskattas. Drygt hundra år efter publiceringen är hans *Staatsrecht* fortfarande ett oumbärligt hjälpmedel för forskaren.³

Det bör dock genast slås fast att det, strikt tekniskt, är en grov anakronism att tala om romersk författningshistoria. Romarna hade aldrig någon

genomgående till den allmänna form av demokrati som diskuteras av författare som Platon, Aristoteles och Polybios. För den romerska republiken som inspirationskälla för det politiska tänkandet i Nordamerika under 1700-talet, se *M. Reinhold*, 'Eighteenth-Century American Political Thought', *R.R. Bolgar* (ed.), *Classical Influences on Western Thought A.D. 1650-1870. Proceedings of an International Conference Held at King's College, Cambridge, March 1977* (Cambridge 1979), s. 225 ff.

² *Th. Mommsen, Römisches Staatsrecht I-II, III* (Leipzig 1887-1888). Detta arbete, som måste betecknas som en enastående vetenskaplig prestation, är också ett tänkedokument. Det reflekterar tyskan 1800-tal och de liberala värderingar som omfattades av många intellektuella, jfr. *T. E. J. Wiedemann, JRS* 78 (1988), s. 267: "... [Mommsen's] Staatsrecht was rather a Beamtenrecht, a codification of the rights of state functionaries, reflecting the primary demand of German liberalism to control their rulers through a system of positive law, a 'constitution'."

³ Bland senare synteser bör nämnas *E. Meyer, Römischer Staat und Staatsgedanke* (Zürich 1948) och *H. Siber, Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung* (Lahr 1952). På många sätt originell och innovativ är *F. De Martino, Storia della costituzione romana I-V* (Napoli 1951-1967, seconda edizione Napoli 1972-1975), som anlägger ett marxistiskt perspektiv.

skrivna författning.⁴ I praktiken är det dock berättigat att använda detta begrepp, eftersom det existerade ett normsystem som i så gott som minsta detalj reglerade det politiska livet och statsmaskineriets funktion. Romarnas politiska liv "wurde durch eine Anzahl von unantastbaren Grundsätzen bestimmt, die teils aus der Tradition geerbt, teils in Gesetzen ausdrücklich festgelegt waren. Diese unabänderlichen Grundsätze bildeten in ihrer Gesamtheit ein festes System, das man doch als 'Verfassung' in heutigen Sinne des Wortes bezeichnen darf."⁵ Detta normsystem, som vi i det följande kallar 'författning', bestod således till en del av skrivna lagar, men framför allt av Traditionen. Förfädrens sed (*mos maiorum*) var alltid riktgivande för romarna, liksom enskilda precedensfall (*exempla*).⁶

Den moderna forskningen: Trender och metodiska problem

Denna artikel utger sig inte för att vara en forskningsöversikt i traditionell bemärkelse. "To attempt such a task would ... be folly", konstaterade en framstående forskare redan för 40 år sedan.⁷ Om den författningshistoriska forskningen rörande den romerska republiken var svår att överblicka för fyra årtionden sedan torde det idag vara nästan omöjligt. Antalet vetenskapliga tidskrifter och serier har ökat explosionsartat. Svårigheten beror inte bara på att det publiceras så mycket, utan också på att forskningen är så exceptio-

⁴ Skrivna "författningar" var emellertid ingen ökänd företeelse i den romerska världen. Rom saknade en sådan, men landsortsstäder, *coloniae* och *municipia*, hade i regel skrivna statuter, av vilka många bevarats till våra dagar. De bäst bevarade är de som skrevs för den hispaniska staden Municipium Flavianum Irnitum i slutet av det första århundradet e.Kr. De första fragmenten påträffades 1981 och publicerades första gången i sin helhet av J. González, 'The *Lex Irnitana*. A New Copy of the Flavian Municipal Law', *JRS* 76 (1986), s. 147-243.

⁵ A. Giovannini, 'Magistratur und Volk. Ein Beitrag zur Entstehungsgeschichte des Staatsrechts', W. Eder (Hrsg.), *Staat und Staatlichkeit in der frühen römischen Republik. Akten eines Symposiums 12.-15. Juli 1988, Freie Universität Berlin* (Stuttgart 1990), s. 406.

⁶ Närmare om den romerska författningens natur, se framför allt H. Grziwotz, *Das Verfassungsverständnis der römischen Republik. Ein methodischer Versuch*, Europäische Hochschulschriften, Reihe 3, 264 (Frankfurt a. M. - Bern 1985) och id., *Der moderne Verfassungsbegriff und die 'römische Verfassung' in der deutschen Forschung des 19. und 20. Jahrhunderts*, Europäische Hochschulschriften, Rechtshistorische Reihe 51 (Frankfurt a. M. - Bern 1986). För en kort diskussion, se D. Cloud, 'The Constitution and Public Criminal Law', *CAH²* IX (1994), s. 491 ff. För en modern beskrivning av den romerska 'författningen' och dess utveckling, se t.ex. J. Bleicken, *Die Verfassung der römischen Republik. Grundlage und Entwicklung* (Paderborn 1989). Det politiska livet beskrivs av R. Develin, *The Practice of Politics at Rome 366-167 B.C.*, Collection Latomus 188 (Brussels 1985) och A. E. Astin, 'Roman Government and Politics, 200-134 B.C.', *CAH²* VIII (1989), s. 163-196.

⁷ E. S. Staveley, 'The Constitution of the Roman Republic 1940-1954', *Historia* 5 (1956), s. 74.

nellt internationell till sin karaktär. Christer Bruun karaktäriserade nyligen antikforskningen som en landskamp mellan fyra språkområden, engelska, tyska, franska och italienska.⁸ Tyngdpunkten i forskningen ligger förvisso i dessa språkområden (som i praktiken täcker hela den vetenskapliga världen), men det kan tilläggas att det publiceras en hel del också på bl.a. spanska, holländska och ryska. Forskningen bedrivs så gott som överallt i världen, också i länder med få eller inga beröringspunkter med den klassiska kulturen. Det är betecknande att en av de nyare översikterna av forskningen rörande den äldsta republikens författningshistoria är publicerad av en japansk forskare i en tidskrift som kommer ut i Tokyo.⁹ De svårigheter antikforskningens geografiska diffusion för med sig uppvägs emellertid till en del av den välorganiserade registreringen av publicerad forskning. Förutom en lång rad specialbibliografier finns det en heltäckande, årligen utkommande bibliografi, *L'Année Philologique*, som sedan år 1924 redovisar alla tryckta arbeten som kan hänföras till kategorin antikforskning.

Tyngdpunkten i forskningen rörande den romerska republiken har traditionellt legat i senrepubliken, speciellt republikens sista århundrade. Detta hänger samman med att denna period har efterlämnat ett mycket rikt och differentierat källmaterial bestående av såväl samtida, litterära texter (t.ex. Ciceros tal och brev) som talrika mynt och inskrifter. Under senare år kan emellertid ett tilltagande intresse för den äldre republiken konstateras. I den ymniga flod av publikationer som kommit ut under den senaste tioårsperioden märks framför allt antologierna *Social Struggles in Archaic Rome* (1986), *Staat und Staatlichkeit in der frühen römischen Republik* (1990) och *Bilancio critico su Roma arcaica fra monarchia e repubblica* (1993) samt Richard Mitchells monografi *Patricians and Plebeians* (1990). Intresset för den äldre republiken är en trend som inte lämnat den finländska antikforskningen oberörd. I slutet av 80-talet påbörjades vid Finlands Rominstitut (Villa Lante) ett forskningsprojekt kring problem rörande den äldre republikens författningshistoria. Arbetet, som leddes av institutets dåvarande direktor, docent Unto Paananen, resulterade nyligen i antologin *Senatus populusque Romanus* (1993) i Rominstitutets serie.¹⁰

Det växande intresset för tidig republikansk historia torde kunna kopplas

⁸ C. Bruun, 'Romariket - en av de stora gåtorna', *HTF* 76 (1991), s. 575.

⁹ R. Hirata, 'Die Entstehung der römischen Republik und ihre erste Magistratur', *Kodai* 2 (1991), s. 21-43.

¹⁰ K. A. Raaflaub (ed.), *Social Struggles in Archaic Rome. New Perspectives on the Conflict of the Orders* (Berkeley - Los Angeles 1986); Eder (Hrsg.), *Staat und Staatlichkeit; Bilancio critico su Roma arcaica fra monarchia e repubblica. Convegno in memoria di F. Castagnoli, Roma, 3-4 giugno 1991*, Atti dei convegni lincei 100 (Roma 1993); R. Mitchell, *Patricians and Plebeians. The Origin of the Roman State* (Ithaca - London 1990); J. Vaahtera (ed.), *Senatus populusque Romanus. Studies in Roman Republican Legislation*, Acta Instituti Romani Finlandiae 13 (Helsinki 1993).

till främst två omständigheter, dels den s.k. annalistiska traditionens allt starkare ställning, dels utvecklingen av allt mera förfinade forskningsmetoder. Frågan om den annalistiska traditionens trovärdighet har sysselsatt forskarna alltsedan den kritiska historieforskningens födelse. För forskare med äldre romersk historia som specialområde är frågan av avgjort central betydelse. Perioden fram till omkring år 300 f.Kr. har efterlämnat mycket litet skriftligt material. Allt som återstår är en förhållandevis liten mängd kortare inskrifter. Lapis Niger-inskriften, en av de fåtaliga, längre inskrifter av dokumentär karaktär som påträffats, är fortfarande – snart hundra år efter sin upptäckt – en enigmatisk text. Samtida, berättande källor saknas helt och hållet. Forskarna är därför hänvisade till en senare tradition förmedlad av i huvudsak kejsartida författare, främst Titus Livius och Dionysios från Halikarnassos, som skrev under kejsar Augustus. Det mesta av den tidigare historieskrivningen har gått förlorat. Inte heller denna gick emellertid speciellt långt tillbaka i tiden. Den romerska historieskrivningen föddes relativt sent, först i slutet av det tredje århundradet f.Kr.

Mellan Quintus Fabius Pictor, Roms förste historieskrivare, och republikens födelse är det ungefär tre sekler. Det är därför skäl att fråga sig hur uppgifter om dessa avlägsna tider kan ha nått den senare republikens romare. Hur tillförlitliga är dessa uppgifter? I vilken utsträckning är de fiktion? Den s.k. hyperkritiska historieforskningen, som kulminerade med Ettore Pais i början av vårt sekel, var böjd att avfärda historieskrivningens uppgifter rörande den arkaiska perioden som fria fantasier och sagor.¹¹ Sedan andra världskriget har den annalistiska traditionen i stor utsträckning rehabiliterats. Det är idag en dominerande uppfattning att historieskrivarnas teckningar av den äldsta republiken i stor utsträckning är förankrade i verkliga historiska fakta. Dessa fakta härrörde dels från den s.k. pontifikala krönikan, dels från gamla dokument och grekisk historieskrivning.¹² Legendbildning

¹¹ Se i synnerhet E. Pais, *Storia di Roma I-II* (Torino 1898–1899); *Storia critica di Roma durante i primi cinque secoli I-IV* (Roma 1913–1920). På engelska har utkommit id., *Ancient Legends of Roman History* (London 1906).

¹² Enligt traditionen hade *pontifex maximus*, den romerske översteprästen, sedan unminnes tider fört en primitiv krönika. Han tecknade ned årets viktigaste händelser på en speciell, vitmenad tavla (*tabula dealbata*) som skulle hållas tillgänglig för folket i Regia, översteprästens tjänstebostad på Forum. Den samling årstavlur detta bruk gav upphov till, de s.k. *tabulae pontificum*, ska ha publicerats i 80 böcker under senrepubliken (*annales maximi*). Sedan Mommsens dagar har utgivningen av *annales maximi* daterats till slutet av det andra århundradet och redaktören identifierats som Publius Mucius Scaevola, *pontifex maximus* c. 130–115 f.Kr. Ett par moderna studier har ifrågasatt detta. Det har gjorts försök att visa dels att publiceringen ägde rum först långt senare (under kejsar Augustus) dels att de aldrig publicerades, se B. W. Frier, *Libri annales pontificum maximorum. The Origins of the Annalistic Tradition*, Papers and Monographs of the American Academy in Rome 27 (Rome 1979) respektive R. Drews, 'Pontiffs, Prodigies, and the Disappearance of the *Annales maximi*', *CPh* 83 (1988),

och medveten litterär bearbetning förvrängde naturligtvis traditionen, men inne i "snöbollen" kan en historisk kärna urskiljas. Under den litterära suprastrukturen syns en tydlig sekvens av s.k. strukturella element – krig, segrar, nederlag, fredsfördrag, kolonigrundläggningar, lagstiftning, sociala oroligheter, missväxt, epidemier, tempeldedikationer etc. Isolerade ur narrativen och befriade från senare, ofta anakronistisk interpretation utgör de en förhållandevis pålitlig bas för historisk rekonstruktion.¹³

Vad de metodologiska trenderna beträffar kan man för det första konstatera en allt starkare betoning av det tvärvetenskapliga och en allt tydligare strävan att inkludera allt bevarat källmaterial, att pressa hittills förbisedda potentiella källor på information. Det traditionella studiet av klassiska texter och av epigrafiskt och arkeologiskt material har i allt högre grad kompletterats med nya metoder inlånade från andra discipliner. Dessa metoder har applicerats på källor som tidigare långt negligerats. Källkategorier som kommit att uppmärksammas är den s.k. antikvariska litteraturen och de grammatiska författarna. De antikvariska författarna stora betydelse ligger däri att de, till skillnad från historieskrivarna, inte såg det förflutna som primärt ett upplag på stoff som kunde berättas i underhållande, moraliserande eller politiskt syfte. De var intresserade av forntiden för dess egen skull och dokumenterade mycket viktig information om gamla seder, bruk och institutioner. Grammatikerna intresserade sig för språket och diskuterade ålderdomliga ord och konstruktioner de excerperat ur gammal litteratur. Det material de antikvariska författarna och grammatikerna förmedlat åt oss har öppnat nya perspektiv, inte minst tack vare de möjligheter lingvistiska, antropologiska och sociologiska analyser ger. De institutioner och kulturer som är dokumenterade från senare republikansk tid gömmer ofta spåren av ett äldre stadium i det romerska samhällets utveckling. På samma sätt kan arkaiska begrepp och formler bära på minnen från äldre tider. För det andra uppmärksammas i allt högre grad de möjligheter komparativa metoder erbj-

s. 289–299. Drews bestrider inte att de pontifikala årsböckerna konsulterades av historieskribare, men framkastar att de gick förlorade i början av det sista århundradet f.Kr.

¹³ För en intressant diskussion om den annalistiska traditionens trovärdighet och om 'strukturella element', se T. J. Cornell, 'The Value of the Literary Tradition Concerning Archaic Rome', *Social Struggles*, s. 52–76. Alla forskare förhåller sig emellertid inte lika optimistiskt till den annalistiska traditionens trovärdighet som Cornell, som anser att de romerska annalisternas egna bidrag till traditionen huvudsakligen inskränker sig till detaljer av trivial och anekdotisk natur (s. 57), se t.ex. K. A. Raaflaub, 'The Conflict of the Orders in Archaic Rome: A Comprehensive and Comparative Approach', *ibid.*, s. 1–51 särsk. s. 47–51 (Appendix), där Cornells artikel kommenteras. För ett par "case studies", se J. von Ungern-Sternberg, 'The Formation of the "Annalistic Tradition". The Example of the Decemvirate', *ibid.*, s. 77–104 och G. Poma, 'Considerazioni sul processo di formazione della tradizione annalistica. Il caso della sedizione militare del 342 a.C.', *Staat und Staatlichkeit*, s. 139–157.

der. Analogier med förhållandena i främst italiska men också grekiska, etruskiska och keltiska samhällen kan kasta ett förklarande ljus över utvecklingen i Rom.¹⁴ Med tanke på den betydelse som den muntliga traditionen måste ha haft för den annalistiska traditionens utveckling kan vi säkert också vänta oss intressanta rön från "Oral History"-forskningen.¹⁵

Trenderna i den författningshistorisk forskningen framträder inte bara enligt kronologiska kriterier. Det är också intressant att studera hur forskningen fördelar sig på de olika sektorerna, eller elementen, i det romerska statssystemet. I likhet med många andra "demokratiska" statsbildningar under antiken var den politiska makten i republikens Rom uppdelad på tre huvudelement: en ämbetsmannakår, ett de äldstes råd (senaten) och folket.¹⁶ Det är ett välbekant faktum att historisk forskning alltid reflekterar historieforskarens egen tid. Samtiden utgör den referensram ur vilken historikern ser på det förflutna. Detta gäller inte minst den författningshistoriska forskningen. Forntida institutioner och samhällsfenomen tolkas mot bakgrunden av modern politisk kultur. Det faktum att en mycket betydande del av den

¹⁴ För en diskussion kring denna "comprehensive and comparative approach", som den kallats, se Raaflaub, 'The Conflict of the Orders' s. 9 ff. Ett par pinfärska bidrag till den kontinuerliga diskussion som förs kring metodfrågor rörande studiet av den arkaiska tidens Rom är M. A. Levi, 'Introduzione al convegno su Roma arcaica', *Bilancio critico*, s. 9-12 och E. Gabba, 'Problemi di metodo per la storia di Roma arcaica', *ibid.*, s. 13-24. För den antikvariska traditionen hänvisas fortfarande till A. Momigliano, 'Ancient History and the Antiquarian', [*Primo*] *Contributo alla storia degli studi classici* (Roma 1955), s. 67-103.

¹⁵ För ett par diskussioner i anslutning till detta, se D. Timpe, 'Mündlichkeit und Schriftlichkeit als Basis der frühromischen Überlieferung', J. von Ungern-Sternberg & H. Reinau (Hrsg.), *Vergangenheit in mündlicher Überlieferung*, Colloquium Rauricum 1 (Stuttgart 1988), s. 266-286 och J. von Ungern-Sternberg, 'Überlegungen zur frühen römischen Überlieferung im Lichte der Oral-Tradition-Forschung', G. Vogt-Spira (Hrsg.), *Studien zur vorliterarischen Periode im frühen Rom*, Scripta Oralia 12 (Tübingen 1989), s. 11-27.

¹⁶ Jfr. M. I. Finley, *Politics in the Ancient World* (Cambridge 1983), s. 57: "... the tripartite system was so ubiquitous that one may think of it as synonymous with city-state government." För Roms del uppfattade den grekiske historieskrivaren Polybios (6,11 ff.) denna tredelning som en blandning av tre olika statsskick - monarki, aristokrati och demokrati. I enlighet med denna uppfattning utövades den regala makten av de båda konsulerna, som stod överst i ämbetsmannahierarkin. De aristokratiska och demokratiska elementen i det politiska systemet representerades av senaten respektive folkförsamlingarna. Polybios' översikt av det romerska systemet har varit föremål för många lärda diskussioner, se t.ex. W. Nippel, *Mischverfassungstheorie und Verfassungsrealität in Antike und früher Neuzeit* (Stuttgart 1980), s. 142 ff. F. Millar, 'The Political Character of the Classical Roman Republic, 200-151 B.C.', *JRS* 74 (1984), s. 1-19 och A. Lintott, 'Democracy in the Middle Republic', *ZSS* 104 (1987), s. 34-52.

författningshistoriska forskningen fokuserar på folkförsamlingsväsendet, kan säkert uppfattas som en dylik projicering. Det är naturligt att forskare uppfödda med demokrati och parlamentarism intresserar sig för folkförsamlingarna, som med viss reservation kan uppfattas som motsvarigheterna till våra dagars parlament.

Efter dessa allmänna betraktelser övergår vi till att bekanta oss med konkreta problem och debattämnen. Det faller sig naturligt att följa en huvudsakligen kronologisk plan. Låt oss alltså börja med problematiken rörande republikens införande.

Det republikanska statskicketets införande

Enligt den annalistiska traditionen avskaffades kungadömet i Rom genom en revolution, varvid kung Tarquinius Superbus förjagades med hela sin familj. Monarkin, som under den siste kungen urartat i despoti, ersattes av ett republikanskt styrelsesätt med folkvalda ämbetsmän. I stället för en monark utsedd på livstid stod nu två konsuler, valda för ett år, i spetsen för den romerska staten. Kollegialiteten och annuiteten, de två grundprinciperna för all ämbetsutövning i republikens Rom, var ägnade att förhindra maktmissbruk och återgång till despoti. Livius (1,60,3) förlägger den republikanska revolutionen till år 245 efter Roms grundläggning. Dionysios från Halikarnassos (ant. 5,1,1), som skrev på grekiska, ger samma uppgift och fixerar dessutom händelsen enligt gängse grekisk kronologi. Sålunda störtades Roms siste konung i början av den sextioåttonde olympiaden (den i vilken Ischomachos från Kroton vann tävlingen i löpning), året då Isagoras var eponym arkont i Athen. Överförda till vår kristna tideräkning ger dessa tidsangivelser årtal 509 f.Kr. Också *fasti*, konsulsängderna, börjar detta år.¹⁷

Denna traditionella kronologi har fått utstå ett kraftigt angrepp under vårt århundrade. Det har gjorts allvarliga försök att neddatera kungadömet avskaffande till perioden 475–450 f.Kr. Ironiskt nog kom uppseglingen till denna attack vid en tidpunkt då de hyperkritiska strömningarna inom antikforskningen redan börjat dra till reträtt. Det var vid tiden för det andra världskriget som den svenske forskaren Krister Hanell kom med det sensationella påståendet att tidpunkten för kungadömet fall räknats fel.¹⁸

¹⁷ För ett par nya studier kring kungatidens kronologi, se J. Martínez-Pinna, 'Aspectos de cronología romana arcaica. A proposito de la lista real', *Latomus* 48 (1989), s. 798–816 och O. De Cazanove, 'La détermination chronographique de la durée de la période royale a Rome', R. Bloch et al., *La Rome des premiers siècles. Légende et histoire. Actes de la Table Ronde en l'honneur de M. Pallottino, Paris, 3–4 Mai 1990*, Biblioteca di "Studi Etruschi" 24 (Firenze 1992), s. 69–98. Den senare studien inkluderar även en översikt av den kronologiska forskningen från och med Niebuhr.

¹⁸ K. Hanell, 'Das traditionelle Anfangsjahr der römischen Republik', Δρ'α γμα

Fragment av de kapitolinska konsulsängderna (fasti consulares Capitolini).

Han framkastade att en synkronisering mellan första året för fasti och republikens införande inte alls är given. Framträdandet av eponyma ämbetsmän behöver inte ses som ett tecken på en revolution med därpå följande ändring i Roms statsskick. Enligt Hanell bör det sättas i samband med något så odramatiskt som en kalenderreform. Eponymerna, som gav sina namn åt året, var höga ämbetsmän, men ingalunda Roms ledare. De verkade inom ramarna för monarkin och lydde således under kungen. Att de uppfattats som den romerska statens ledare beror på ett anakronistiskt synsätt som anlades redan under antiken. De första romerska historieskrivarna blev ofta tvungna att rekonstruera händelseförlopp och skeenden på basen av ett mycket magert och svårtolkat källmaterial. Detta material interpreterade de i ljuset av sin egen tids förhållanden. Då eponymerna-konsulerna senare också var republikens högsta ämbetsmän utgick de romerska historieskrivarna från att så alltid varit fallet – och att framträdandet av årliga, eponyma ämbetsmän innebar en ändring i statens styrelsesätt. Hanells radikala teori fick stöd av flera framstående forskare, framför allt av landsmannen E i n a r

Martino P. Nilsson *a. d. IV Iul. MCMXXXIX dedicatum*, Skrifter utgivna av Svenska Institutet i Rom, 80, 1 (Lund 1939), s. 256–263. Hanell videreutvecklade sina idéer i *Das altrömische eponyme Amt*, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom 80, 2 (Lund 1946), se särsk. s. 65 ff. och s. 95 ff.

Gjerstad, men också av bl.a. tysken Robert Werner och fransmannen Raymond Bloch.¹⁹

Vad är då den nyaste forskningens ståndpunkt? Idag är det få som ifrågasätter den traditionella kronologin. Visserligen väckte Hanells synpunkter, framför allt i Gjerstads tappning, en hel del uppmärksamhet, men idag torde man kunna påstå att den traditionella tidpunkten för republikens införande är allmänt accepterad.²⁰ *The Cambridge Ancient History*, som för närvarande utkommer i sin andra upplaga, representerar på sätt och vis en kanonisering av antikforskningens resultat. I avsnittet om republikens införande tar A. Drummond kraftigt avstånd från alla neddateringsförsök.²¹ På italienskt håll har den annalistiska traditionen alltid haft en anmärkningsvärt stark ställning bland antikforskare – låt vara att hyperkritikens förgrundsfigur Pais var italienare. *Storia di Roma* (1988) är den senaste betydelsefulla översikten av Roms historia som kommit ut i Italien. Den är skriven av landets ledande experter. Dess första del behandlar den arkaiska perioden fram till slutet av det fjärde århundradet.²² Brytningstiden mellan monarki och republik belyses i olika sammanhang av flere forskare. Det är intressant att notera hur litet dessa italienska forskare noterar de neddateringsförsök som gjorts. I sin behandling av kungadömets fall nämner Aurelio Bernardi inte ens i en fotnot något om alternativa tolkningar av kronologin för republikens införande.²³ Hanells teorier berörs endast helt

¹⁹ E. Gjerstad, *Early Rome*, Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Rom 40, 17 I–VI (Lund 1953–1973), se särskilt vol. V (The Written Sources), s. 73 ff. och s. 365 ff. samt vol. VI (Historical Survey), s. 188 ff.; R. Werner, *Der Beginn der römischen Republik. Historisch-chronologische Untersuchungen über die Anfangszeit der libera res publica* (München – Wien 1963), särsk. s. 474 ff.; R. Bloch, 'Rome de 509 à 475 environ avant J.C.', *REL* 37 (1959), s. 118–131 och id., *The origins of Rome* (London 1960), s. 96 ff. Sistnämnda arbete är en utvidgad version av *Les origines de Rome* (Paris 1959).

²⁰ För en systematisk och utförlig kritik av Gjerstads argument, se R. Thomsen, *King Serrius Tullus. A Historical Synthesis*, Humanitas 5 (Copenhagen 1980), s. 27–56.

²¹ A. Drummond, 'Rome in the Fifth Century II. The Citizen Community', *CAH* VII:2 (1989), s. 176 f.: "The general reliability of the *fasti* implies acceptance also of the traditional chronology of the Republic which is based on them. Although strictly consuls were recorded as the eponymous officials of the year rather than as the chief magistrates of the Roman state, their use for this purpose is prima facie evidence that they were already the principal magistrates and the ancient assumption that the inception of the consular list implies the overthrow of the monarchy seems unexceptionable. Hence ... the Republic was instituted in or by the late sixth century and modern attempts to redate it to c. 475 or 450 B.C. must fail ..."

²² A. Momigliano & A. Schiavone (sotto la direzione di), *Storia di Roma I* (Torino 1988).

²³ A. Bernardi, 'La Roma dei re fra storia e leggenda', *Storia di Roma I*, s. 201 f.

flyktigt, på några få rader i en volym på drygt 600 sidor.²⁴ Det är också typiskt att Attilio Mastrocinque, i en relativt nyutkommen monografi om den äldsta republiken, inte överhuvud taget befattar sig med diskussionen om tidpunkten för republikens födelse. Hanells arbeten förekommer inte ens i bokens omfattande bibliografi.²⁵ Med några få undantag noteras inte längre Hanells teorier av forskare som studerar *fasti*. I en alldeles ny översikt av den äldsta forskningen kring *fasti* konstaterar William McCuaig bl.a. följande: "With the fall of the monarchy in 509 BC the Romans introduced the annual eponymous collegiate magistracy, an institution which eventually settled into the familiar form of the consulate ..."²⁶

Den republikanska revolutionen har tolkats på olika sätt. Av en del forskare har den karaktäriserats som en aristokratisk reaktion på en ur aristokratperspektiv tyrannisk regim. Därvid har Roms kungar jämförts med tyrannerna i den grekiska världen, enväldshärskare som i allians med folkets breda lager utmanövrerar den gamla bördsaristokratin. I nationalistiskt färgad historieskrivning har revolutionen uppfattats som en nationell resning mot etruskiskt styre. Romarna återupprättade sitt nationella oberoende och gjorde slut på ett hatat främlingsvälde. Men inte heller traditionens entydiga uppgifter om en revolution har undgått forskarnas misstankar. Liksom själva tidpunkten för revolutionen ifrågasatts, har också själva händelseförloppet underkastats kritisk granskning. Det finns rent av forskare som helt tar avstånd från traditionens uppgifter och som föredrar evolution framom revolution som förklaringsmodell för den konstitutionella utveckling som ledde till republiken. Enligt denna uppfattning skulle monarkin gradvis och utan yttre dramatik ha övergått i ett republikanskt system. Härvid uppfattas utvecklingen i Rom i analogi med utvecklingen i vissa grekiska stadsstater. I det klassiska Athen titulerades en av de 9 arkonterna *basileus*, kung. Kungainstitutionen hade således aldrig formellt övergivits, den hade bara ändrat karaktär och med tiden förvandlats till ett vanligt ämbete. Kungen hade blivit en av arkonterna. På motsvarande sätt har den romerske offerkungen, *rex sacrorum* eller *rex sacrificulus* – eller kort och gott *rex* –, uppfattats som ett fossil av den romerska kungainstitutionen – och som en bekräftelse på att kungadömet inte avskaffades genom en revolution. Kungaämbetet skulle sålunda endast gradvis ha förlorat sina politiska och militära befogenheter och med tiden reducerats till ett prästämbete. Vad är den moderna forskningens ståndpunkt? Frågan kan ges ett kort svar. På samma sätt som den

²⁴ D. Musti, 'Lotte sociali e storia delle magistrature', *ibid.*, s. 374.

²⁵ A. Mastrocinque, *Lucio Giunio Bruto. Ricerche di storia, religione e diritto sulle origini della repubblica romana* (Trento 1988).

²⁶ W. McCuaig, 'The *Fasti Capitolini* and the Study of Roman Chronology in the Sixteenth Century', *Athenaeum* 69 (1991), s. 141. Till de fåtaliga undantagen hör R. T. Ridley, 'Fastenkritik', *Athenaeum* 58 (1980), s. 264–298 särsk. s. 282 ff. och s. 294.

traditionella tidpunkten för republikens införande idag är allmänt accepterad, ifrågasätter få uppgifterna om att kungadömet avskaffades genom en revolution.²⁷

Det äldsta republikanska statsskicket

Varje Romturist som besökt Palazzo dei Conservatori på Capitolium torde komma ihåg de s.k. *fasti consulares Capitolini*, de kapitolinska konsulsängderna. Marmorfragmenten av dessa monumentala ämbetsmannalistor är inmurade i väggarna i Sala della Lupa, som fått sitt namn av den berömda Varginnan i brons. Dessa fragment, som påträffades på Forum Romanum år 1546, integrerades i salens arkitektoniska utsmyckning av ingen mindre än Michelangelo.²⁸ Också under antiken utgjorde konsulsängderna ett dekorativt element i något monument. De prydde troligtvis en av kejsar Augustus' triumfbågar på Forum. I varje fall är det säkert att konsulsängderna härrör från denne kejsares tid. De är ett monument över Roms glansfulla historia, ett uttryck för Augustus' strävanden att med historiens hjälp väcka patriotiska känslor hos folket. Ett annat uttryck för detta viktiga inslag i hans propaganda är de s.k. *elogia*, en samling äreinskrifter över den romerska historiens stormän som påträffats på Augustus' Forum i Rom och i Arezzo. Också Livius' patriotiska historieskrivning och Vergilius' episka dikning brukar tolkas mot bakgrunden av den augusteiska erans framhävnin g av romarnas heroiska förflytna.

Fasti capitolini kan gott sägas representera den kanoniserade versionen av Roms historia. De utgör en officiell lista på de män som genom århundraden av krig och umbäranden fört romarna till världsherravälde. Också namnen på vissa andra ämbetsmän, t.ex. diktatorer, censorer och triumvirer, är inkluderade. Namnen på ämbetsmännen är varvade med korta, historiska notiser. En detalj framom andra är värd att observera. Enligt *fasti* styrdes den romerska republiken från äldsta tid av två konsul er. Namnen på konsulerna framträder parvis för varje år ända från och med republikens äldsta dagar. Visserligen hänför sig det första fragmentet till år 483 f.Kr., men det finns ingen anledning att betvivla att de förlorade fragmenten för republi-

²⁷ För ett par lättillgängliga översikter av forskningen rörande monarkins fall, se H. H. Scullard, *A History of the Roman World, 753 to 146 B.C.*⁴ (London - New York 1980), s. 74 ff. och speciellt s. 462 ff. (n. 49) och T. J. Cornell, 'Rome and Latium to 390 B.C.', *CAH* VII:2 (1989), särsk. s. 257 ff. En verklig klassiker, med bidrag av forskare som Einar Gjerstad, Emilio Gabba, Arnaldo Momigliano, Krister Hanell, Andreas Alföldi m.fl., är antologin *Les origines de la république romaine*, Entretiens sur l'antiquité classique 13 (Vandoeuvres - Genève 1966). I monografiväg finns arbeten som G. Poma, *Gli studi recenti sull'origine della repubblica romana* (Bologna 1974) och J. Gagé, *La chute des Tarquins et les débuts de la république romaine* (Paris 1976).

²⁸ För en färsk uppsats rörande det pionjärbete som gjordes av humanisterna på 1500-talet, se McCuaig, s. 141-159.

kens första årtionden skulle ha gett något annat än namnen på två konsuler. Konsulslängderna bottnar i samma historiska tradition som den annalistiska historieskrivningen. Detta är så påtagligt att man med begreppet *fasti* lika väl kan åsyfta den från historieskrivningen erhållna konsulsbaserade kronologin som uttryckligen de kapitolinska konsulslängderna.²⁹

Som vi redan konstaterade berättar historieskrivarna att Roms siste kung efterträddes av två konsuler. Det från senare republikansk tid bekanta dubbelkonsulatet ska således ha inrättats genast efter monarkins fall. I historieskrivningen framträder också i övrigt det politiska systemet under den äldsta republiken som i allt väsentligt identiskt med det som rådde under sen republikansk tid. Senrepublikens romare kunde utan svårighet känna igen både politiska institutioner (senat, folkförsamlingar, ämbetsmän, prästkollegier etc.) och hela det politiska livet i historieskrivarnas skildringar av den tidiga republiken. I någon utsträckning var historieskrivarna medvetna om en viss konstitutionell utveckling – att vissa nya bruk infördes, att nya ämbeten och institutioner inrättades etc. De var också medvetna om att konsuler inte alltid valdes i spetsen för statens styrelse. De stötte på både tiomän och militärtribuner med konsulära maktbefogenheter i sina källor. Så uppger *fasti* för vissa år *decemviri* respektive *tribuni militum consulari potestate* som Roms högsta ämbetsmän. Senrepublikens romare uppfattade emellertid dubbelkonsulatet som republikens reguljära styrelsesätt och alla dess viktigaste karaktäristika som i grunden oföränderliga. Varje avvikelse från detta styrelsesätt var endast temporära.

Uppgiften att kungadömet i Rom avskaffades genom en revolution torde kunna uppfattas som ett historiskt faktum. Den är trovärdig, eftersom en politisk omvälvning av detta slag måste ha fått en given plats i det kollektiva historiska medvetandet. Den republikanska revolutionen kan därför betraktas som ett strukturellt element i den annalistiska traditionen. Svårare är det att ur den annalistiska traditionen för äldsta tider isolera autentiska uppgifter om samhällsliv och författning. De antika historieskrivarna tolkade sina källor i samtidens ofta vilseledande ljus. Härvid projicerades samtida förhållanden på det förgångna. Fortida begrepp och institutioner gavs ofta

²⁹ *Fasti consulares* föreligger i spcialeditioner som A. Degrassi, *Inscriptiones Italiae XIII:1, fasc. 1* (Roma 1947), men är också publicerade i *CIL = Corpus Inscriptionum Latinarum* (Berlin 1862–), standardsamlingen av latinska inskrifter, huvudsakligen ordnade efter proveniens. För en sammanställning av alla bevarade uppgifter om republikens ämbetsmän, se T. R. S. Broughton, *The Magistrates of the Roman Republic I–II* (New York 1951–52) samt *Supplement* (New York 1960, rev. ed. Atlanta 1986) Detta arbete, som är ett ovärderligt hjälpmedel för forskaren (jfr. J. Briscoe, *JRS* 78 [1988], s. 268: "The original publication of MRR ... transformed the possibilities for research on Republican politics"), bygger på en genomgång av alla bevarade källor, både epigrafiska, litterära och numismatiska. Konsulerna, jämte alla andra ordinarie och extraordinära ämbetsmän samt olika typer av "special commissioners" är redovisade kronologiskt, år för år.

ett anakronistiskt innehåll. Väl medveten om detta har den moderna forskningen förhållit sig kritiskt till traditionens uppgifter om Roms äldsta konstitutionella förhållanden. Det förefaller onekligen osannolikt att en plötslig revolution skulle ha kunnat ge upphov till en författning som närmast oförändrad skulle ha ägt bestånd under närmare ett halvt årtusende. Många forskare har utgått ifrån att Roms klassiska republikanska författning var resultatet av en lång utveckling.

Historieskrivningen förmedlar vissa dunkla reminiscenser av tidiga politiska förhållanden. Såsom redan antyddes, är det möjligt att traditionerna om tiomännen (*decemviri*) och militärtribuner med konsulsbefogenheter (*tribuni militum consulari potestate*) är minnen av tidiga republikanska styrelsesätt. Traditionen känner emellertid bara två decemvirat och sammankopplar dem med kodifikationen av sedvanerätten i de berömda Tolv Tavlor (*leges XII tabularum*) i mitten av 400-talet. De skulle sålunda ha ineburit en kort parentes, ett extraordinärt arrangemang påkallat av ett specifikt behov. Men inte heller i fortsättningen var konsulatet automatiskt republikens ordinarie styrelseform. Enligt *fasti* valdes under perioden 444–367 f.Kr. militärtribuner med konsulsbefogenheter minst 49 gånger och konsul endast 23 gånger. Mellan år 409 och 367 styrdes Rom av konsul endast under två år. Först från och med 360-talet kan således konsulatet uppfattas som den romerska republikens ordinarie styrelseform.³⁰

Intressant nog ger historieskrivningen prov på mycket gammalt dokumentärt material, som kan ge viktiga ledtrådar. Livius (7,3,5 ff.) berättar i ett sammanhang om en urgammal inskrift på Capitolium. Inskriften, en lagtext, ska ha varit fäst vid Jupitertemlets högra sida, vid den del av tempel som var helgad åt Minerva. Denna lag, som enligt uppgift var skriven med ålderdomliga bokstäver och ord, gällde en primitiv ritual med anknytning till tideräkningen. Den stadgade att en spik skulle slås in (i väggen på den kapitolske Jupiters tempel) varje år *Idibus Septembribus*, d.v.s. den trettonde september. Livius vet berätta att denna ritual senare hade utförts av konsul och diktatorer, m.a.o. av republikens högsta ämbetsmän. Ritualen hade småningom fallit i glömska, men återupplivades år 363 f.Kr. i hopp om att få slut på en allvarlig epidemi som härjade i Rom (!). Denna gång valdes en diktator. Det framgår emellertid att varken konsul eller diktatorer ursprungligen varit ansvariga för utförandet av spikritualen. Den lagtext Livius hänvisar till föreskrev att den skulle utföras av en ämbetsman som anges med titeln *praetor maximus*. Detta indirekta epigrafiska evidens har uppfattats som ett vittnesbörd för ett tidigt republikanskt styrelsesätt. Titeln måste ha saknat relevans för Livius och hans samtida. De var visserligen vagt medvetna om att republikens högsta ämbetsmän någon gång för

³⁰ För *fasti* under perioden 444–367 f.Kr., se J. P. Inesent, *Military Tribunes and Plebeian Consuls. The fasti from 444 V to 342 V*, Historia Einzelschriften 24 (Wiesbaden, 1975), särsk. s. 29–33.

länge sedan kallats *praetores*, men de antog att detta bara var ett annat namn för konsuler. Att titeln inte har något att skaffa med senare tiders pretorer är fullständigt klart. Den första preturen inrättades först på 360-talet f.Kr. för att administrera rättsväsendet. Moderna forskare är inte heller beredda att sätta likhetstecken mellan *praetor maximus* och *consul*, inte ens *consul maior* (den av konsulerna som för tillfället innehade fascerna). Attributet 'maximus', som är superlativformen av 'magnus' (stor), synes utesluta möjligheten att det skulle ha varit fråga om en av konsulerna, eller ens ett dubbelämbete av samma typ som konsulatet. I en jämförelse mellan två skulle vi ha väntat oss en komparativ, d.v.s. 'maior'. Superlativformen implicerar en komparativ relation till minst två andra element. Den har följaktligen uppfattats som en indikation på en styrelseform där den högsta makten utövades av ett kollegium om åtminstone tre pretorer, där en av dem var överordnad sina kolleger.³¹

Också i dictatorsinstitutionen har en del forskare velat se ett fossil av en tidig republikansk styrelseform. Under den klassiska republiken kunde, i en allvarlig krissituation, den gängse kollegialiteten sättas ur spel och den högsta makten i högst sex månader anförtros en enda person som kallades *dictator* (eller *magister populi*). Som medhjälpare hade diktatorn en ryttmästare (*magister equitum*), som var underställd honom. Det har framkastats att vi, i analogi med förhållanden i övriga italiska statsbildningar, bör se ursprunget till det ämbetsmannapar som senare skulle kallas konsuler i dessa ämbeten. Det är bekant att vissa latinska stadsstater, bl.a. Aricia, Nomentum, Lanuvium och Tusculum styrdes av ämbetsmän som kallades *dictatores*. Också i vissa etruskiska städer fanns det en ämbetsman (*zilath*) som i latinsk översättning kallades *dictator*. Det har således föreslagits att diktaturen bör uppfattas som republikens ursprungliga styrelsesätt och inte som ett extraordinärt krisämbete såsom den annalistiska traditionen vidhåller.³²

³¹ För dokumentärt material i romersk historieskrivning rörande den arkaiska perioden, se C. Ampolo, 'La storiografia su Roma arcaica e i documenti', E. Gabba (a cura di), *Triacorda. Scritti in onore di A. Momigliano*, Bibliotheca Athenaeum 1 (Como 1983), s. 9-26. På finska föreligger K. Sandberg, 'Fabius Pictor ja Rooman hämäreä menneisyys', J. Ikäheimo (toim.), *Antiikin asialla*, Scripta Historica 21 (Oulu 1994), s. 131-151.

³² För några nya översikter av forskningen kring det äldsta republikanska statskicket, jämte några nya diskussionsinlägg, se A. Giovannini, 'Il passaggio dalle istituzioni monarchiche alle istituzioni repubblicane', *Bilancio critico*, s. 75-96, särsk. 89 ff.; D. Sohlberg, 'Militärtribunen und verwandte Probleme der frühen römischen Republik', *Historia* 40 (1991), s. 257-274 särsk. s. 262-271; Hirata, s. 21-43; Drummond, s. 172 ff.; G. Valditara, *Studi sul magister populi. Dagli ausiliari militari del rex ai primi magistrati repubblicani* (Milano 1989); F. De Martino, 'La costituzione della città-stato', *Storia di Roma I*, s. 356 ff.; D. Musti, särsk. s. 372 ff.; Mastrocinque, särsk. 182 ff.; F. Cuena, 'La primera magistratura republicana', *BIDR* 88 (1985), s. 313-345; A. Giovannini, 'Les origines des magistratures romaines', *Museum Helveticum* 41 (1984), s. 15-30. För

Patricier och plebejer

Som vi sett är den äldsta republikanska författningen insvept i ett tjockt töcken. Frågetecknen är många. Forskningen har tenderat att bli spekulativ, då det speciella källäget ger stort utrymme åt fria tolkningar och fantasifull konjektur. Under loppet av 300-talet lättar dimman. Från och med nu är den annalistiska traditionen relativt fri från anakronismer. Ingen betvivlar att två konsulter var Roms högsta executiver från och med 367/366 f.Kr. Det vore emellertid högst ensidigt att bara uppmärksamma diskussionen rörande det republikanska Roms högsta ledning. Statssystemet innehöll fler element.

Som vi redan konstaterat var den politiska makten under den klassiska republikens tid uppdelad på ämbetsmän, senat och folk. Det råder ingen tvekan om att rudimenten till denna tredelning existerade redan under den äldsta republiken. Förutom en ämbetsmannakår fanns det både en senat och folkförsamlingar, institutioner som hade funnits redan i det kungatida systemet. Däremot kan man knappast tala om en verklig maktfördelning under republikens äldsta tid. Enligt en samstämmig tradition utövade de högsta ämbetsmännen en makt som var i det närmaste identisk med den regala. Den republikanska revolutionens verkliga betydelse låg således mera i att den kungliga makten begränsades till ett år, och möjligen blev kollegial, än att folkets ställning skulle ha stärkts. Det ökande folkliga inflytandet, som är ett centralt drag i utvecklingen under republiken, var ett resultat av ständsstriderna mellan patricier och plebejer.

Uppdelningen av det romerska folket i patricier och plebejer, som av traditionen tillskrivs Romulus, utgör ett mycket besvärligt problemkomplex som vi inte kan gå in på här.³³ I detta sammanhang räcker det med att kon-

ett par äldre, men läsvärda arbeten, se A. M o m i g l i a n o, 'Praetor maximus e questioni affini', *Studi in onore di G. Grosso I* (Torino 1968), s. 161–175 (= Quarto contributo alla storia degli studi classici e del mondo antico [Roma 1969], s. 403–417) och E. F e r e n c z y, 'Zur Verfassungsgeschichte der Frührepublik', R. Stiehl & H.E. Stier (Hrsg.), *Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für F. Altheim zum 6.10.1968 I* (Berlin 1969), s. 136–150.

³³ Problemet har behandlats utförligast av J.-C. Richard i *Les origines de la plèbe Romaine. Essai sur la formation du dualisme patricio-plebéien*, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 232 (Rome 1978). Denna "tegelsten" börjar med en drygt 70 sidor lång kronologisk översikt av moderna teorier, från Sigonius (1500-talet) till Niebuhr och Altheim. För en sammanfattning – och delvis *retractatio* – av detta arbete, se hans 'Patricians and Plebeians. The Origin of a Social Dichotomy', *Social Struggles*, s. 105–129. Av hans hand har nyligen också utkommit 'Réflexions sur les "origines" de la plèbe', *Bilancio critico*, s. 27–41. Det grundläggande arbetet om patricierna är P.-C. R a n o u i l, *Recherches sur le patriciat, 509–366 av.J.Chr.* (Paris 1975). Enligt en ny, radikal teori hade uppdelningen i patricier och plebejer inga politiska konnotationer. Patricierna utgjorde ingen politisk elit, utan ett präster-

statera att den författningshistoriska utvecklingen i Rom under republikens första århundraden i mycket hög grad präglades av ständsstriderna. Dessa skall således inte uppfattas enbart som en social konflikt eller en klasskamp. Denna aspekt av den patricisk-plebejiska konflikten har traditionellt betonats, och inte bara inom marxistisk forskning.³⁴ Ständsstriderna hade visserligen starka sociala och ekonomiska inslag (krav på jordreformer och skuldavskrivning etc.), men också klart artikulerade politiska mål som, vartefter de uppnåddes, satte sin prägel på det romerska statssystemet. Ständsstriderna utgör således en process som formade den romerska författningen. Detta skedde dels genom ett tryck på existerande maktstrukturer, dels genom skapandet av en plebejisk, politisk organisation som med tiden kom att integreras i det äldre, patriciska statssystemet. Det klassiska republikanska statssystemet är i allra högsta grad en produkt av ständsstriderna.³⁵

Enligt traditionen saknade plebejerna fulla medborgerliga rättigheter i den äldsta republiken. Endast patricier hade tillträde till senaten, till statsämbetena och till de olika prästkollegierna. Plebejernas politiska organisation uppstod som en motvikt till patriciernas maktmonopol. Detta skedde i samband med en inrikespolitisk kris som traditionellt dateras till år 494 f.Kr. Plebejerna genomförde ett slags generalstrejk, en regelrätt utvandring

skap, se R. Mitchell, 'The Definition of *patres* and *plebs*. An End to the Struggle of the Orders', *Social Struggles*, s. 130–174 och id., *Patricians and Plebeians*.

³⁴ Se framför allt den brittiske marxisten G. E. M. de Ste. Croix, *The Class Struggle in the Ancient Greek World. From the Archaic Age to the Arab Conquests* (London 1981), s. 332 ff., men också t.ex. P. A. Brunt, *Social Conflicts in the Roman Republic* (London 1971), s. 42–59. Uppfattningen av ständsstriderna som primärt en social konflikt är också implicerad i titeln på antologin *Social Struggles*, jfr F. Millars review article 'Political Power in Mid-Republican Rome. Curia or Comitium?', *JRS* 79 (1989), s. 139: "To call a book *Social Struggles in Archaic Rome* ... is to suggest in advance that the question of access to office was itself in some way a 'social struggle' affecting broad social classes definable in terms of wealth or occupation." Man bör komma ihåg att plebejerna inte utgjorde någon homogen grupp som låter sig beskrivas i sociala eller ekonomiska termer. Bland plebejerna fanns både trasproletärer och förmögna, grupper med högst olika intressen och målsättningar. Lättast får man grepp om plebejerna genom att använda en negativ definition – de var den stora massa av romare som inte var patricier.

³⁵ Ständsstriderna har ägnats stor uppmärksamhet under de senaste åren. Antologierna *Social Struggles* och *Staat und Staatlichkeit* innehåller många intressanta studier. För en god sammanfattning av ständsstriderna, se K. A. Raaflaub, 'From Protection and Defense to Offense and Participation. Stages in the Conflict of the Orders', *Social Struggles*, s. 198–243. Den färskaste diskussionen torde vara K. A. Raaflaub, 'Politics and Society in Fifth-Century Rome', *Bilancio critico*, s. 129–157. För en intressant undersökning av hur romarna själva uppfattade ständsstriderna, se J. von Ungern-Sternberg, 'Die Wahrnehmung des "Ständekampfes" in der römischen Geschichtsschreibung', *Staat und Staatlichkeit*, s. 92–102.

(*secessio*), genom vilken de tilltvingade sig eftergifter från patriciernas sida. Senare betraktades denna händelse som en milstolpe i den demokratiska utvecklingen. Folktribunatet inrättades som ett värn gentemot patricisk maktfullkomlighet. Plebejernas politiska organisation utvecklades kring denna institution. Folktribunerna (*tribuni plebis*), som senare utgjorde ett kollegium om tio medlemmar, valdes i plebejernas egen folkförsamling, *concilium plebis*. Till plebejernas politiska organisation hörde också två stycken ediler (*aediles*).³⁶

Folktribunernas grundläggande funktion var beskydd av plebejer. Denna funktion utövade de i kraft av en rättighet som var definierad som *ius auxilii* (rätt till hjälp/handräckning). De flesta av folktribunernas betydande maktbefogenheter hade utvecklats ur denna grundläggande rättighet. Så t.ex. deras vetorätt (*ius intercessionis*), med vilken de kunde förhindra varje åtgärd som kunde skada plebejiska intressen. Denna rätt gav dem möjlighet att inskrida mot både senat, folkförsamlingar och ämbetsmän. Folktribunatet blev därmed i praktiken ett av republikens mäktigaste ämbeten. Folktribunernas myndighet inskränktes sig visserligen till själva staden Rom och dess närmaste omgivning, men här kunde de vid behov lamslä hela statsmaskineriet med sitt *intercessio*. De kunde också förhindra *dilectus*, utskrivning av trupper, vilket särskilt i krissituationer var ett effektivt påtryckningsmedel. Folktribunernas befogenheter var inte enbart obstruktiva. De kunde både processa och genomdriva resolutioner i *concilium plebis*. Dessa plebejiska lagar (*plebiscita*) kom snart att, åtminstone i praktiken, äga laga kraft.³⁷

Ståndsstriderna är ett centralt tema i historieskrivarnas skildringar av den äldre republiken. Ändå finns det forskare som dristar sig till att ifrågasätta dem. Det har framkastats att ståndsstriderna bör uppfattas som en fiktion, som en projicering av senrepublikens strider mellan *optimates* och *populares* på den tidiga republiken.³⁸ Dylika tankegångar, som har haft liten genomslagskraft, måste betecknas som utslag av hyperskepticism. Minnet av

³⁶ Folktribunatets ursprung har senast behandlats av W. Eder, 'zwischen Monarchie und Republik. Das Volkstribunat in der frühen römischen Republik', *Bilancio critico*, s. 97-127.

³⁷ Ett par nyare grundläggande arbeten om det utvecklade folktribunatet är G. Lobraño, *Il potere dei tribuni della plebe* (Milano 1982) och L. Thommen, *Das Volkstribunat der späten römischen Republik*, *Historia Einzelschriften* 59 (Stuttgart 1989). Ett namn som alltid kommer att förknippas med folktribunatet är Jochen Bleicken, författare till den viktiga monografin *Das Volkstribunat der klassischen Republik. Studien zu seiner Entwicklung zwischen 287 und 133 v. Chr.*, *Zetemata* 13 (München 1955 2. Avfl. München 1968). Hans senare produktion innefattar bl.a. 'Das römische Volkstribunat. Versuch einer Analyse seiner politischen Funktion in republikanischer Zeit', *Chiron* 11 (1981), s. 87-108. För en ny tolkning av folktribunernas roll i romersk lagstiftning, se K. Sandberg, 'The concilium plebis as a Legislative Body during the Republic', *Senatus populusque Romanus*, s. 74-96.

³⁸ Detta är en av huvudteserna i Mitchells *Patricians and Plebeians*.

ståndsstriderna levde i en samstämmig och uniform historisk tradition. Tidsmässigt låg slutfaserna av denna kamp inte längre tillbaka än några få generationer då Fabius Pictor, Roms förste hävdatecknare, fattade pennan. Spåren av ståndsstriderna syntes också i institutioner, religiösa spel etc. Ståndsstriderna kan svårligen betraktas som något annat än en historisk realitet.

Däremot kan det diskuteras huruvida det patriciska maktmonopolet verkligen var ursprungligt. Under kungatiden tycks i varje fall inte plebejerna ha utgjort någon underprivilegierad samhällsklass. Det har noterats att flera av kungarna hade plebejiska *gentilicia* (släktnamn). Också under den tidiga republiken förefaller det som om plebejer skulle ha kunnat spela en ledande politisk roll. *Fasti* för de äldsta tiderna, fram till år 486, innehåller nämligen en lång rad namn som i varje fall under senare tid var plebejiska. Självaste Lucius Iunius Brutus, den romerska republikens fader, hade ett plebejiskt *gentilicium*. *Gens Iunia* var en ansedd plebejisk familj som räknade många betydelsefulla medlemmar, mest känd är förstas Caesarmördaren Marcus Iunius Brutus. Andra plebejiska *gentilicia* som uppträder i *fasti* för det sjätte och femte århundradet är bl.a. Cassius, Cominius, Tullius, Minucius, Volumnius och Genucius.

Förekomsten av plebejer i spetsen för statens styrelse är naturligtvis oförenlig med traditionens uppgifter om att konsulatet var öppet endast för patricier. Det har därför framkastats att traditionen om ett patriciskt maktmonopol under den äldsta republiken är felaktig. Härvid tas det naturligtvis för givet att de familjenamn som figurerar i *fasti* verkligen är plebejiska, att de kan identifieras med de homonyma plebejiska *gentilicia* som återfinns senare under republiken. Detta är emellertid inte givet. Det kan inte uteslutas att dessa tidigrepublikanska familjer verkligen var patriciska och att de inte har något att göra med senrepublikanska familjer med samma namn. Det är inte heller omöjligt att ifrågavarande familjer ursprungligen var patriciska, men att de senare blivit plebejiska (genom s.k. *transitio ad plebem*). En tredje tänkbar lösning på problemet är att dessa namn interpoleras senare, att de är uttryck för medveten falsifikation. Det har framkastats att inflytelserika familjer skulle ha varit i position att manipulera de officiella ämbetsmanlängderna och placera sina egna förfäder i dem. Mot detta talar emellertid förekomsten i *fasti* av en lång rad familjer som inte längre spelade någon ledande roll under tre- och tvåhundraleten f.Kr. då den historiska traditionen började anta sin slutliga form.³⁹ Den moderna forskningen är benägen att tillerkänna *fasti* ett betydande källvärde, och att i ifrågavarande plebejiska familjenamn se ett bevis för att den politiska makten ursprungligen inte var ett patriciskt monopol. Först efter 'la serrata del patriziato' några årtionden

³⁹ För en utförlig diskussion kring plebejiska *gentilicia* i *fasti*, se Ranouil, s. 62 ff. och J.-C. Richard, *Les origines*, s. 519 ff.

efter republikens införande, tog patricierna kontrollen över statsapparaten.⁴⁰

Patriciernas exklusiva maktmonopol blev inte speciellt långvarigt. Plebejerna började mycket snart kräva del i statens styrelse, i praktiken tillträde till statsämbetena. Patricierna gjorde hårdnackat motstånd. De vägrade att öppna konsulatet för plebejer, men efter en hård politisk strid uppnåddes en kompromiss. År 445 tillsattes för första gången militärtribuner med konsulära maktbefogenheter (*tribuni militum consulari potestate*). Detta är således den traditionella tolkningen av militärtribunernas uppträdande på den politiska scenen. Dessa ämbetsmän, vilkas antal kunde variera, ersatte konsulerna och hade i princip samma civila och militära befogenheter, även om de inte kunde ta plats i senaten efter ämbetsårets slut. Också plebejer var valbara till militärtribunaten, även om det dröjde ända till år 400 innan de första valdes. Under perioden fram till år 367 f.Kr. valdes i regel militärtribuner som den romerska republikens högsta ämbetsmän.⁴¹ Patricierna lyckades hålla sina ställningar anmärkningsvärt länge. Först år 366 f.Kr. beklädde en plebej för första gången konsulatet. Under de år som följde fick plebejerna i rask takt tillträde till alla de övriga statsämbetena – diktaturen år 356 f.Kr., censuren år 351 f.Kr. och preturen år 336 f.Kr. Från och med år 342 f.Kr. var det bestämt i lag att den ena konsuln skulle vara plebej. Från år 339 skulle den ena censorn vara plebej. Denna utveckling ledde till att dikotomin patricier-plebejer miste det mesta av sin politiska betydelse. Under loppet av 300-talet uppstod en ny överklass, *nobilitas*, som omfattade både patricier och ledande plebejiska familjer.

Årtalet 287 f.Kr. markerar den definitiva slutpunkten för ståndsstriderna. Detta år jämställde en *lex Hortensia* den plebejiska folkförsamlingens beslut, d.v.s. *plebiscita*, med besluten i de övriga folkförsamlingarna (*leges*).⁴²

Det klassiska republikanska systemet kan betraktas som en sammanslagning av två politiska system, ett äldre, patriciskt statssystem och plebejernas kamporganisation, som hade haft karaktären av en stat i staten. De plebejiska institutionerna blev nu slutgiltigt integrerade i den romerska republiken.

⁴⁰ Denna uppfattning framfördes redan i början av detta sekel, men har beästs av R. nouil, s. 45 ff. och, framför allt, Richard, *Les origines*, s. 324 ff. och s. 465 ff. För kritik av denna "new orthodoxy", se E. S. Staveley, 'The Nature and Aims of the Patriciate', *Historia* 32 (1983), s. 24–57. Jfr M. A. Levi, 'Sul patriziato romano', PP45 (1990), s. 431–442 särsk. s. 434 ff.

⁴¹ För det konsulära militärtribunaten, se R. T. Ridley, 'The "Consular Tribunate": The Testimony of Livy', *Klio* 68 (1986), s. 444–465; J.-C. Richard, 'Réflexions sur le tribunal consulaire', *MEFRA* 102 (1990), s. 767–799 och Sohlberg, s. 259–262.

⁴² Också två tidigare lagar, en *lex Valeria Horatia* (449 f.Kr.) och en *lex Publilia Philonis* (339 f.Kr.) tillskrivs av traditionen den konstitutionella reform som jämställde *plebiscita* med *leges*. För en diskussion kring denna problematik, se G. Maddox, 'The Binding Plebiscite', *Sodalitas. Scritti in onore di A. Guarino I* (Napoli 1984), s. 85–95.

Folktribunatet blev, i likhet med andra ämbeten, ett trappsteg i *cursus honorum*, ämbetsmannakarriären, som framgångsrikt genomförd kröntes av konsulatet – och inträde i nobiliteten.⁴³

Folkförsamlingsväsendet

Ett bestående resultat av ståndstriderna var att det demokratiska elementet i det romerska statssystemet stärktes. Folkets suveränitet blev en av de heligaste principerna i den klassiska republikanska författningen.

All makt och all myndighet utgick från folket. Samtliga ämbetsmän valdes av folket, som också var högsta legislativa och juridiktiva instans.⁴⁴ I fråga om konstitutionell ställning motsvarar således de romerska folkförsamlingarna i hög grad våra dagars västerländska parlament.

Det bör emellertid understrykas att det inte existerade någon representativ demokrati i republikens Rom. Folkförsamlingarna var inga folkvalda parlament. De representerade inte folket. Folkförsamlingarna, som var öppna för alla fria manliga medborgare, uppfattades som det församlade folket i sin helhet, *universus populus Romanus*. Ursprungligen fanns det visst fog för denna uppfattning, men med tiden hade den blivit allt mera teoretisk. Under republikens sista århundrade var antalet fria, manliga medborgare redan uppe i storleksordningen flera miljoner.⁴⁵ Inte bara medborgarnas stora antal, utan också deras geografiska spridning hindrade dem från att i praktiken delta i det politiska livet i Rom. Röstberättigade medborgare fanns på hela den Apenninska halvön, och i ökande utsträckning även på andra håll. I praktiken var det emellertid bara invånarna i huvudstaden och dess närmaste omgivning som deltog i folkförsamlingarna. Enligt en modern uppskatt-

⁴³ För plebejernas integration i det romerska statssystemet, se R. Develin, 'The Integration of the Plebeians into the Political Order after 366 B.C.', *Social Struggles*, s. 327–352.

⁴⁴ Ett uttryck för folkets ställning som högsta juridiktiva instans var principen om *provocatio ad populum*, som gav en romersk medborgare som hotades av dödsstraff rätt att vända sig till folket för att få sin sak prövad. *Provocatio* uppfattades som en av de viktigaste garanterna för frihet och demokrati i den romerska republiken. Problemet är bara att traditionen känner flere s.k. *leges de provocatione*, inklusive en från republikens allra första år 509 f.Kr. Den moderna forskningen har varit benägen att avfärda de tidigaste *provocatio*-lagarna som "annalistiska fabrikationer" och godkänna endast en lag från år 300 f.Kr. (*lex Valeria de provocatione*) som autentisk. På senare år har emellertid också den första *provocatio*-lagens autenticitet fått en del stöd, se M. Ducos, *Les Romains et la loi. Recherches sur les rapports de la philosophie grecque et de la tradition romaine à la fin de la république* (Paris 1984), s. 72 och Mitchell, *Patricians and Plebeians*, s. 169.

⁴⁵ Redan så tidigt som år 200 f.Kr. var antalet fria, manliga medborgare en kvarts miljon. Siffran en miljon uppnåddes omkring år 70 f.Kr. Den hann rent av fördubblas innan republiken var till ända. För en klassisk diskussion kring romerska censussiffror, se P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C.-A.D. 14* (Oxford 1971, repr. Oxford 1987), s. 65–117.

ning var det högst två procent av medborgarna som deltog i folkförsamlingarnas omröstningar.⁴⁶

Vi konstaterade redan tidigare att forskningen i hög grad intresserat sig för folkförsamlingens väsendet. Denna forskning har till stor del koncentrerats till folkförsamlingarnas inre funktion, d.v.s. proceduren. Detta drag i forskningen framträder allra tydligast vid en blick på publicerade monografier. Lily Ross Taylors klassiska *Roman Voting Assemblies* (1966) liksom Stuart Staveleys *Greek and Roman Voting and Elections* (1972) lägger tyngdpunkten på röstningsmetoder och de praktiska sidorna av själva omröstningen.⁴⁷ Denna typ av problem behandlas också i en lång rad specialundersökningar, publicerade i form av artiklar.⁴⁸ Det ligger emellertid i sakens natur att undersökningar som fokuserar på folkförsamlingarna lätt kommer in på procedurfrågor. Arbeten om folkförsamlingarnas konstitutionella ställning och funktion kan ju inte isolera dem från deras samhällskontext. Därför blir de så gott som automatiskt översikter av det republikanska systemet. Analyser av folkförsamlingarnas roll ingår således som integrerade delar av arbeten om romersk författningshistoria och romerskt politiskt liv.

En översikt av det romerska folkförsamlingens väsendet torde vara på sin plats. Utmärkande för det romerska systemet var att medborgarna inte närvarar i folkförsamlingarna i egenskap av individuella medborgare, utan som medlemmar i en grupp av medborgare. Det romerska folket var, dels enligt släkttillhörighet, dels enligt fiskala och territoriella kriterier, indelat i 30 *cu-*

⁴⁶ R. MacMullen, 'How Many Romans Voted?', *Athenaeum* 58 (1980), s. 455.

⁴⁷ L. R. Taylor, *Roman Voting Assemblies from the Hannibalic War to the Dictatorship of Caesar* (Ann Arbor 1966, repr. Ann Arbor 1990); E. S. Staveley, *Greek and Roman Voting and Elections* (London – Ithaca 1972), s. 121–. Se också R. R. Chenoll Alfaro, *Soborno y elecciones en la República romana* (Malaga 1984). En äldre monografi, G. W. Botsford, *The Roman Assemblies from their Origin to the End of the Republic* (New York 1909) behandlar folkförsamlingarna ur ett vidare perspektiv.

⁴⁸ U. Hall, 'Voting Procedure in Roman Assemblies', *Historia* 13 (1964), s. 267–306 är fortfarande en av de grundläggande undersökningarna på området. För några år sedan kom hon ut med 'Greeks and Romans and the Secret Ballot', E. M. Craik (ed.), *Owls to Athens. Essays on Classical Subjects Presented to Sir Kenneth Dover* (Oxford 1990), s. 191–199. Några exempel på artiklar som publicerats under den senaste tioårsperioden: R. Martini, 'Nugae comitiales, I: Un giorno di elezione a Roma', *AFGG* 20 (1984–1985), s. 214–221; L. J. Grieve, 'Livy 40,51,9 and the Centuriate Assembly', *Classical Quarterly* 35 (1985), 417–429; L. J. Grieve, 'Proci patricii. A Question of Voting Order in the Centuriate Assembly', *Historia* 36 (1987), s. 302–317; L. Troiani, 'Alcune considerazioni sul voto nell'antica Roma (a proposito di Cic., leg. III,10)', *Athenaeum* 65 (1987), s. 493–499; J. Vaahtera, 'Pebbles, Points, or Ballots: The Emergence of the Individual Vote in Rome', *Arctos* 24 (1990), 161–177.; id., 'The Origin of Latin Suffragium', *Glotta* 71 (1993), s. 66–80; V. M. Warrior, 'A Technical Meaning of *ducere* in Roman Elections: Livy's Account of the Elections of the Consuls for 189 B.C.', *RhM* 133 (1990), s. 144–157.

Också det numismatiska källmaterialet har gett bidrag till vår kännedom om folkförsamlingarna. Typerna ovan kastar ljus över omröstningarna som ett par fotoblixtar och ger oss några närbilder av röstningsscener. På myntet t.v. ser vi en medborgare, klädd i toga, som just står i beråd att släppa ner sin röstdedel, tabella, i en korg (cista). Utförandet är så detaljerat att man kan se slätverket i korgen. Man kan t.o.m. urskilja bokstaven 'V' på valsedeln, vilket står för 'uti rogas'. Uttrycket betyder 'som du frågar' och innebar en ja-röst. På myntet t.h. har en röstningsscen avbildats med flera intressanta detaljer. Man ser både röstande medborgare, en valfunktionär och själva valurnan. Också den pons (bro), som leder till valurnan har avbildats.

riae, 193 centuriae och 35 tribus. Denna indelning låg som grund för folkförsamlingsväsendet, där enheterna fungerade som röstningsenheter. Utgående från röstningsenheterna kan man skilja mellan flera folkförsamlingar. Normalt brukar man tala om fyra folkförsamlingar, *comitia curiata*, *comitia centuriata*, *comitia tributa* och *concilium plebis*, plebejernas tribusbaserade folkförsamling. Antalet folkförsamlingar är emellertid allt annat än definitivt fastslaget, även om moderna handböcker tenderar att ge det intrycket. Osäkerheten gäller den tribusbaserade folkförsamlingsverksamheten.

Sedan Mommsens dagar har man i allmänhet brukat skilja mellan två tribusförsamlingar, en som omfattade hela folket, d.v.s både patricier och plebejer, och en exklusivt plebejisk församling. Denna uppfattning har varit så gott som allennärådande. Min bedömning är emellertid att pendeln håller på att svänga. Det är bara en tidsfråga innan vi kan avskriva den gamla dubblingen av plebejernas tribusförsamling. Redan för tjugo år sedan försökte Robert Develin visa att det fanns en enda tribusförsamling i republikens Rom – och att denna var identisk med *concilium plebis*.⁴⁹ Att Develins

⁴⁹ R. Develin, 'Comitia tributa plebis', *Athenaeum* 53 (1975), s. 302–337.

artikel knappt noterats beror mera på traditionens makt än på de argument Develin presenterar. Invanda föreställningar överger man inte så lätt. För några år sedan publicerade emellertid Joseph Farrell en briljant studie som svårligen kan förbigås. Den bygger på en statistisk analys av ett par grundbegrepp. Uppfattningen att det fanns två separata tribusförsamlingar vilar framför allt på en kejsartida definition av de båda begreppen 'comitia' och 'concilium'. Enligt denna definition avsåg det förra begreppet en folkförsamling som omfattade hela folket, medan det senare avsåg en församling där endast en del av folket ingick. Blotta existensen av begreppet 'comitia tributa' har således uppfattats som ett bevis för att det vid sidan av *concilium plebis* fanns en tribusförsamling som omfattade även patricier. Farrells studie visar emellertid att Cicero och Livius, våra viktigaste, latinska källor till republikens historia, inte använder termerna 'comitia' och 'concilium' i enlighet med ovannämnda definition – som för övrigt är hundratals år yngre än dessa källor och från en tid då folkförsamlingsväsendet på sin höjd förde en skuggtillvaro.⁵⁰

Om vi godtar uppfattningen att det fanns en enda tribusförsamling, är antalet folkförsamlingar således tre. För den senare republikens del kan siffran i praktiken reduceras ytterligare, eftersom *comitia curiata* inte längre fungerade som en verklig folkförsamling. Curia-församlingen, som byggde på klantillhörighet, var Roms äldsta folkförsamling, men hade förlorat det mesta av sin politiska betydelse. Under senrepubliken sammankallades den endast för vissa ärenden av privat- och sakrättslig natur. Dessa ärenden betraktades som formaliteter, varför folket inte ens behövde närvara i församlingens möten. Det representerades av ombud, av 30 *lictores* – en för varje *curia*.⁵¹

Under senare republikansk tid hade Rom således i praktiken två folkförsamlingar, *comitia centuriata* och *comitia tributa* (*concilium plebis*). Centuria-församlingen valde alla de viktigaste ämbetsmännen medan tribusför-

⁵⁰ J. Farrell, 'The Distinction between *comitia* and *concilium*', *Athenaeum* 64 (1986), s. 407–438. Jfr. Sandberg, '*Concilium plebis*', s. 76 ff. Föreställningen om en enda tribusförsamling har nyligen antagit en helt ny form. Richard Mitchell håller med Develin om att det fanns en enda tribusförsamling och att folktribuner presiderade över den då den uppträdde som legislativ församling. Däremot uppfattar han inte tribusförsamlingen som ett exklusivt plebejiskt organ, utan som ett element i det ursprungliga republikanska stats-systemet på samma sätt som han ser folktribunerna som "officials of the state" från första början. Han finner "modern attempts to create a plebeian assembly ... unconvincing", se *Patricians and Plebeians*, s. 229 och passim.

⁵¹ Till de formaliteter *comitia curiata* ombesörjde hörde att genom en speciell lag, *lex curiata de imperio*, bekräfta valet av de högsta ämbetsmännen. Denna lag, vars funktion och betydelse är höljd i dunkel, har varit föremål för livlig diskussion. För problematiken rörande *lex curiata*, se E. Hermon, 'La place de la loi curiate dans l'histoire constitutionnelle de la fin de la République romaine', *Ktéma* 7 (1982), s. 297–307.

samlingen svarade för det mesta av lagstiftningen. Enligt en vanligt förekommande uppfattning fanns det ingen formell kompetensfördelning mellan folkförsamlingarna. Den arbetsfördelning som de facto fanns berodde enbart på historiska och praktiska omständigheter. Denna uppfattning har på senare tid ifrågasatts.⁵²

Enligt moderna kriterier var de romerska folkförsamlingarna högst demokratiska institutioner. Som vi redan konstaterade röstade de romerska medborgarna i grupper och inte som individer. Inom de olika grupperna tillämpades majoritetsval. Även om de i mycket hög grad varierade i storlek, hade varje röstningsenhet en enda röst (*suffragium*). Ingen hänsyn togs således till gruppernas relativa storlek. En grupp med några hundra medborgare hade lika stort inflytande som en grupp omfattande flere tiotusental. Därför var det inte nödvändigtvis en majoritet av röstande medborgare som fällde utslaget i folkförsamlingen. Utslagsgivande var en majoritet av röstningsenheter. I praktiken innebar detta att en liten minoritet kunde fälla avgörandet.

I *comitia centuriata*, som ursprungligen var en härförsamling, stod inflytandet i relation till den militära prestationsförmågan och – som en konsekvens härav – den personliga förmögenheten. De rika hade därför ett avgörande inflytande i denna församling. Centuria-församlingen byggde på fem förmögenhetsklasser och 193 *centuriae*. De förmögaste, som i absoluta tal utgjorde en liten minoritet av alla medborgare, behärskade över hälften av dessa *centuriae*, hela 98 stycken (18 riddar-*centuriae* och 80 i den högsta förmögenhetsklassen). Resten, d.v.s. den stora majoriteten av alla medborgare, var fördelad på 95 *centuriae*. Betecknande för detta timokratiska system var att de fattigaste (*proletarij*), som utan tvivel utgjorde en mycket betydande andel av de romerska medborgarna, röstade sist – i en enda *centuria*. I praktiken röstade de nästan aldrig, eftersom omröstningarna avslutades så snart enkel majoritet uppnåts. Detta skedde vanligtvis redan då de förmögaste röstade. Efter en reform i slutet av 200-talet f.Kr. kom en något större proportion av de röstberättigades röster att krävas för att uppnå majoritet. Det råder emellertid inga tvivel om att det fortfarande var bara en minoritet av de romerska medborgarna som fällde avgörandet i *comitia centuriata*.⁵³

Något som i hög grad uppmärksammas i forskningen rörande folkförsamlingsväsendet, är den utbredda valkorruptionen. Den som bekantar sig

⁵² Se Mitchell, *Patricians and Plebeians* och i synnerhet Sandberg, 'Concilium plebis', s. 74–96. Jfr. U. Paananen, 'Legislation in the comitia centuriata', *Senatus populusque Romanus*, s. 9–73.

⁵³ I något skede under perioden 241–218 f.Kr. koordinerades *centuriae* med *tribus*. Det är omtvistat i vilken utsträckning denna koordination genomfördes. Hade den relevans för alla förmögenhetsklasser eller bara den första? Ett av de nyaste diskussionsinläggen är L. J. Grieve, 'The Reform of the *comitia centuriata*', *Historia* 34 (1985), 278–309.

med litteraturen om de romerska folkförsamlingarna kommer snart i kontakt med begrepp som *ambitus* och *ambitio*. Dessa substantiv kan härledas ur verbet *ambire*, med betydelsen "gå omkring". Ordet fick under republikens en speciell konnotation, nämligen "gå omkring och värva röster". Senare kom det att avse alla former av (olovlig) röstvärning.

Valkorruptionen var mycket utbredd i republikens Rom. Gruppröstningens skapade speciella förutsättningar för dylik politisk manipulation. Då det vanligtvis räckte att vinna en majoritet i vissa nyckelenheter, som inte nödvändigtvis behövde omfatta speciellt många medborgare, var det överkomligt att med mutor försäkra sig om utgången av omröstningarna. Valkorruption var av allt att döma ett gammalt fenomen i Rom. Den äldsta lag som berörde olovlig röstvärning kan dateras till år 358 f.Kr. (*lex Poetelia de ambitu*). Valkorruptionens ohämmade utbredning under senrepubliken återspeglar emellertid i första hand den sociala utvecklingen efter det andra puniska kriget (218-202 f.Kr.). De långa och segerrika krigen skapade oerhörda förmögenheter för samhällets toppskikt men ruinerade de självägande bönderna, som tog sin tillflykt till Rom. Där kunde de sälja sina röster dyrt till ambitiösa politiker, som var beredda att betala ett högt pris för de åtråvärda ämbetena. Forskningen har i mycket hög grad intresserat sig för valkorruptionen i republikens Rom. Den har behandlat både politiska, juridiska och sociala aspekter.⁵⁴ En intressant fråga har nyligen uppmärksamrats. Varför var de politiska kandidaterna så måna om att vinna de fattigas röster? Dessa hade ju inte någon vikt i *comitia centuriata*, den folkförsamling som valde alla de högsta ämbetsmännen. Paradoxen har visserligen noterats i forskningen,⁵⁵ men inte förrän helt nyligen har en trovärdig förklaring presenterats. Den israeliske forskaren Alexander Yakobson anlägger ett helt nytt perspektiv: "Perhaps the argument should be turned on its head: if massive electoral bribery is hard to account for in an 'oligarchic assembly', should we not conclude that the assembly was less oligarchic than is often thought, rather than doubt the testimony of the sources?" Yakobson framkastar att proceduren i *comitia centuriata*, då den uppträdde som valförsamling, avvek från den som tillämpades i den legislativa centuria-för-

⁵⁴ Några exempel på den nyaste forskningen är J. Linderski, 'Buying the Vote. Electoral Corruption in the Late Republic', *Ancient World* 11 (1985), s. 87-94; E. Deniaux, 'De l'*ambitio* à l'*ambitus*. Les lieux de la propagande et de la corruption électorale à la fin de la République', *L'Urbs: Espace urbain et histoire. Actes du colloque international organisé par le Centre national de la recherche scientifique et l'École française de Rome, Rome, 8-12 mai 1985*, Coll. de l'École française de Rome 98 (Rome - Paris 1987), s. 279-304.; A. W. Lintott, 'Electoral Bribery in the Roman Republic', *JRS* 80 (1990), s. 1-16. Lintotts uppsats innehåller också en intressant "parallell case", en jämförelse med förhållandena i Storbritannien, där 'electoral bribery' förbjöds först år 1696, se s. 11-13.

⁵⁵ Se t.ex. Lintott, 'Electoral Bribery', s. 11.

samlingen. Riddarcenturiorna och den högsta förmögenhetsklassen röstade inte samtidigt vid val.⁵⁶

Den romerska republiken – en demokrati?

I den klassiska romerska republiken rådde i teorin folkstyre. Folkets suveränitet var en hörnsten i den republikanska författningen. *Maiestas populi Romani* var ett begrepp med relevans inte bara för romarnas förhållande till underkuvade folk, utan också för folkets ställning i förhållande till övriga politiska institutioner i det romerska statsystemet. Ett uttryck för detta var det gamla bruket att konsulerna alltid lät sänka fascerna, symbolerna för sin myndighet, då de framträdde inför det församlade folket. På detta sätt erkände de högsta ämbetsmännen folkets överordnade ställning.

Vi konstaterade redan tidigare att historikerns tidsbundenhet syns i valet av problem – och i att dessa formuleras och definieras med modern begreppsapparat. Också den författningshistoriska forskningen opererar i stor utsträckning med modern politisk terminologi, men tenderar också att åter spegla moderna politiska värderingar och aktuell samhällsdebatt. En ständigt återkommande diskussion förs kring frågan i vilken utsträckning den romerska republiken bör uppfattas som en demokrati. Diskussionen åter speglar kanske delvis den ideologiska kampen mellan väst och öst under det kalla krigets tid. Vilka är kriterierna på demokrati?

Det har funnits starka tendenser att framhålla bristerna i den romerska demokratin. Enligt moderna kriterier finns det onekligen en mängd brister i det romerska republikanska systemet. Ett politiskt system där endast ett par procent av medborgarna visade sig vid rösturnorna kan svårigen karaktäriseras som något annat än odemokratiskt. Man kan också peka på det faktum att de rika hade en mycket stor makt. Vi konstaterade redan att centuria-församlingens timokratiska uppbyggnad gav de rika ett avgörande inflytande i denna folkförsamling. Det bör också framhållas att de olika statsämbetena var oavlönade äreposter (*honores*), vilket i praktiken innebar att endast besuttna medborgare kunde kandidera till dem. Och vad ska man säga om den utbredda valkorruptionen?

Den vetenskapliga diskussionen om den romerska republikens väsen gäller naturligtvis inte hur väl det romerska systemet uppfyller moderna kriterier på demokrati. Det vore både anokronistiskt och orättvist. Kvinnor och slavar saknade rösträtt i folkförsamlingarna, men det vore fullständigt anokronistiskt att tillmäta denna omständighet någon som helst betydelse. I detta avseende skiljer sig inte Rom från andra antika statsbildningar. Slaveriet var en så naturlig del av det ekonomiska och sociala systemet att det aldrig ifrågasattes. Att utsträcka rösträtten till kvinnor var likaså en tanke som aldrig formulerades under antiken. Diskussionen gäller i vilken ut-

⁵⁶ A. Jakobson, 'Petitio et largitio. Popular Participation in the Centuriate Assembly of the Late Republic', *JRS* 82 (1992), s. 32–52 (citatet s. 35).

sträckning republikens Rom är jämförbar med demokratiska statsbildningar i den grekiska världen, främst Athen.

Frågan är allt annat än trivial. Redan valet av metod har splittrat forskarna i olika läger. Vad är det som bör uppmärksammas i forskningen? Vilka faktorer är relevanta vid studiet av det politiska systemet? Räcker det med att sätta författningen under lupp och analysera de politiska institutionerna samt deras kompetens, uppbyggnad och samverkan? Rent konstitutionellt var folkets suveränitet en okränkbar grundprincip. Men vad hade den för värde i praktiken?

Den prosopografiska forskningen har blickat bortom den konstitutionella fasaden och betonat de sociala realiteternas betydelse för den politiska processen i republikens Rom. Detta åskådningssätt har sitt ursprung i schweizaren Matthias Gelzers Habilitationsschrift *Die Nobilität der römischen Republik* (1912), som måste betecknas som ett av detta sekels mest inflytelserika arbeten.⁵⁷ Gelzers idéer togs upp och vidareutvecklades av forskare som Friedrich Münzer (Gelzers gamle lärare i Basel) och Howard H. Scullard, författare till mycket inflytelserika analyser av det politiska livet i republikens Rom.⁵⁸ Gelzers idéer genomsyrar också den store Oxfordhistorikern Ronald Symes klassiska studie *The Roman Revolution* (1939), vilket är en av förklaringarna till att de fick en så dominerande ställning inom brittisk antikforskning.⁵⁹

Enligt Gelzer och hans efterföljare ska den politiska maktens strukturer inte sökas i de politiska institutionerna, utan i det nät av bilaterala lojalitetsband, baserade på *fides* (trohet), som genomkorsade samhället på olika nivåer. Dessa osynliga band var i huvudsak av två slag, horisontella och vertikala, dels mellan jämlikar (*amicitiae*), dels mellan patroni och *clientes* (*clientelae*). De förra sammanförde familjer till allianser, medan de senare förpliktade till beskydd respektive stöd – inte minst politiskt sådant. Enligt "gelzeriaerna" var dessa sociala relationer avgörande för allt politiskt beslutsfattan-

⁵⁷ M. Gelzer, *Die Nobilität der römischen Republik* (Leipzig 1912 = *Kleine Schriften I* [Wiesbaden 1962], s. 17–135). Arbetet har också utkommit i engelsk översättning, *The Roman Nobility* (Oxford 1969, 2nd ed. Oxford 1975). Gelzers arbete föreligger också i en nyutgåva, *Die Nobilität der römischen Republik*, 2. durchges. Aufl. mit vorw. von J. von Ungern-Sternberg (Stuttgart 1983). Ett uttryck för Gelzers betydelse är den litteratur som behandlar hans teoriens födelsehistoria. För ett par färskare exempel, se R. T. Ridley, 'The Genesis of a Turning-Point. Gelzer's Nobilität', *Historia* 35 (1986), s. 474–502 och C. Simon, 'Gelzer's "Nobilität der römischen Republik" als "Wendepunkt"', *Historia* 37 (1988), s. 222–240.

⁵⁸ F. Münzer, *Römische Adelsparteien und Adelsfamilien* (Stuttgart 1920); H. H. Scullard, *Roman Politics, 220–150 B.C.* (Oxford 1951, 2nd ed. Oxford 1973). För ett exempel på Gelzers inflytande i Italien, se F. Cassola, *I gruppi politici romani nel III secolo a.C.* (Trieste 1962).

⁵⁹ R. Syme, *The Roman Revolution* (Oxford 1939). Jfr. id., *The Augustan Aristocracy* (Oxford 1986).

de. Vid studiet av det politiska systemet bör man således skilja mellan ett konstitutionellt plan och en reell verklighet. I teorin hade folkförsamlingarna en avgjort central ställning i statssystemet. Det var folket som utsåg republikens alla ämbetsmän och som godkände alla lagar, men dess röstnings- och valbeteende bestämdes ytterst av de enskilda medborgarnas beroendeförhållande till Roms ledande familjer.⁶⁰

Rom behärskades av en liten politisk elit. Denna elits maktställning var inte konstitutionellt underbyggd, utan berodde på de sociala mekanismer som beskrivits ovan. Alla vertikala lojalitetsband sammanstrålade i denna grupp, som suveränt kontrollerade hela det politiska maskineriet. Den dominerade inom senaten och hade närmast full kontroll över folkförsamlingarna. Den härskande klickens kärna utgjordes av ämbetsmannaaristokratin, *nobilitas*. Nobilitetens medlemmar var bekanta som *nobiles*, "kända", därför att de själva, eller deras förfäder, spelat en synlig roll i det offentliga livet. Nobiliteten var inte exklusiv på samma sätt som det gamla patriciatet, utan öppnade sig för alla som lyckades nå republikens högsta ämbete jämte deras ättingar. *Nobilis*-status gick således i arv till följande generationer. En annan skillnad i jämförelse med det gamla patriciatet var att nobiliteten inte var en juridiskt definierad samhällsklass, dess ställning i samhället var uteslutande socialt betingad.⁶¹

Nobiliteten bevakade svartsjukt sin ställning i samhället och släppte endast motvilligt in nya medlemmar. Därför var det av speciell betydelse att kontrollera ämbetsmannavalen, eftersom de utgjorde inkörsporten till nobiliteten. Statistiska undersökningar av konsulsvalen under perioden 249–50 f.Kr. visar hur väl *nobiles* lyckades i sina föresatser. Inte mindre än 62 % av konsulerna utgick från nobiliteten. Hela 40 % var söner till ex-konsuler och utgick således från nobilitetens inre kärna.⁶² Att *nobiles* inte helt lyckades kontrollera ämbetsmannavalen berodde på den inre rivaliteten inom nobiliteten. Striden gick ofta het om de åtråvärda och prestigefyllda toppämbetena.

Det gelzerianska tänkandet har i mycket hög grad präglat vår uppfattning om makt och politik i republikens Rom. Det är knappast någon överdrift

⁶⁰ Temat behandlas också av N. Rouland, *Pouvoir politique et dépendance personnelle dans l'antiquité romaine*, Collection Latomus 166 (Bruxelles 1979). Ett färskt arbete om betydelsen av *clientela* är A. Wallace-Hadrill, 'Patronage in Roman Society. From Republic to Empire', A. Wallace-Hadrill (ed.), *Patronage in Ancient Society* (London 1989), s. 63–87.

⁶¹ För framväxten av *nobilitas* under 300-talet f.Kr., se K.-J. Hölkeskamp, *Die Entstehung der Nobilität. Studien zur sozialen und politischen Geschichte der römischen Republik im 4. Jhd. v. Chr.* (Stuttgart 1987).

⁶² K. Hopkins & G. Burton, 'Political Succession in the Late Republic (249–50 B.C.)', K. Hopkins, *Death and Renewal*, Sociological Studies in Roman History 2 (Cambridge 1983), s. 156.

att påstå att det tidvis haft ställning av ortodoxi. Det har inneburit att det demokratiska elementets betydelse i statssystemet nedtonats. Folkförsamlingarnas roll har närmast uppfattats som formell och nominell. De har setts som passiva spelbrickor i det politiska maktspellet, som fördes mellan rivaliserande fraktioner (*factiones*) inom nobiliteten. Roms politiska historia har således setts som en kamp mellan individer och grupperingar inom samhällets toppskikt.

På senare tid har Gelzers och hans lärjungars teorier fått utstå kraftig kritik. Visserligen har en stor del av denna kritik gällt en i detta sammanhang ganska irrelevant fråga, nämligen själva definitionen av begreppet *nobilis*,⁶³ men också den gelzerianska synen på det politiska livet i republikens Rom har attackerats. Den store Oxfordhistorikern Fergus Millar har i ett par viktiga artiklar vänt sig mot uppfattningen att det politiska systemets funktion ytterst och huvudsakligen berodde av sociala mekanismer. Han betonar det konstitutionella i den romerska republiken och hävdar att folkets betydelse som politisk aktör underskattats. Dess medverkan i den politiska processen var mera än en tom formalitet. Folkets välsignelse var obligatorisk i en mängd centrala ärenden, och folkförsamlingsbeslut kunde inte utverkas bara genom att mobilisera ett tillräckligt antal klienter. Folkförsamlingarna var inga maktlösa marionetter i nobilitetens händer, utan folket måste övertygas med argument i sakfrågor. Härvid kom den politiska retoriken i nyckelställning.⁶⁴ Millar är långt ifrån ensam om sin kritik, och liknande tankar har förts fram även tidigare.⁶⁵ Ändå är det för tidigt att som en Gelzer-kritiker nyligen, J o h n N o r t h, kalla det gelzerianska tänkandet för "the 'frozen waste' theory of Roman politics".⁶⁶

⁶³ Se t.ex. P. A. Brunt, 'Nobilitas and novitas', *JRS* 72 (1982), s. 1–17 och D. R. Shackleton Bailey, 'Nobiles and novi Reconsidered', *AJPh* 107 (1986), s. 255–260.

⁶⁴ Se framför allt F. Millar, 'The Political Character of the Classical Roman Republic, 200–151 B.C.', *JRS* 74 (1984), s. 1–19 och id., 'Politics, Persuasion, and the People before the Social War (150–90 B.C.)', *JRS* 76 (1986), s. 1–11. Titeln på den senare studien förändrar en kommentar till angliciserade former av latinska begrepp, vilka ibland kan vara nog så missvisande. 'Social War' åsyftar kriget mot bundsförvanterna, *socii* (91–88 f.Kr.) och inget "social" krig. På samma sätt kan i engelskspråkig facklitteratur förekommande begrepp som 'tribal legislation' och 'imperial magistrates' ge upphov till felaktiga associationer. Det förra begreppet åsyftar lagstiftning i tribusförsamling(ar) och det senare ämbetsmän med befälsrätt, *imperium*.

⁶⁵ Se t.ex. de Ste Croix, s. 350 ff.; L. Perelli, *Il movimento popolare nell'ultimo secolo della repubblica* (Torino 1982); M. Beard & M. Crawford, *Rome in the Late Republic. Problems and Interpretations* (London 1985), s. 49 ff.

⁶⁶ J. North, 'Politics and Aristocracy in the Roman Republic', *CPh* 85 (1990), s. 278 och id., 'Democratic Politics in Republican Rome', *Past & Present* 126 (1990), s. 7 ff. För en kommentar till den förra uppsatsen, se W. V. Harris, 'On Defining the Political Cul-

Leonhard Burckhardt, som betecknande nog (?) är knuten till universitetet i Basel, har nyligen framträtt till Gelzers försvar och kraftigt kritiserat dennes kritiker, särskilt Millar.⁶⁷ "In his discussion Millar remains largely on the institutional level, and he supposes that for Rome he can leave out of consideration, for the most part, the social components that in every community leave their mark on the constitutional reality."⁶⁸ Millars argumentering bygger till stor del på greken Polybios, som uppfattade det romerska systemet som en balanserad blandning av monarki, aristokrati och demokrati. Burckhardt påpekar att även Polybios, på andra ställen än i sin berömda digression i sjätte boken, uppfattar det romerska systemets väsen som aristokratiskt och att han ser senaten som den dominerande institutionen.⁶⁹ Burckhardt framhåller i hur hög grad folket var beroende av de övriga elementen i statssystemet – och hur kringskurna dess möjligheter till självständig påverkan var. Det var genomgående fullständigt beroende av ämbetsmännens initiativ. Först och främst bör det noteras att det endast var ämbetsmän som kunde sammankalla och presidera över folkförsamlingarna. För det andra hade den presiderande ämbetsmannen ett avgörande inflytande över folkförsamlingens förlopp. Enskilda folkförsamlingsdeltagare kunde varken väcka motioner eller yttra sig fritt. Den presiderande ämbetsmannen kunde helt enväldigt bestämma vilka som skulle få föra fram sina åsikter. Något som Burckhardt därmed endast implicerar, men som bör understrykas med skärpa, är att folkförsamlingarna endast kunde ta ställning till frågor som förelades dem av den ämbetsman som sammankallat folkförsamlingen. Härvid kunde de endast anta eller förkasta förslaget. De hade inga möjligheter att modifiera förslaget eller lyfta fram egna, konkurrerande förslag. Den presiderande ämbetsmannen var således i nyckelställning. Viktigt i sammanhanget är också att omröstningarna i folkförsamlingarna, ända fram till år 139 f.Kr., var öppna – den presiderande ämbetsmannen kunde alltid avbryta omröstningen om den inte gick som planerat.⁷⁰

Det torde med önskvärd tydlighet ha framgått hur litet enighet som uppnåtts bland forskarna. Jag är den siste som vill ta någon ställning till diskussionen, utan konstaterar bara att debatten går vidare.

Från Republik till kejsardöme

Efter ståndstriderna, och särskilt efter det andra puniska krigets slut, fungerade det republikanska systemet utan större friktioner. Tiberius Gracchus

ture of the Roman Republic. Some Comments on Rosenstein, Williamson, and North', *CPb* 85 (1990), s. 291 ff.

⁶⁷ L.A. Burckhardt, 'The Political Elite of the Roman Republic. Comments on Recent Discussion of the Concepts *nobilitas* and *homo novus*', *Historia* 39 (1990), s. 77–99.

⁶⁸ Burckhardt, s. 90.

⁶⁹ *Ibid.*, s. 91.

⁷⁰ *Ibid.*, s. 91 f.

folktribunat år 133 f.Kr. innebar en vändpunkt. Efter århundraden av konsensuspolitik återupptog folktribunatet sin revolutionära roll. Republikens sista århundrade har kallats för 'revolutionstiden'. Perioden kännetecknas av ökande inre motsättningar och en allt hårdare maktkamp mellan *optimates* och *populares*, företrädare för ämbetsmannaaristokratin respektive populisterna och demagoger.

De ökande politiska motsättningarna fick inte bara politiska uttrycksformer. Striden fördes inte bara på de traditionella politiska arenorna. Senrepubliken karaktäriseras av en påtaglig militarisering av den romerska inrikespolitiken, som allt mera började likna en maktkamp mellan rivaliserande generaler. Denna utveckling hade möjliggjorts av en vidlyftig omorganisation av det romerska militärväsendet, som företogs av Gaius Marius i slutet av 100-talet. De romerska legionerna förvandlades från medborgararméer till yrkesarméer, som inte så mycket kämpade för fosterlandet som för sin fältherre. Maktlystna individer fick därmed möjlighet att hävda sig mot Roms traditionella maktinstanser. Arméerna blev allt viktigare spelbrickor i det romerska maktspelet. Det sista århundradet f.Kr. såg en succession av starka män som, stödjande sig på väpnade styrkor, i praktiken kontrollerade statssystemet: Sulla, Marius, Pompeius, Caesar, Octavianus. Utvecklingen gick obönhörligen mot envælde.

Octavianus utgick som den slutliga segraren i den serie av inbördeskrig som kännetecknar det sista århundradet f.Kr. Han lyckades lägga grunden för en varaktig fred, fick hedersnamnet Augustus och återinförde i praktiken monarkin i Rom. Augustus företog emellertid ingen revision av konstitutionen utan utövade sin makt stöjande sig på de republikanska institutionerna. Det republikanska systemets yttre former levde således vidare långt in i kejsartiden. De gamla republikanska ämbetena fortsatte att besättas varje år, senaten kvarstod och även folkförsamlingarna fortsatte att sammankallas. Men vid sidan av det gamla republikanska systemet uppstod en kejsarlig administration som i praktiken ersatte de gamla institutionerna. Konsulatet och de andra ämbetena förvandlades till hedersposter för kejsarens gunstlingar.

Majoritet och minoritet i modern europeisk historia

HARALD RUNBLOM

Dagens europeiska minoritetsproblem kan i stor utsträckning ledas tillbaka till 1800-talets och det tidiga 1900-talets nationalitetsrörelser, då den ledande principen blev "ett folk—en stat". Språket blev en viktig komponent, och i många sammanhang blev formeln "ett folk—ett språk—en stat". När dessa maximer omsattes i praktisk politik blev utrymmet för språkligt, religiöst och kulturellt särpräglade befolkningsgrupper mer begränsat.

I nationalismens Europa homogeniserades befolkningarna med skilda medel. I vissa fall ändrades gränser när härskarna ville skapa kongruens mellan nation och stat; klassiska exempel är Tyskland och Italien. I andra länder ombads, stimulerades eller tvingades de språkligt, religiöst eller kulturellt avvikande att anpassa sig till majoriteten. Det kunde gälla occitanare och bretonare i Frankrike, irländska inflyttare i England eller polacker och litauer i det tsarryska väldet. De nordiska länderna kan också infogas i denna bild. Sålunda var svenska myndigheternas behandling av de finsktalande i Tornedalen föga generös, och den som sätter norsk och svensk samepolitik under lupp finner att samisk kultur och samiskt språk hade begränsat egenvärde i de styrandes ögon under årtiondena runt sekelskiftet 1900. Men skillnader mellan den svenska och norska minoritetspolitiken kan också avläsas. Förnorskningen genomfördes med större konsekvens och uthållighet än försvenskningen, men resultaten blev i inget fall det åsyftade.¹ Gradvis har först regeringarnas attityd förändrats, och dagens svenska och norska minoritetspolitik vis-à-vis samerna är väsensskild i förhållande till den som gällde vid sekelskiftet. Även i ett större europeiskt sammanhang är det svårt att ge exempel på en — ur majoritetens perspektiv — alltigenom lyckad assimileringspolitik.

Förvisso har flera av Europas små befolkningar, ibland kallade historiska folk, blivit offer i ett politiskt spel som de haft minimal möjlighet att själva påverka. Behandlingen av minoriteterna var också en återspeglning av storpolitiska förhållanden. Det är signifikativt att framför allt västeuropeiska minoriteter i stor utsträckning funnits i den politiska geografins marginaler och i gränsområdena mellan stater. Minoritetspolitiken blev ofta en aspekt av utrikespolitiken eller säkerhetspolitiken, för att använda en modernare

¹ Nils Slunga, *Staten och den finskspråkiga befolkningen i Norrbotten*, Tornedalica 3 (Luleå 1965).

term. Att centrum-periferi-perspektiv på relationer mellan majoriteter och minoriteter med fördel kan anläggas, har Michael Hechter visat i sina resonemang om "The Celtic Fringe". Den ledande tanken är, att etno-politiska rörelser var en effekt av ojämna relationer mellan England och utkantsregionerna i Storbritannien.² Majoriteternas press mot minoriteterna uppvisade variationer över tiden och mellan de politiska systemen. I stort sett var senare hälften av 1800-talet en period då avvikarna, minoriteterna, stod lågt i kurs i Europa. Wienkongressens huvudmål (1815) hade varit att återställa de stora aktörernas, framför allt de etablerade staternas, status samt att hävda deras legitimitet, samtidigt som man skapade ett balanssystem.³ Fram till första världskriget gick en viktig skiljelinje mellan östra och västra Europa. Nationalstaterna fick ett snabbare genombrott i den västra delen av världsdelen, medan den östra fram till första världskriget i hög grad präglades av multi-etniska och mångnationella statsbildningar. Detta historiska faktum är en av flera förklaringar till nationalitetsfrågornas olika karaktär öst och väst än idag.⁴

Etnisk mobilisering och nationalism i dess skilda former har löpt parallellt genom Europas historia under de senaste två seklen. Ibland är dessa fenomen sammantvinnade och syftar mot ett och samma mål, upprättandet av eller vakthållandet om en stat. Vissa grupper mobiliserar sig i en nationell kamp just i syfte att upprätta en stat, exempelvis ester och letter, vilka förde en nationell kamp från mitten av 1800-talet. Denna kröntes med framgång efter första världskriget, när Estland och Lettland blev nationalstater som ett resultat av tsardömets fall och Europas politiska omorganisering efter första världskriget.

Ibland kommer staten före nationen (eng. state-nations); det gäller framför allt gamla europeiska statsbildningar, såsom Frankrike, Danmark och Sverige. Även Finland kan föras till denna kategori: ramarna för staten, visserligen i form av ett storfurstendöme, fanns redan 1809, men den nationella kampen växte till under senare hälften av 1800-talet.

Den franska nationalstatens formering under 1800-talet är av stort principiellt intresse och kontrasterar starkt mot den tyska. Frankrike och Tyskland anger två vitt skilda historiska erfarenheter. Den tyska staten betonade släktbanden, det tyska blodet. I den tyska, av Herder influerade synen på nationen, betonades språkets roll, detta i motsats till Frankrike och Storbritannien som var mer influerade av liberala traditioner och fäste större vikt vid politiska och kulturella faktorer än vid språkliga. I Frankrike, ofta be-

² Michael Hechter, *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development* (Berkeley 1975).

³ Henry A. Kissinger, *Att återvinna världen* (Malmö 1973).

⁴ Jfr Sven Gustavsson, 'Nationalitets- och minoritetspolitiken i efterkrigstidens socialistiska Europa', *Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens Årsbok* 1989, s. 73-84.

tecknat som ett typexempel på en "state-nation", utgick nationsbildningen från staten och territoriet. Än idag förklarar dessa olika synsätt skillnaderna mellan fransk och tysk inställning beträffande invandring och medborgarskap. Efter 1789 års revolution genomgick Frankrike successivt faser som innebar centralisering och homogenisering av befolkningen. Landet begåvades med en enhetlig administration, utrustades med en folkarmé och lagar och förordningar kodifierades. Trycket mot enhetlighet var starkt, inte minst på det språkliga planet, men trots allt gick den nationella och etniska homogeniseringen trögt i Frankrike under 1800-talet. Strävanden mot autonomi i Bretagne, som hade sin grund i en stark självmedvetenhet om det bretonska språkets egenart – bretonskan är en cymbrisk variant av keltiskan – och områdets speciella kultur i övrigt, har tagits till intäkt för att det franska nationsbygget, om än mycket framgångsrikt, inte lyckats att hålla undan för regionala aspirationer och starka missnöjesyttringar i perifera regioner. "Trots alla ansträngningar, utbreddes det franska språket endast med svårighet", rapporterade det franska Etat de l'instruction primaire 1864.⁵

I många fall är den etniska mobiliseringen en motreaktion till nationella rörelser, till nationsbyggande eller till statlig expansionism. I skärningsskärningen mellan statliga intressen utvecklade danskar i Slesvig under 1800-talet en form av motståndskamp mot preussiska maktambitioner och tysk nationalism. Den danska etniska mobiliseringen i Slesvig låg i fas något efter den tyska, och förkämparna för danskheten i Slesvig hämtade inspiration för sin kamp från tyska förebilder.⁶ Kampen mellan de tysksinnade och dansksinnade i Slesvig blev även en faktor i maktspelet mellan två stater som befann sig i skilda stadier i nationsbyggnadsprocessen.

Etnisk mobilisering kan ha ett begränsat syfte likaväl som resultatet kan vara litet eller helt utebli. Kasjubernas, ålänningarnas och ingermanländarnas öden illustrerar ytterligare mer begränsade och, i ingermanländarnas fall, helt misslyckade, ambitioner. Kasjuberna har i århundraden funnits vid södra östersjökusten väster om Gdansk.⁷ Trängda mellan det polska och det tyska har kasjuberna aldrig konstituerat en nation i den mening att de syftat till att bilda en egen stat, och även strävandena mot autonomi har även varit begränsade. Identifieringen med polsk kultur har genomgående varit stark och man påminner sig den kasjubiske poeten Jan Hieronim Derdowskis ord: "Det finns inget Kasjubien utan Polen och inget Polen utan Kasjubien." Inte desto mindre kan utvecklandet av en kasjubisk identitet ses som

⁵ Eugene Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914* (London 1977), s. 70.

⁶ Jfr Lorenz Rerup, 'Fra litterær til politisk nationalisme. Udvikling og udbredelse fra 1808 til 1845', *Ett yndigt land 1789, Dansk identitetshistorie 2*, (København 1991), s. 325-361.

⁷ Józef Borzyszkowski, 'Die Kaschuben – ihre Geschichte und Gegenwart', *Europea Ethnica* (50) 1993, 39-50.

en reaktion både mot polonisering och germanisering. Kulturellt har kasjuberna genomgått en utveckling som påminner om den nationella kampen i andra områden under senare delen av 1800-talet och 1900-talet. Kännetecken är bland annat definitionen av en egen kultur, utvecklandet av ett skriftspråk och bildandet av organisationer. Företrädare för gruppen talar idag om kasjuberna som en ursprungsbefolkning. Trots att den kasjubiska identiteten har djupa historiska rötter har den endast i mycket begränsad utsträckning varit basen för politisk mobilisering.⁸ En etnisk grupp kan alltså välja nivå för sin politiska aktivitet. I jämförelse med kasjuberna och i ett större europeiskt perspektiv kan ålänningarnas etniska mobilisering under årtiondena runt sekelskiftet 1900 kanske betraktas som yrvaken, både inspirerad av de strömningar som syftade till upprättandet av en finsk stat och uppkommen som en reaktion mot den fastlandsfinska nationalismen. Den åländska självständighetsrörelsen har varit osedvanligt framgångsrik och 1992 års avtal mellan Helsingfors och Mariehamn om autonomi för Åland inom Finland är resultatet av realistiskt förhållningssätt under lång tid från bägge sidor. Ålänningarnas etniska mobilisering inom Finland kan betecknas som mininationalism eller kanske mikronationalism (termerna flödar i den politologiska litteraturen) och kan parallellställas med den korsikanska vis-à-vis Frankrike eller den västfrisiska gentemot den holländska staten.

För att hänvisa till ytterligare ett exempel är ingermanländarnas öden under 1900-talet är i alla avseenden nedslående. Ingermanlänarna lika lite som ålänningarna syftade till att upprätta en egen stat när den internationella politiska konjunkturen medgav ett visst spelrum efter första världskriget, men de löften om kulturell autonomi som utlovades vid freden i Dorpat 1920 blev aldrig infriade, eftersom Sovjetunionen backade från sina utfästelser.⁹

Såväl ingermanlänare som ålänningar och kasjuber kan hänföras under beteckningen etniska grupper. I den engelskspråkiga litteraturen kallas de stundom "non-state nations", kanske en inte helt lyckad beteckning om man med nation innefattar ambitionen att upprätta en stat.

Icke-dominerande etniska grupper

Inom humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning har man under de sista decennierna kunnat iakttaga ett ökat intresse för frågor som gäller nationalism, etnicitet, internationell migration och minoriteter. Det gradvisa

⁸ För värdefulla terminologiska distinktioner se Sven Tägil, 'Vad konstituerar en etnisk/nationell grupp', *Nationale og etniske minoriteter i Norden i 1800- och 1900-talet*, Rapport till den XX nordiske historikerkongress, Reykjavik 1987, Bind II, red. Gunnar Karlsson (Reykjavik 1987), s. 7-14.

⁹ Sulo Huovinen, 'Den sovjetiska nationalitetspolitiken i Ingermanland och Karelen - några huvudlinjer', *Ingermanland - om land och folk*, red. Sulo Huovinen (Stockholm 1993), 93-107.

sammanbrottet för de kommunistiska regimerna och nationalismens utbredda roll i det ideologiska vacuum har under de senaste åren spätt på detta intresse. Andra förklaringar till forskningens starkare fokusering på dessa frågor är uppkomsten av ur etnisk synvinkel mer komplexa befolkningar genom den efterkrigstida invandringen till Europa. Vidare kan hänvisas till de regionala rörelsernas starkare ställning sedan 1960-talet samt regionernas betydelse i det Västeuropa som gått mot en starkare integration. Det ökande intresset för minoritetsfrågor är dessutom ett globalt fenomen, inte minst därför att många ekologiska krisområden samtidigt i stor utsträckning bebos av minoritetsbefolkningar. Parallella tendenser kan även spåras inom det internationella konventionsarbetet rörande mänskliga rättigheter. Detta tog under den första efterkrigstiden i första hand tog sikte på individuella rättigheter men inriktar sig nu alltmer på minoriteternas (kollektiva) rättigheter.¹⁰

Händelserna under åren runt 1990, Sovjetunionens fall och den etnisk och nationell splittring i Östeuropa, har fått många betraktare att påminna om händelserna 1848 och situationen i Europa 1918 och åren därefter, och man har betonat sprängkraften hos den nationalism och de etniska särintressen som hållits dolda under kommunistisk diktatur. En stark skiljelinje finns förvisso mellan östra och västra Europa, men autonomisträvanden och tendenser till regionalisering är påtagliga också i Västeuropa, och flera västeuropeiska efterkrigsfenomen (regionala strömningar i Spanien, geografiskt perifera grupper agerande i Frankrike, den språkliga splittringen i Belgien, den skotska nationalismen) kan härledas till samma grundläggande krafter som nu orsakar den etniska och nationella splittringen i Östeuropa.¹¹

Inom forskningen rörande frågor om nationalism och minoriteter är breda och interdisciplinära forskningsansatser numera ett påtagligt fenomen. Kanske kan man mot denna bakgrund betrakta ett nyligen avslutat internationellt forskningsprojekt om etniska minoriteter i Europa från 1800-talets mitt till andra världskrigets utbrott. På temat *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940* har hundratalet forskare bidragit till en stor komparativ studie rörande minoritetsfrågor på europeisk botten under det nationalistiska tidevarvet. Tonvikten har legat på förhållandet mellan regeringarna och minoriteterna. Resultatet föreligger nu i åtta fylliga volymer, omfattande hundratalet artiklar om tillsammans närmare tre tusen sidor. Undersökningarna är grupperade kring åtta aspekter som också utgör titlar på respektive volym. Projektet är utfört inom ramen för *European Science Foundation* (ESF), en europeisk forskningsorganisation med nationella forskningsråd som medlemmar och med säte i Strasbourg.

¹⁰ Kristian Myntti, *Minority Rights, Human Rights. Legal Protection of Minorities in the Baltic Region* (Uppsala 1994).

¹¹ *Europa - historiens återkomst*, red. Sven Tägil (Hedemora 1992) belyser samspelet mellan folk, nation, stat och europeisk gemenskap i ett långt historiskt perspektiv.

Recenserade böcker:

Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940

1. *Schooling, Educational Policy and Ethnic Identity*. Ed. J. J. Tomiak in collaboration with K.E. Eriksen, A. Kazamias and R. Okey. 1991. 427 s.
2. *Religion, State and Ethnic Groups*. Ed. D. Kerr in collaboration with M. Breuer, S. Gilley and E.C. Suttner. 1992. 323 s.
3. *Ethnic Groups and Language Rights*. Ed. S. Vilfan in collaboration with G. Sandvik and L. Wils. 1993. 321 s.
4. *Governments, Ethnic Groups and Political Representation*. Ed. G. Alderman in collaboration with J. Leslie and K.E. Pollmann. 1993. 300 s.
5. *Ethnic Groups in International Relations*. Ed. P. Smith in collaboration with K. Koufa and A. Suppan. 1991. 352 s.
6. *The Formation of National Elites*. Ed. A. Kappeler in collaboration with F. Adanir and A. O'Day. 1992. 351 s.
7. *Roots of Rural Ethnic Mobilisation*. Ed. D. Howell in collaboration with G. von Pistohlkors and E. Wiegandt. 1993. 327 s.
8. *Ethnic Identity in Urban Europe*. Ed. M. Engman in collaboration with F.W. Carter, A.C. Hepburn and C.G. Pooley. 1992. 440 s.

Samtliga åtta volymer är publicerade av Dartmouth Publishing Company Ltd (i USA av New York University Press) för European Science Foundation i Strasbourg.

Flertalet av de medverkande forskarna är historiker, men man kan även inräkna insatser från andra discipliner, såsom kyrkohistoria, statskunskap, folkrätt och pedagogik. Forskarna kommer från hela Europa. Projektledaren F.M.L. Thompson från University of London understryker projektets strikt historiska karaktär, och i en av volymerna (III, s. 15) sägs uttryckligen, att man inte velat döma det förflutna eller rekommendera någon modell för att hantera minoriteternas språkliga rättigheter.¹² Man behöver

¹² Thompsons förord (5 s.) finns återgivet i samtliga åtta volymer.

inte läsa mellan raderna för att inse att 1989 och 1990 års europeiska omvälvningar, som inträffade när projektet närmade sig sin avslutning, fungerade som en stimulans och förstärkte känslan hos projektets medlemmar att man behandlade några av världsdelen ödesfrågor. Idén till projektet väcktes ursprungligen av den norske historikern John Herstad, som förespråkade djupstudier på lokal nivå. Han ansåg att ett antal väl valda fallstudier skulle öka kunskapen om etniska gruppers identitet och överlevnadsstrategier samt lagstiftningens inflytande och administrativa organs effekter. När projektet sjösattes, hade frågeställningarna vidgats, men bland de framlagda delrapporterna ansluter den om urbana etniska grupper (vol. VIII) nära till Herstads ursprungliga idé.

Det samlade resultatet kan i första hand betraktas som en rik samling fallstudier, där den övergripande problematiken för hela studien är förhållandet mellan *governments* (regeringar) och vad som kallas *non-dominant ethnic groups* (icke-dominerande etniska grupper). Det senare är en terminologisk nyskapelse; i praktiken gäller det vad som populärt kallas minoriteter. Alla delrapporter inleds eller avslutas med en sammanfogande diskussion av frågeställningar, studiens förutsättningar, valen av fallstudier samt summering och slutsatser. En av ESF-studiens stora fördelar är komparationen, framför allt den som finns utförd inom ramen för den enskilda volymerna.

Redan genom själva organiseringen på delprojekt (vilka var och en resulterat i en volym) tog ESF-projektet ett viktigt analytiskt grepp. Huvudfrågeställningen har brutits ner på delfrågor. Tre sådana är skola och utbildning (volym I), religion (II), och språkrättigheter (III), alla föremål för konflikt mellan regeringar och minoriteter. Just genom att sammanställa och parallellställa för den enskilde läsare oöverblickbara forskningslägen har ESF-rapporten givit ett viktigt bidrag. Det är en stor fördel, att studien omfattar både Västeuropa och Östeuropa, trots de många grundläggande skillnader som föreligger. En av de stora poängerna med den vida komparationen är att brittiska erfarenheter behandlas parallellt med kontinentala. Uppläggnen av de åtta enskilda volymerna är långt ifrån enhetlig. Alla volymer innehåller förstjänstfulla sammanfattningar och ansatser till synteser, men för läsaren är det mycket krävande att få en överblick över rapporten som helhet. Något försök till överblick, sammanfattning eller syntes över hela rapporten har inte åstadkommits. Dessutom tycks var och en av de åtta delstudiegrupperna i stor utsträckning ha fått segla sin egen sjö när målet väl var utstakat. Resultat har endast i ringa utsträckning överförts mellan grupperna vilket lett till att korshänvisningar mellan volymerna i stort sett saknas. Detta innebär till exempel att minoritetssituationen i Polen under mellankrigstiden behandlas i fyra av volymerna (I, V, III, VIII), men det är svårt att skönja något samspel mellan projektets delgrupper på denna punkt.

Vid en bedömning av ESF-studien måste man fråga sig om den valda kategorin (*non-dominant ethnic groups*) är tillräckligt distinkt för att fungera som

ett samlande begrepp. Konstituerande för en *non-dominant ethnic group* är att den är utesluten från maktutövning i den stat där gruppen bor och är underordnad en "dominant" majoritet, stat eller statsstyrelse.¹³ Ett gott skäl för att välja den otympliga termen *non-dominant ethnic group* i ett arbete som siktar på en internationell läsekrets är att ord som *nation* och *nationell* har så skiftande användning och olika konnotationer i olika europeiska språk. (Här, liksom normalt i ESF-rapporten används vanligen termen minoriteter för enkelhetens skull). Samlingsbeteckningen *non-dominant ethnic groups* leder till en mycket disparat samling och omfattar i praktiken flertalet etniska grupper i Europa under 1800-talet. Det gemensamma för dessa grupper är att de under 1800-talet utvecklar politisk aktivitet för att hävda rättigheter och för att bevaka och stärka situationen för sin kultur, sitt språk och sin religion. De har varit underordnade en majoritet, som i politisk mening varit dominerande. Uteslutna är i stort sett de statsbärande nationerna. Inkluderade är sålunda: nationer som är i slutstadiet av nationsbyggnadsprocessen men som ännu inte är suveräna inom en stat, exempelvis tyskar före 1848 eller italienare före 1861; gemenskaper på etnisk grund som saknar andra rekvisita för att upprätta en egen stat, exempelvis irländare under 1800-talet; "nationer" som förlorat sina stater, såsom tjecker och katalaner (de sistnämnda kunde återropa existens som självständig stat så långt tillbaka som på 1300-talet), men som strävar efter att återupprätta suveränitet eller autonomi eller på annat sätt söker speciell status och rättigheter som minoritet; diasporagrupper (judar); små, språkligt och kulturellt särpräglade grupper utan möjlighet att bilda en egen nation, exempelvis samer och sorber. Vidare inkluderar vissa immigrantgrupper som utgör numerära mindretal i sina respektive områden samt så kallade gränsminoriteter. Typfallet för de senare är tyskar och danskar i Nord- respektive Sydslesvig. Med så vida definitioner blir resultatet i många fall parallellstudier av och jämförelser mellan inkommensurabla storheter.

Valet av begrepp har emellertid varit underordnat ett viktigt mål nämligen att komparativt studera en brokig europeisk verklighet. Betänkligt är, att ESF-studien som helhet saknar en diskussion av den totala populationen icke-dominanta etniska grupper. Det borde ha varit möjligt att åtminstone i en summarisk redogörelse lista och kommentera totaliteten av de fenomen som ESF-studien belyser. Som jämförelse kan nämnas att vissa samhällsvetare gjort beräkningar över antalet etniska grupper i globalt perspektiv.¹⁴

¹³ Den utförligaste diskussionen om termen *non-dominant ethnic group* finns i vol. VI, s. 1-9.

¹⁴ Elsie Boulding redovisade 1979 att i världens 159 juridiskt oberoende stater fanns 651 "levande" språkgrupper och 6876 etniska grupper. Ett annan illustration gavs av Rustow 1967 som hävdade, att av 131 stater var det bara 38 där mer än 90 procent av befolkningen kunde tala huvudspråket. Det säger sig självt att det överväldigande flertalet av dessa etniska grupper är icke-dominanta; de är med andra ord numerärt mindretal och inte i

Trots att gränslinjen bakåt satts till 1850 kan det noteras att framför allt volymen *The Formation of National Elites* (VI) ger sidobelysningar av en tidigare period och bidrar med intressanta iakttagelser om nationalismens uppkomst i vissa europeiska regioner. Det undersökta tidsavsnittet (1850–1940) är väl motiverat men sönderfaller i två artsbildade perioder, där första världskriget innebär den stora skiljelinjen. Den första perioden gäller främst, men inte helt, minoritetsfrågorna i det mångnationella rikena, medan perioden från 1918 gäller minoritetsfrågor i "nation-states". Europa till 1914 dominerades av de stora imperierna, sinsemellan olika (ekonomisk struktur, befolkningsresurser, staternas storlek). Inte minst skilde de sig åt när det gällde de ledande politiska principerna. För att parafrasera en av studierna kan man tala om det liberaldemokratiska Storbritannien, det konstitutionella och pluralistiska men odemokratiska Habsburg, det federalistiska och auktoritära tyska imperiet och det teokratiska, politiskt diskriminerande Osmanska riket samt det autokratiska, absolutistiska romanovska imperiet. Världskriget löste förvisso nationella problem, men det skapade också nya. Första världskrigets segrarmakter och fredsmäklarna lyckades inte skapa en ideal statsordning. Att både bevara ett fungerande statssystem i Europa och att samtidigt lösa kontinentens många nationalitets- och minoritetsfrågor var en omöjlig kombinationsuppgift. Resultatet blev ett antal nya stater och nya minoritetskonstellationer, dels inom ramen för etniskt definierade nationalstater, dels inom ramen för nya multinationella federationer. Det skulle så småningom bli uppenbart att de nya statsbildningar som inte var nationalstater, nämligen de "mångnationella" Sovjetunionen och Jugoslavien, hade en begränsad livskraft. Det sista påståendet gäller även Tjeckoslovakien, som byggde på ett samförstånd mellan tjecker och slovakier, men där tjeckerna, om man skall tala i nationella termer, vanligen spelade förstafiol.

Det agrara Europa

Under den av ESF-studien valda perioden, 1850–1940, genomgick Europa förändringar i en lång rad avseenden, ofta sammanfattat i termen modernisering, som också används som en analytisk term i vissa delrapporter (tydligast i vol. I). Världsdelen befolkning fördubblas (utom i Irland där den halveras) trots emigration och sjunkande befolkningsstal. Industrialiseringen accelererade i centrum och sköt fart även i många av de mest perifera delarna, samtidigt som urbaniseringen medförde uppbrott från traditionella former för försörjning, bosättning och kultur. Levnadsstandarden steg, demokratin vann terräng, konstitutionella styrelseformer infördes, massorna fick utbildning och rösträtt. Antalet variabler synes oändliga för den som kom-

den politiska situationen att de kontrollerar makten. Citerat från Leslis S. Laczko, 'Canada's Pluralism in Comparative Perspective', *Ethnic and Racial Studies*, Vol 17, Nr. 1, January 1994, s. 21–30.

parativt vill belysa och finna förklaringar till varierande former av relationer mellan regeringar och icke-dominerande etniska minoriteter.

I volymen *Roots of Rural Ethnic Mobilisation* (VII) har författarna försökt isolera en agrar faktor, varvid de utgår ifrån det grundläggande faktum att Europa år 1850 (hela ESF-studiens startår) i huvudsak var ett agrart samhälle, där släkt- och byggemenskaperna var primära och där livets rytm bestämdes av produktionsform, jordens bruksformer, bosättningsmönster samt lagar som reglerade egendomsförhållanden och arv. I detta samhälle var tillhörighet till en folkgrupp eller nation sekundära. Men överallt påverkades det agrara Europa av förändringens krafter genom nya och vidgade marknader, migration och urbanisering (det var landbygdens folk som bidrog till det nya befolkningsunderlaget i städerna).

Verkningarna av dessa förändringar blev både primära och sekundära. Industrialiseringen var inte begränsad till städerna. I många fall uppstod en etnisk identitet även i agrara samhällen, men inte alltid. Utebliven etnisk mobilisering kan exemplifieras med vlacherna, vilka idag karaktäriseras som etniskt grupp och som har sin geografiska tyngdpunkt i östra Serbien. Under 1800-talet uppstod inte de förutsättningar som behövdes att formera en etnisk grupp (VII, s. 277–303).

Med flera intressanta delstudier demonstreras hur etniciteten blev en viktig faktor i kampen mellan jordens ägare och brukare. Mobiliseringsgraden kom dock att variera. Volym VII:s främsta förtjänster är jämförelser mellan Irland och Wales samt Finland och de baltiska provinserna Estland och Lettland. De stora jordägarnas roll och inflytande i olika sektorer (såsom kyrka, skola, ordningsmakt) i Wales, Irland och de baltiska provinserna präglade konfliktmönstren. Konflikterna blev våldsammare på Irland än i Wales. Avogheten mot det engelska var starkare på Irland, där de engelska godsägarna hade ett starkt inflytande. I Wales däremot var storjordägarna i stor utsträckning inhemska, det vill säga walesiska, härkomst. "...en walesisk jordbrukare, hur ilsken han än var på sin *landlord* kunde inte beskylla honom för att vara engelsman" (citerat efter VII, s. 90). Ägarstrukturen vid sidan av religiösa förhållanden ledde till en starkare polarisering mellan irländskt och engelskt än mellan walesiskt och engelskt. Man kan också notera att strävan efter *home rule* endast blev svagt artikulerad i Wales. Detta stod i motsats till det irländska fallet, där den katolska kyrkan i hög grad blev en uppfångare av missnöjet. Skillnaderna mellan Irland och Wales är många, och det bör tilläggas, att Wales var starkare politiskt och ekonomiskt integrerat i Storbritannien.

Storbritanniens periferi kan, trots alla olikheter, begrundas parallellt med tsardömet territorier vid Östersjön. När konflikterna fick en allt starkare etnisk dimension blev kombinationerna i Finland och Baltikum olikartade. Arrendatorer och småbrukare i Estland och Lettland kunde omöjligt forma någon allians med tyska godsägare i front mot rysk administration och ryska institutioner. De klassmässiga och etniska barriärerna var omöjliga att

överbrygga. I Finland kom en sådan allians till stånd när de breda lagren lyckades penetrera det politiska centrum och en allians mellan elit och massa kom till stånd. Risto Alapuro fäster uppmärksamhet vid förklaringen till exemplet Finland som i mycket är unikt i Europa, kombinationen av en västerländsk agrar social struktur och politiskt beroende av östeuropeiskt snitt. Det är dock den politiska strukturen i Finland som Alapuro främst pekar på när det gäller att förklara den finska etnonationalismen i kontrast mot utvecklingen andra små nationella grupper i de ryska och österrikiska imperierna (VII, s. 151–153). I Finland fanns en politisk och administrativ struktur som var i händerna på en svenskspråkig elit, vilken identifierade sig med den etniskt-nationella rörelsen. Språket blev inget hinder.

Religion

Religionens roll som etnisk faktor och förhållandet mellan staterna och religiösa minoriteter skärskådas i tolv fallstudier i volymen *Religion, State and Ethnic Groups*. Variationsvidden i Europa var stor; situationen bestämdes i stor utsträckning av historiska faktorer. Karaktären på relationerna skilde sig i viss mån mellan imperierna och nationalstaterna. Som helhet betonar studierna den stora vikt regeringarna fäste vid religiösa förhållanden. Den genom upplysningstänkandet propagerade idén om tolerans på det religiösa området fick ett begränsat genomslag, och denna princip motbalanserades i stor utsträckning av tendensen till utvidgningen av statens makt. Den sekulära staten utvidgade sin inflytande till att även gälla det kyrkliga livet, och detta var inte oviktigt när det gällde att vidga maktbasen och konsolidera imperierna. Bismarcks *Kulturkampf* och antikatomiska linje kan här ses som ett fullföljande av den politik som påbörjades av Fredrik Wilhelm III:s instiftande av en preussisk statskyrka. Kyrkan blev ett ämbetsverk bland andra. Statens starka grepp över kyrkan var ett indirekt resultat av upplysningen. Den preussiske kungen som hävdade att han hade övertagit den polske kungens rätt att utnämna biskopar utnämnde tyskspråkiga stiftsledare.

Storhertigdömet Posen (de polska områden som vid Wien-freden 1815 tilldelades Preussen) tilldrar sig givetvis ett särskilt intresse för den som studerar den polska "nationen" under 1800-talet; maktkampen mellan polackerna och den preussiska administrationen i Polen har betecknats "Europas längsta krig". Tyskarna utgjorde en tredjedel och polackerna närmare två tredjedelar av befolkningen, judarna (6% år 1825) flyttade till andra preussiska provinser och förtyuskades.

Germanisering var målet för den preussiska maktutövningen gentemot den polska befolkningen, och detta tog sig uttryck på flera områden, inom undervisning, språkpolitik, och i religionspolitik. Den katolska kyrkans ledare och personer ur den gamla polska aristokratin (*szlachta*), som stegvis berövades sina jordinnehav, övertog flera av den tidigare polska regeringens uppgifter att hålla samman polackerna (jfr VI, s. 16–39.) Att den katolska

kyrkan bidragit till polackernas nationella kamp är ett förhållande som upprepat under 1900-talet. Det är intressant att här, liksom på andra punkter, parallellt studera den ryska, preussiska och habsburgska politiken gentemot områden med stora polska befolkningsgrupper. Trots tendenserna till germanisering i den habsburgska sfären intervererade Österrike minst, eftersom katolicismen var statsreligion. "Med stor andlig tillfredsställelse predikar jag Guds ord på latin eller tyska så ofta jag förmår, eftersom jag inte behärskar det polska språk som menigheten i mitt stift använder," skrev biskopen i stiftet Tarnów i Galicien till Leo XII 1825 (citerat efter II, s. 45). Det kanske inte är helt signifikativt för den habsburgska religionspolitiken som i stora stycken var mer flexibel än den ryska och preussiska.

Den ryska kulturella dominansen var strängare i Polen än på andra håll. Den tsaristiska skol-, språk- och kyrkopolitiken var väsensskild i Finland och Polen. I Polen gällde efter 1830, då Kongresspolen inkorporerades, förryskning. Inom kyrkopolitiken var tsarens linje att så långt möjligt avsätta biskopar som var ovilliga att samarbeta och att göra ryskan till predikospråk och att låta ryskan ersätta polskan i katekesundervisningen (II, s. 4). En av effekterna av denna maktutövning var en ökande klyfta mellan det högre och lägre prästerskapet.

Irland har ovan nämnts som exempel på religionen som etnisk faktor. I stor utsträckning var det också ett likhetstecken mellan det irländska och det katolska på Irland, där begravingar ofta blev en symbol för den nationella kampen (II, s. 21). Kyrkan som institution på Irland lierade sig även i kampen mot Westminster på ett sätt som ogillades av påven.

Den kyrkliga sfären var inte heller oviktig när det gällde nationsbyggnaden i "state-nations". Nationalstaterna visade sig i praktiken mindre toleranta mot religiösa minoriteter än imperierna. Att kyrka och stat separerades var inte alltid till fördel för de religiösa minoriteterna, och principen om frihet, jämlikhet och borderskap visade sig i praktiken inte vara oförenlig med tvång mot religiösa grupper.

Minoritet och migration

ESF-studiens val av tidsperiod (1850–1940) sammanfaller i hög grad med masseigrationsperioden i europeisk historia (som dock upphörde 1930 som en effekt av den stora depressionen). Mest spektakulär var den transoceana utflyttningen, men även flyttningarna över statsgränserna inom Europa var omfattande. Italien var utflyttningslandet framför andra, och praktiskt taget alla länder fick vidkännas befolkningsförluster, som dock mer än väl kompensades genom naturlig folkökning. Perioden präglas i europeisk historia både av stor befolkningstillväxt och omfattande migration.

Migrationen var selektiv både geografiskt och socialt. Befolkningsmässigt försköts tyngdpunkten mellan olika regioner och rubbade i många fall balansen mellan dominerande och icke-dominerande grupper. Balansen mel-

lan språkgrupperna i Bryssel ändrades till flamländarnas nackdel, ett faktum som delvis haft sin förklaring i inflyttning av franskspråkig medelklass och det franska språkets högre status och framskjutna roll i statsadministrationen. (VIII, s. 2–33.) Flera av Europas storstäder hade urbana influensfält som sträckte sig utanför landets gränser. Dessutom uppstod nya minoriteter som en effekt av migration. Genom inflyttning från andra länder ökade den judiska befolkningen i London från 20 000 år 1850 till 135 000 vid sekel-skiftet. Flertalet av Storbritanniens judar levde i East End, ett förhållande som föranledde det antisemitiskt anstrukna konservativa partiet att göra invandringsfrågan till en huvudfråga i 1900 års parlamentsval. Geoffrey Aldermans artikel (IV) om hur judarnas roll i huvudstadspolitiken, både som valda och väljare, belyser en viktig sida av liberal brittisk integrationspolitik. Ju västligare i Europa, desto smärtligrare synes den judiska politiska integrationen ha varit.

Samspelet mellan etniska grupper och deras stöd från exilgrupper är ett fascinerande tema. Transoceanica grupper agerade som nationella väckelsemän. Den polska nationalismen fick starka impulser från Amerika.¹⁵ Skandnet av Tjeckoslovakien var i hög grad stimulerat från tjeckiska och slovakiska grupper i exil. ESF-studien ger vissa spridda bidrag till detta tema. Företrädare för etniska grupper drevs i viss utsträckning i exil eller gav sig iväg frivilligt. Vissa data från ESF-rapporten tyder på att migrationen hade en dränerande inverkan på minoriteternas potential i vissa områden, vilket emellertid kunde kompenseras av en kamp från exilen. Migrationen åstadkom en ny balans i Alsace efter 1871 (III, s. 40), vilket från minoritetens synvinkel delvis komplementerades av att elsassare i olika delar av Frankrike bildade hemlandsorienterade föreningar och organisationer. Det kanske ännu är en omtvistad fråga om Amerika-utflyttningen av dansksinnade i Slesvig var större än bland de tysksinnade. Lorenz Rerup framhåller dock, att den dansknationella ledarkadern decimerades genom utflyttning efter freden i Wien 1864 (VI, s. 225–256).

Efter Versailles

Första världskriget innebar i mycket en vattendelare i den europeiska historien. Den politiska kartan ritades om med nationalstaten som prototyp, och i det sammanhanget får man även se erkännandet av judarnas rätt till ett hemland, framför allt genom Balfour-deklarationen och upprättandet av NF:s mandat för Palestina (V, s. 56). Att Europas globala roll förändrades och de europeiska kolonialväldena började vittra fick även effekter på enskilda länders minoritetspolitik. NF skapades och med Europa som centrum sökte man bygga ett fredsbevarande system, och minoriteternas förhållanden och villkor var härvid viktiga, eftersom de utgjorde ett slags överblivna rester

¹⁵ Donald E. Pienkos, *For Your Freedom through Ours: Polish American Efforts on Poland's Behalf, 1863–1991* (New York, 1991), s. 20–44.

som fredsförhandlingarna inte på ett tillfredsställande sätt kunnat inordna i nationalstaternas Europa.

Vad Europas minoriteter beträffar är emellertid bilden starkt splittrad under mellankrigstiden. Den politiska ommöbleringen i Europa efter första världskriget innebar en minskning av minoriteternas sammanlagda storlek, men det är tveksamt det innebar en minskad total friktion i relationerna mellan minoriteter och regeringarna. Det är därför följdriktigt, att en av ESF-studiens volymer betitlats *Ethnic Groups in International Relations* (V) och satt fokus primärt på mellankrigstiden. Som helhet ger denna volym en utomordentlig bild av komplexiteten i samspelet, eller snarare det bristande samspelet mellan stater, minoriteter och det internationella samfundet.

Det tidiga 1920-talet kan ses som en period av experimenterande i konfliktlösning, där minoriteter stod i fokus. Folkomröstningar, internationella fördrag och utväxling av befolkningsgrupper fanns på repertoaren. Minoriteternas legitimitet på den internationella scenen ökade. Säkerhetssystemet i form av Nationernas Förbund utarbetade mekanismer och organ för att lösa uppkommande konflikter. Bland annat kunde de av NF definierade minoriteterna komma till tals och framföra sina klagomål direkt till folkförbundet. Det decimerade Tyskland framträdde efter sitt inträde i Nationernas Förbund 1926 som en högljudd företrädare för minoriteter av alla kategorier, givetvis en återspeglning av omsorgen om tyska minoriteter. Dessa i sin tur gjorde ymnigt bruk av NF:s minoritetsorgan som klagomur. Svagheten i detta system låg i den misstro och den sjunkande respekt som de suveräna staterna efter hand visade mot Nationernas Förbund. Vad gäller minoritetsfrågorna manifesterades detta tydligast genom polske utrikesministern Jozef Becks effektfulla sorti i Genève i september 1934, när han förklarade att Polen inte längre erkände det avtal om skydd mot etniska minoriteter som folkförbundet "tvingat på" Polen vid fredsslutet (III, s. 217).

Medan vissa minoriteter fått en lösning på sina problem, åtminstone temporärt, försvårades situationen för andra, kanske mest markant när det gällde judarna i Tyskland och Österrike. Mellankrigstidens system för förhållandet mellan regeringar och minoriteter visar tydligt att de minoritetsgrupper som kunde repliera på en majoritet i en annan stat hade en starkare position och lättare att få sina synpunkter framförda. Gränsminoriteter, d.v.s. minoriteter som hade ett moderland på andra sidan gränsen, hade flera favörer. Deras situation hade i allmänhet nått internationell uppmärksamhet och de hade i allmänhet ett visst skydd genom att deras situation varit föremål för omfattande diplomati.

En effekt av Versailles-freden var att tidigare etniska minoriteter blev majoriteter. NF utövade ett starkt tryck på många de nya staterna där majoritetsförhållandena ändrats, och i flera fall undertecknades särskilda fördrag med folkförbundet och respektive stat. Före detta icke-dominanta grupper tvingades att formulera en minoritetspolitik. Den förändrade majoritetsminoritets-relationen blev mest påtaglig och ytterst problematisk i det pols-

ka fallet. Polackerna hade utgjort stora minoriteter i Österrike-Ungern, tyska riket och Tsarrysland. Mellankrigstidens Polen rymde en stor andel minoriteter. Det är därför knappast någon överraskning att ESF-studien belyser polsk minoritetspolitik från olika synvinklar. I Polen utjorde de icke-dominerande minoriteterna uppskattningsvis 37-38% och Polens akilleshäls utgjorde det ukrainska problemet (III, s. 199-201). Polen hade under århundraden före delningarna varit ett samhälle, där trots allt ett en form av *modus vivendi* existerade mellan folk (polacker, litauer, rutener), religioner (protestanter, katoliker, ortodoxa, judar) och språkgrupper. Polackerna, som kollektivt sedan franska revolutionens tid hade negativ erfarenhet av minoritetsstatus, kom att slå in på en helt fruktlös minoritetspolitik, dessvärre fullföljd efter 1945.

Den estniska kulturautonomilagen från 1924, som fortfarande brukar åberopas som en intressant modell, blir belyst (III, s. 221-250), medan Knut Eriksen betonar den kluvna svenska och norska inställningen till minoritetsfrågor; mot en liberal inställning framför i europeiska sammanhang i NF stod en snål assimilationspolitik i norr mot samer och finnar (I, s. 80).

Majoriteter versus minoriteter

En dominerande majoritet kunde välja olika förhållningssätt och mål gentemot minoriteterna, som grovt sett kan grupperas på följande sätt: segregation; assimilation; integration; *laissez-faire*; uppmuntran till mångfald (pluralism). En minoritet (eller dess enskilda individer) å sin sida kunde i förhållande till majoritetssamhället välja mellan olika strategier: för det första separatism, vilket innebär fullt självständig ställning rent politiskt, vanligen i form av en egen statsbildning; för det andra autonomi, där den politiska självständigheten är begränsad men där de kulturella särdragen kan skyddas (det åländska fallet); för det tredje anpassning eller frivillig assimilation, där man gradvis ger upp sin kulturella särprägel; för det fjärde fanns emigration som en utväg, vilket snarare blir individens än kollektivets val.

Hur behandlade majoriteterna minoriteterna? I vilken utsträckning sökte de att utbreda sin kultur, sitt språk, sin religion, sina grundläggande värderingar och politiska system? I vilka sammanhang och i vilka avseenden kunde de tillåta sig att vara toleranta? Och vilken blev effekterna av de valda strategierna? Vid undersökningen av regeringarnas hantering av minoriteterna finns ett metodiskt problem. Det är lättare och mindre komplicerat att undersöka regeringarnas ideologi samt politikens viljeinriktning, men det är betydligt svårare att undersöka i vilken mån den förda politiken haft genomslagskraft. Med andra ord, implementationen är svårare är mer krävande att iakttä i det historiska materialet.

ESF-studien ger framför allt prov på mångfalden i de valda strategierna, och minst av allt kan man fånga det europeiska mönstret i någon formel. Konfliktpunkterna mellan regeringar och minoriteter kanske allra mest kom

i öppen dag, när det gällde skolans och utbildningens roll (som framför allt behandlas i vol. I). Mest brännande var frågorna om undervisningsspråket och religionsundervisningen (I, s. 390). En medveten kamp om den primära socialisationen fördes både av majoriteter och minoriteter. När folkskoleundervisning för de breda befolkningslagren genomfördes i land efter land under 1800-talet från regeringarnas sida hade skolan en viktig nationsbyggande funktion. Men både regeringar och minoriteter hade en övertro på skolans roll. Regeringarna överskattade skolornas assimilationskraft och den etniska grupperna överskattade skolundervisnings roll för sammanhållning och överlevnad inom gruppen. Tvångsmetoder på undervisningens område kunde leda till kontraproduktiva resultat. Man behöver inte gå så långt som att hänvisa till Mussolinis rigorösa, för att inte säga brutala, språkpolitik i Sydtyrolen, som ledde till en dubbel analfabetism, när eleverna varken kom att lära sig att behärska sitt modersmål eller italienskan (I, s. 285).

Något förvånande lanseras i volymen I slutsatsen att en naken renodlad dominans- och assimiliationspolitik var relativt sällsynt i Europa under 1800-talet och att målet sällan var att ändra en icke-dominerande grupps identitet (I, s. 392–397). Dessa slutsatser står dock i kontrast mot andra studier som behandlar tsaristisk och preussisk kyrko- och språkpolitik, framför allt i områden med polsk befolkning. Alsace, gränsområdet mellan Frankrike och Tyskland, illustrerar språkets nya symboliska roll för nationsbyggandet och befolkningen i detta område fick anpassa sig till språkpolitik som ömsom gick ut på att göra området franskspråkigt, tyskspråkigt och åter franskspråkigt.

I många fall underordnades minoritetspolitiken utrikespolitiska och säkerhetspolitiska aspekter. Förnorskningen, penetreringen av det norska området med norsk kultur, tog sig utrerade uttryck framför allt i förhållande till samerna och kvänerna (finska invandrare) i norra Norge. I norskt militärpolitiskt tänkande var gränsen mot Ryssland känslig. Det gällde att med alla medel hålla motståndet uppe, och här blev kulturen en viktig faktor.¹⁶ Om norskheten genomsyrade gränsregionerna skulle bälverket mot öster stå sig starkare. Kulturpolitiken blev en sida av säkerhetspolitiken. Det blev en viss polarisering mellan centrum och periferi, när centrumets missionerande förnorskning tog sig varjehanda uttryck i skolpolitik, kyrkopolitik och språkpolitik. Den nordnorska problematiken behandlas i inte mindre än fyra artiklar, som bland annat påvisar vissa spänningar mellan Kristiania och och dem som var utsedda att genomföra politiken. "The man on the spot" hade en mer realistisk och mer avspänd attityd till kulturskillnader mellan norrmännen samt samerna och kvänerna (I, s. 63–86; II, s. 205–228; III, s. 269–290; VIII, s. 131–158).

I andra fall kunde säkerhetspolitiken leda till en liberal inställning gente-

¹⁶ Jfr Knut Einar Eriksen & Einar Niemi, *Den finske fære. Sikkerhetsproblemer och minoritetspolitik i nord 1860–1940* (Oslo 1981).

mot etniska grupper. Österrike tillämpade vissa fall en uppmuntrande attityd mot vissa sydslaviska grupper i tron att detta skulle göra dem motståndskraftiga mot rysk kultur. Och rysk skepsis under slutet av 1800-talet mot skandinavismen och fruktan för negativa effekter därav i Finland fick de ryska administratörerna att misstänka de svenskspråkiga som en tänkbar kanal för skadliga skandinavistiska influenser. För att motverka detta gav man finskspråkiga intressen sitt stöd, vilket är en tes som stöds av Martti T. Kuikka (I, s. 87–109).

Slutord

Det har här endast varit möjligt att snudda vid några av den mångfald komplexa frågor som behandlas i ESF-rapporten *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in Europe, 1850–1940*. Svåröverskådliga forskningslägen har sammanfattats, samtidigt som nya forskningsrön presenterats kring vissa delfrågeställningar. De många upplysningarna, synpunkterna och tolkningsansatserna är redan i sig ett vittnesbörd om den europeiska mångfalden. Rapporten är anmärkningsvärd på flera sätt, inte minst genom sin storlek och genom ambitionen att behandla Europa som helhet. Slutprodukten föreligger på engelska, och valet av språkdräkt har uppenbarligen vållat en hel del huvudbry. Kanhända finns här ett samband med det faktum att franska forskare är svagt representerade i projektet. Den mest slående obalansen är att Frankrike och franska perspektiv praktiskt taget saknas.¹⁷ En förklaring kan vara att minoritetspolitiken i en nationalstat av Frankrikes snitt under 1800-talet drog på sig mindre internationell uppmärksamhet än de stora sönderfallande imperierna. Frankrikes bidrag till intellektuella och politiska traditioner i resten av Europa, den starka tendensen i Frankrike till kulturell och administrativ centralisering, objektiviseringen av medborgarskapsbegreppet samt Frankrikes stora roll som invandringsland under perioden 1850–1940 är några faktorer som borde ha motiverat fullödigare insatser om den franska situationen. En recensents retrospektiva önskelista gäller också Schweiz, vars speciella minoritetslösningar vore värda mer uppmärksamhet framför allt i de komparativa överblickarna. Däremot kan med glädje konstateras, att många områden i Europas ytterområden finns väl representerade. Verket saluför även finsk historieforskning genom skickligt gjorda studier och översikter.

De enskilda bidragen håller en genomgående hög standard, dokumentationen i form av notapparater och bibliografier motsvarar högt ställda anspråk, och den tilltalande utformningen bidrar till helhetsintrycket. Även om inte alla svårigheter bemästrats måste konklusionen bli att projektet *Comparative Studies on Governments and Non-dominant Ethnic Groups in*

¹⁷ En redogörelse för fransk och tysk språkpolitik i Alsace (vol. III) samt en studie av en italiensk invandrapopulation i Aquitaine 1925–1950 (vol. VII) torde inte jäva påståendet.

Europe, 1850–1940 levererat ett mycket tungt bidrag till utforskningen av europeisk historia.

ESF-studien demonstrerar nyttan av fungerande europeiska samarbetsorgan även på den humanistiska forskningens område. Detta är självklart när det gäller den naturvetenskapliga och tekniska forskningen; man kan bara hänvisa till CERN-laboratoriet i Genève. Breda komparativa jämförelser i europeiskt perspektiv är värdefulla. Europa behöver fler humanistiska arbeten av detta slag som kan belysa regionala och nationella aspekter på europeisk kultur och politik.

Woodrow Wilsons utrikespolitik och det nya Europa

TOM GULLBERG

But when, like Wilson, a man achieves almost the exact opposite of that which he wished to accomplish, when he has shown himself to be the true antithesis of the power which 'always desires evil and always creates good', when a pretension to free the world from evil ends only in a new proof of the danger of a fanatic to the commonweal, then it is not to be marvelled at that a distrust is aroused in the observer which makes sympathy impossible. (Sigmund Freud)¹

Den amerikanske presidenten (1913–1921) Woodrow Wilson tillhör detta sekels mest omdiskuterade statsmän. Diskussionerna har till övervägande del haft en negativ klang. Det var han som skulle göra "the world safe for democracy", som han motiverade den amerikanska krigsförklaringen mot Tyskland i april 1917. I stället kom första världskrigets efterspel att skapa den europeiska instabilitet, som utmynnade i ett ännu mera tragiskt världskrig. Wilsons fredsfilosofi, eller snarare hans oförmåga att förverkliga den, utpekades av ett besviket internationellt samfund som en av huvudorsakerna till den tragiska utvecklingen. Med tiden har denna bild nyanserats, men fortfarande lever det kvar en allmän uppfattning om det wilsonska fiaskot.

Under hösten 1918 hade krigets samtliga parter meddelat sig vara beredda till fredsförhandlingar på basen av Wilsons principer, men efter fredskonferensen kände sig de flesta bedragna av de amerikanska löftena. De hade inte erhållit den rätt till självbestämmande som de upplevt att Wilson utlovat alla nationer. Lika uppburen och hyllad som han var på hösten 1918, lika utskälld var han på hösten 1919. Det här var ett förvandlingsnummer som fascinerat flera generationer historiker sedan dess.²

Högt ställda förväntningar faller tungt om de inte uppfylls. Under kriget blev Wilson i Europa marknadsförd som en fredsprofet. Hans tal om att

¹ I förordet till Sigmund Freud & William C. Bullitt, *Thomas Woodrow Wilson. A Psychological Study* (London 1967), s. XIII.

² Här kommer jag närmast att koncentrera mig på forskningen kring Wilsons utrikespolitik och fredsprogram under och efter första världskriget. I ett mera empiriskt sammanhang diskuterar jag Wilsons betydelse för den europeiska omstruktureringsprocessen i Tom Gullberg, *Nation och gräns. Principen om nationernas självbestämmanderätt och territoriella folkomröstningar i Europa efter första världskriget* (Opublicerad licentiatavhandling, Åbo Akademi 1994).

skapa en ny världsordning, där den hemliga diplomatin skulle elimineras och ersättas av en demokratiskt kontrollerad offentlig diplomati, kändes lockande för den krigströtta europeiska befolkningen. "Here is a man who is something more than a politician: he is the exponent of a new political theory", var t.ex. den unge brittiske diplomaten Harold Nicolson's omdöme om det wilsonska programmet inför fredskonferensen.³ Under fredskonferensens lopp omvandlades Nicolson's positiva omdöme om den amerikanske presidenten till närmast ett fördömande. Hans bok om fredskonferensen utformades till en vid det här laget klassisk inkompetensförklaring av Wilsons utrikespolitiska förmåga.⁴

Nicolson är en av många samtida aktörer som antytt att orsaken till det amerikanska fiaskot i Paris står att finna i Wilsons personlighet. Presidenten upplevdes sväva omkring bland sina höga ideal utan att någonsin mera konkret klara av att förklara vad han avsåg, medan de europeiska politikerna i invand stil fortsatte att agera enligt känt maktpolitiskt mönster. Verkligheten motsvarade i så minimal utsträckning förväntningarna – d.v.s. den handlingskraftige presidenten som skulle rädda världen – att det föll sig naturligt att finna orsaken i någon defekt i Wilsons sinne. Längst gick den amerikanske diplomaten, Wilsons gamle arbetskamrat, William C. Bullit, som bad Sigmund Freud om hjälp för en analys av den wilsonska personligheten. Freud gjorde ingen hemlighet av den avsmak han kände för Wilson på grund av att "...we suffered from the consequences of his intrusion into our destiny". Han hade speciellt svårt att acceptera Wilsons starka religiositet, och pekade på den som en viktig förklaring till att Wilson fick problem med att hantera den politiska verkligheten under fredsprocessen. Under sina presidentvalskampanjer hade Wilson hävdar att ingen kunde förhindra hans seger, eftersom Gud bestämt att han skulle bli nästa president. Freud påpekade att han inte kunde slå ifrån sig tanken att en människa som "is so sure of a special personal intimacy with the Almighty is unfitted for relations with ordinary children of men".⁵

³ Harold Nicolson, *Peacemaking* (London 1933).

⁴ Den mest mördande kritiken av Wilson framfördes av en annan ung brittisk konferensdelegat, den senare så auktoritative nationalekonomen John Maynard Keynes, som menade att den blåögde idealisten Wilson lätt utmanövrerades av de erfarna europeiska maktpolitikerna Clemenceau och Lloyd George. Se Keynes, *The Economic Consequences of the Peace* (New York 1920). Flera av fredskonferensens delegater har känt sig föranledna att publicera sina egna tolkningar av konferensen och av Wilsons politik. Den rikhaltiga memoarlitteraturen, förvisso oombärlig för forskningen kring första världskrigets efterspel, diskuteras inte närmare i denna översikt. Som en motvikt till den Wilsonkritiska litteraturen kan dock nämnas den amerikanske fredsdelegaten, historieprofessorn Charles Seymours prowilsonska skrifter. Se t.ex. Seymour, *Woodrow Wilson and the World War* (New Haven 1921).

⁵ Freud & Bullit, s. XI. Wilson har varit föremål även för andra psykohistoriska undersökningar, se t.ex. Edwin A. Weinstein, *Woodrow Wilson: A Medical and Psycho-*

Uppväxt och akademisk karriär

Det andliga livet intog onekligen en central plats i Wilsons liv, men i det avseendet var han ingen ovanlig amerikan. Hans vilja att låta den orubbliga kristna tron styra både vardagsliv och politiskt tänkande är ändå påfallande, och konfunderade och retade säkert upp flera andra än enbart psykoanalytiskens fader. I sitt förhållande till den kristna tron var han "... like a little child, never doubting, always believing...", påpekar Arthur S. Link, den åtminstone i kvantitativt avseende främste utforskaren av Wilson.⁶ Den kristna tron var ett arv hemifrån, och han hade alltid bärande uppgifter i presbyterianska församlingar som korsade hans väg. Han föddes år 1856 i en presbyteriansk familj, vars fader var präst i den lokala församlingen. Vittnesmål som återges av Bullitt berättar om den unge Wilsons starka religiösa upplevelser, genom vilka han övertygades om att han av Gud utsetts att bli en stor ledare. Hans politiske förebild blev den brittiska liberala premiärministern Gladstone, "a Christian Statesman", och via honom leddes han under studietiden in på intresset för det brittiska politiska systemet och statsförfattningsfrågor. Från och med medlet av 1880-talet var han en av Förenta Staternas främsta utforskare av det amerikanska samhällssystemets konstitutionella utveckling. I senare biografier har han som en följd av den vetenskapliga professionaliseringen benämnts än som statsvetare, än som historiker, än som jurist (han hade en kort misslyckad advokatkarriär med sig som barlast) – under Wilsons tid var murarna mellan de olika akademiska disciplinerna lägre.⁷

Wilson's praktiska erfarenhet av politiskt arbete innan han beklädde presidentämberet var ringa. Det är de facto tveksamt om någon annan gjort politisk karriär i Förenta Staterna så snabbt. År 1902 hade han blivit rektor för Princeton University, där han under några år drev igenom en rad uppmärksammade reformer. Det framgångsrika rektorskapet gjorde honom känd i vidare kretsar, men han föreföll att ha vikt sitt liv till universitetsvärlden. Efter några tunga konflikter vid universitet blev han från demokratiskt håll övertalad – länge hade det drivits en kampanj från demokratiska parti-

logical Biography (Princeton 1981). Den religiösa dimensionen av Wilsons tänkande har behandlats av Arthur S. Link, 'Woodrow Wilson and his Presbyterian Inheritance', Link, *The Higher Realism of Woodrow Wilson and Other Essays* (Nashville 1971), s. 3–20, samt av John Morton Blum, *Woodrow Wilson and the Politics of Morality* (Boston 1956).

⁶ Lin Ki J. Joseph Huthmacher & Warren I. Susman (eds), *Wilson's Diplomacy: An International Symposium* (Cambridge, Mass. 1973), s. 7.

⁷ Wilsons tidigare livshistoria och akademiska verksamhet har utforskats av bl.a. Niels Thorsen, *The Political Thought of Woodrow Wilson, 1875–1910* (Princeton 1988), John M. Mulders, *Woodrow Wilson. The Years of Preparation* (Princeton 1978), Henry W. Bragdon, *The Academic Years* (Cambridge, Mass. 1967), George C. Osborn, *Woodrow Wilson: The Early Years* (Baton Rouge 1968).

ets konservativa falang att värva den moraliskt reslige rektorn – att år 1910 ställa upp i guvernörsvalet i New Jersey. Starka och övertygande kampanjer kom att bli hans främsta varumärke (den retoriska förmågan hade han tränat systematiskt sedan skolåren), och redan i det första valet han deltog i utgick han med en klar seger. Demokraterna hade varit utestängda från Vita Huset under en längre tid, och inför presidentvalet år 1913 betraktades Wilson som något av en räddande ängel.

Utgående från sina kristna värderingar hade han övertygats om att inget styrelseskick var så kristet som det demokratiska. Detta kom tydligt fram i hans politiska agerande. I presidentkampanjen år 1912 förespråkade han främst "ekonomisk demokrati". Mot den republikanske kandidaten Theodore Roosevelt's framtidsvisioner om den sociala välfärdsstaten ställde Wilson främst frågan om fri företagsamhet och antimonopolism, ekonomiska linjedragningar som senare återfanns även i hans krigstida fredsprogram. Ytterst handlade det om hur starkt grepp den statliga överheten skulle ha över den enskilda individen, d.v.s. den fråga Wilson ägnat hela sitt akademiska liv. Ett samhälle uppbyggt enligt Roosevelt's visioner beskrevs av Wilson som ett "folkfångelse", och han varnade för att republikanerna stod i beråd att skapa ett modernt slavsamhälle. Löftet om att värna om den traditionella amerikanska friheten, det som den demokratiska kampanjledningen började benämna "New Freedom" (i motsats till Roosevelt's "New Nationalism"), fick övertaget under kampanjens slutskede.⁸ Wilson kunde inte tolka den klara segern som någonting annat än en bekräftelse på att han stod på god fot med den högsta makten.⁹

⁸ Se Francis L. Broderick, *Progressivism at Risk: Electing a President in 1912* (New York 1989), för en undersökning av presidentvalet år 1912. För en "komparativ biografi" över de båda huvudkandidaterna, se John Milton Cooper, Jr., *The Warrior and the Priest: Woodrow Wilson and Theodore Roosevelt* (Cambridge, Mass. 1983).

⁹ Wilsons väg till presidentposten beskrivs av Arthur S. Link, *Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910–1917* (New York 1954). Link analyserar närmast den inrikespolitiska dimensionens betydelse för Wilsons tänkande, en infallsvinkel som tenderat att komma i skymdan i den utrikespolitiskt inriktade Wilsonforskningen.

I Links "auktorerade" Wilsonbiografi i fem volymer behandlas Wilsons snabba politiska karriär i den första volymen, *Wilson: the Road to the White House* (Princeton 1947). De övriga volymerna berör presidentperioden fram till det amerikanska inträdet i kriget: *Wilson: the New Freedom* (Princeton 1956), *Wilson: The Struggle for Neutrality, 1914–1915* (Princeton 1960), *Wilson: Confusion and Crisis, 1915–1916* (Princeton 1964), *Wilson: Campaigns for Progressivism and Peace, 1916–1917* (Princeton 1965). Link har även fungerat som huvudredaktör för dokumentsamlingen *Papers of Woodrow Wilson* (Princeton 1968–1993; 69 volymer).

Link är den överlägset produktivaste utforskaren av Wilsons livshistoria. Wilsons liv har dock fascinerat även en rad andra biografiförfattare. Arthur Walworth, *Woodrow Wilson* (New York 1958, 2 volymer) är en journalistisk och anekdotisk men välskrivna biografi. August Hecksher, *Woodrow Wilson* (New York 1991), är snarast skriven för en breda-

Wilson och utrikespolitiken

"It would be the irony of fate if my administration had to deal chiefly with foreign affairs", hade Wilson yttrat innan han flyttade till Washington.¹⁰ Det kan faktiskt uppfattas som ödets ironi att en person som ägnat hela sitt liv åt inrikespolitiska och konstitutionella spörsmål skulle bli en central beslutsfattare i en av de mest omvälvande internationella förändringsprocesser någonsin. Plötsligt ställde sig en president från det traditionellt isolationistiska USA i spetsen för en europeisk omstruktureringsprocess, som ledde till att fyra stora dynastiska imperier utplånades och efterföljdes av en rad olika nationalstater. De samtida anklagelserna mot Wilson i anslutning till den processen kan sammanfattas i två punkter: den ena gjorde gällande att Wilson saknade alla insikter i utrikespolitiskt beslutsfattande och diplomati, den andra att Wilson var totalt okunnig om europeiska förhållanden.

Den samlade bilden av Wilsons agerande vid fredskonferensen ger förvisso ingen anledning att i större utsträckning revidera den senare punkten. Wilson hade inte intresserat sig för förhållandena i det kontinental Europa (däremot hade han starka band till Storbritannien). Beskyllningarna om Wilsons bristande kunskaper om, och bristande intresse för utrikespolitik och internationella frågor är dock en av de överlevande myterna om Wilson, en myt som flera forskare dock slagit hål på. Det är i och för sig uppenbart att Wilsons utrikespolitiska träning före 1913 inskränkte sig till akademiskt och teoretiskt tänkande, men Wilson visade kring sekelskiftet ett växande intresse för internationella frågor med det spansk-amerikanska kriget år 1898 som utlösande faktor. Därefter förutspådde han ett slut på den amerikanska isolationismen, och framväxten av en internationell arena där USA skulle spela en aktiv och betydande roll.¹¹

Wilson's idéer brukar inordnas i den amerikanska progressiva idétraditio-

re publik. För en ny seriös, men ändå traditionell Wilsonbiografi, se Kendrick A. Clements, *The Presidency of Woodrow Wilson* (Lawrence 1992). Jan Willem Schulte Nordholt: *Woodrow Wilson: A Life for World Peace* (Berkeley-Los Angeles 1991) är en ambitiös biografi, med tyngdpunkt på Wilsons diplomatiska verksamhet.

¹⁰ Cit i Link, *Woodrow Wilson and the Progressive Era*, s. 81.

¹¹ Wilson's idéer om internationell politik och utrikespolitik diskuteras bl.a. av Link, *Wilson the Diplomatist, a Look at his Major Foreign Policies* (Baltimore 1957), samt i uppsatsen i Humacher & Susman (ed). Det är skäl att understryka att Link's Wilsonstudier är mest övertygande beträffande den utpräglat biografiska forskningen, däremot har han inte profilerat sig inom forskningen kring internationella relationer. För ett sådant perspektiv hänvisas till Jean-Baptiste Duroselle, *From Wilson to Roosevelt. Foreign Policy of the United States, 1913-1945* (New York 1963), översatt från *De Wilson a Roosevelt: Politique Exterieur des Etats-Unis, 1913-1945* (Paris 1960). För en pionjärsats i forskningen kring den wilsonska utrikespolitiken, se Harold Notter, *The Origins of the Foreign Policy of Woodrow Wilson* (Baltimore 1937).

nen. Så kom det att bli i synnerhet under första världskriget, när han framställdes som den progressiva rörelsens främsta företrädare, men det är även att märka att det under presidentkampanjen år 1912 snarast var Roosevelt som uppfattades som den progressive kandidaten. Den progressiva rörelsen förknippades främst med ett starkt socialt patos, som fanns mycket mera påtagligt företrätt i det republikanska välfärdsprogrammet än i Wilsons tankar om ekonomisk demokrati. Mera än kravet på ett ökat statligt socialt engagemang tog Wilson fasta på ett annat centralt inslag i det progressiva tänkandet, nämligen betonandet av en kontrollerad framstegsprocess. Wilson talade om behovet av en "progressiv order", en social ordning. Det var ur det perspektivet Wilson betraktade USA:s roll i den internationella politiken. Wilson uppfattade det amerikanska samhället som sinnebilden för den progressiva ordningen. Den amerikanska ordningen var en förebild för den övriga världen, och USA:s nya utrikespolitiska roll bestod i att sprida denna ordning. I detta avseende var Wilson starkt påverkad av den inom den amerikanska historievetenskapen framväxande s.k. progressiva skolan (eller "New History"). Hans tolkning av den amerikanska historien och dess betydelse för framtida politiska linjeval var tydligt inspirerad av Frederick Jackson Turner och hans Frontierteori om att det unika demokratiska amerikanska samhället var ett resultat av expansionsmöjligheterna västerut, men att gränsen i väst stängts på 1890-talet, och att Förenta Staterna därmed måste bryta sin isolationism och aktivera sig utanför de egna gränserna.¹² Wilsons övertygelse om att en aktivare amerikansk utrikespolitik var oundviklig underlättade betydligt hans förhållningssätt till den nya amerikanska expansionismen under 1890-talet, så som den tog sig utryck bl.a. i kriget mot Spanien. I motsats till kritiken mot hans påstådda utrikespolitiska ointresse hade Wilson således format en fast uppfattning om den amerikanska utrikespolitiska linjen långt innan han valdes till president.¹³

¹² Se Lloyd E. Ambrosius, *Woodrow Wilson and the American Diplomatic Tradition. The Treaty Fight in Perspective* (Cambridge 1987), s. 1–14, för en klagörande diskussion om Wilsons relation till Turner's Frontierteori och om framväxten av Wilsons utrikespolitiska syn.

Wilsonshistoriensyn behandlas av Arno J. Mayer, 'Historical Thought and American Foreign Policy in the Era of the First World War', Francis L. Loewenheim (ed), *The Historian and the Diplomat. The Role of History and Historians in American Foreign Policy* (New York 1967), s. 73–90.

¹³ Eftersom översikten främst berör Wilsons utrikespolitik beträffande Europa föreligger risken att glömma bort att Wilsons grundläggande "utrikespolitiska träning" härrörde sig från erfarenheter av händelser i Förenta Staternas traditionella utrikespolitiska närområde, d.v.s. Latinamerika. Se t.ex. Mark T. Gilderhus, *Pan-american Visions. Woodrow Wilson in the Western Hemisphere, 1913–1921* (Tucson 1986), samt Lloyd C. Gardner, 'Woodrow Wilson and the Mexican Revolution', Link (ed), *Woodrow Wilson and a Revolutionary World* (Chapel Hill 1982).

"Missionsdiplomati"

Wilson hade inte enbart en egen utrikespolitisk syn, utan han hade även en syn som stod i total motsättning både med traditionell amerikansk isolatism och med rådande europeiska utrikespolitiska doktriner. Detta kan ses som en av huvudorsakerna till samtidens svårigheter med att förstå honom. Wilsons nya utrikespolitiska syn har beskrivits som amerikansk "missionsdiplomati". I främsta rummet skall termen uppfattas som en beskrivning av den wilsonska ambition att "hjälpa" andra stater genom att ge internationell spridning åt den amerikanska samhällsmodellen. Det var Wilsons konstitutionella demokratiuppfattning som utgjorde huvudbudskapet i den amerikanska missionsplanen. Utgående från sin övertygelse om USA:s roll som modell för den övriga världen kunde Wilson argumentera för den amerikanska internationella inblandningen på ett närmast napoleonskt sätt: folk som inte själv förstod sitt eget bästa måste handgripligen hjälpas att förstå.¹⁴

Omedelbart efter krigsutbrottet gjorde Wilson klart för de krigsförande parterna att USA förespråkade "a New Diplomacy". Grundtanken var att eliminera den traditionella hemliga diplomatin med dess allianssystem. Den hemliga diplomatin skulle ersättas av en demokratiskt kontrollerad offentlig diplomati, med motiveringen att beslut som fattas i offentlighet inte kan missförstås eller missbrukas. Andra bärande inslag i tanken på den nya diplomatin var betonandet av förhandlingar, frihandel och anti-imperialism. Wilson utgick i sina tankar om den internationella politiken från det egna amerikanska perspektivet, men det har påvisats att hans tänkande mycket långt var inspirerat av brittiska idéer. Genom vrmen för den brittiska liberala rörelsen – redan tidigt hade han ju utnämnt den liberala ledaren Gladstone som sin statsmannaförebild – följde han noggrant med den brittiska utrikespolitiska debatten, och påverkades påtagligt av de så kallade radikalliberalernas omvälvande utrikespolitiska tänkande.

Det var inte Wilson, utan de brittiska radikalliberalerna som först bröt med det traditionella europeiska utrikespolitiska tänkandet. Radikalliberalerna förespråkade redan i slutet av 1800-talet nya utrikespolitiska värden som antimilitarism, förhandlingslösningar, antikolonialism och frihandel, värden som Wilson senare upptog i sitt program. Genast efter krigsutbrottet organiserade sig de brittiska radikalliberalerna i British Union for Democratic Control (BUDC), som omedelbart under hösten 1914, tidigare än Wilson, profilerade sig med en totalt avvikande syn på kriget. Det centrala budskapet var att en total systemförändring av det internationella umgänget var en grundläggande förutsättning för en stabilare och fredligare värld. BUDC underströk vikten av en demokratisering av den internationella politiken, och betonade vikten av att upprätta en internationell organisation,

¹⁴ Detta diskuteras av Frederick S. Calhoun, *Power and Principle: Armed Intervention in Wilsonian Foreign Policy* (Kent 1986).

vars beslutsprocess skulle vara offentlig. Även Wilsons idé om ett nationernas förbund var således inspirerat av de brittiska liberalerna. Det samma gällde även den wilsonska synen på territoriell konfliktlösning. Redan i november 1914 betonade BUDC att "No province shall be transferred from one Government to another without the consent, by plebiscite or otherwise, of the population of such province". Därmed föregrep de brittiska liberalerna Wilsons krigstida "huvudlöfte" om självbestämmanderätt. Det krigstida amerikanska programmet för en ny diplomati var således inte så amerikanskt som gjorts gällande.¹⁵

Wilson i amerikansk forskning och samhällsdebatt

Wilsons utrikespolitik har, inte utan orsak, varit ett ständigt återkommande tema i amerikansk historiografi. Det var trots allt Wilson som bröt med den traditionella isolationismen och förde in den amerikanska utrikespolitiken på nya spår. Diskussionen om Wilsons utrikespolitiska linje har inte alltid handlat så mycket om Wilson som om den principiella frågan om USA:s roll i den internationella politiken. Skulle USA ha en aktiv roll, eller var en mera tillbakadragen, isolerad roll att föredra?

Diskussionen om amerikansk utrikespolitik i synnerhet efter andra världskriget kan i dess renodlade form beskrivas som en debatt mellan realister och idealister. De förra föredrar att betrakta USA:s utrikespolitiska agerande inom ramen för det traditionella "diplomatiska spelet", där det "nationella intresset" är utgångsläget för allt utrikespolitiskt beslutsfattande. Idealisterna utgår däremot från att USA har en speciell uppgift ("mission") att leda världen mot ett bättre liv, d.v.s. att skapa ett världssystem som är ordnat på ett sätt som minimerar risken för krig och samtidigt ökar det globala välbefinnandet. Wilsons strävan att skapa en internationell organisation, det som blev Nationernas Förbund (NF), kan ses som ett typexempel på en sådan syn på den amerikanska missionen.¹⁶

Samtiden har alltid präglats av tyngdpunkt i amerikansk utrikespolitisk forskning, liksom även påverkat tolkningen av Förenta Staternas utrikespo-

¹⁵ Sambandet mellan Wilson och de brittiska liberalerna har utretts av Lawrence W. Martin, *Peace Without Victory. Woodrow Wilson and the British Liberals* (New Haven 1958). Det brittiska liberala partiet var fr.o.m. slutet av 1800-talet i utrikespolitiskt hänseende splittrat mellan "liberal-imperialister" (som t.ex. stödde Boerkriget) och "radikalliberaler" (eller "British Radicals"). Radikalliberalerna påtalade bl.a. tidigt behovet av en lösning av det europeiska nationalitetsproblemet, men i skuggan av Irlandsfrågan fick den typen av frågor ingen högre prioritet i brittisk politik.

För de anglo-amerikanska kontakterna och influenserna beträffande en internationell organisation, se George W. Egerton, *Great Britain and the Creation of the League of Nations. Strategy, Politics, and International Organization, 1914-1919* (Chapel Hill 1978).

¹⁶ Se t.ex. Jerald A. Combs, *Nationalist, Realist, and Radical. Three Views of American Diplomacy* (New York 1972).

litiska vägval. Detta samspel mellan samtid och historia kan exemplifieras med att även Wilsons egen syn på USA:s internationella ställning var en produkt av samtidens tolkning av den amerikanska historien. Efter att det wilsonska internationella engagemanget under 20- och 30-talen övergick i ett traditionellt isolationistiskt tänkande kom den utrikespolitiska debatten mycket långt att präglas av diskussionen engagemang kontra isolationism. De mellankrigstida "revisionisterna" betraktade det wilsonska engagemanget som ett stort misstag, och underströk att USA först borde lösa sina egna problem innan det var möjligt att gripa sig an hela världens problem.¹⁷

Efter andra världskriget upplevdes däremot alternativen engagemang och isolering inte längre som relevanta motpolar. USA var definitivt inne med båda fötterna i storpolitiken, och isolationism föreföll inte att vara ett realistiskt alternativ. Under kalla krigets första årtionde stod säkerhetsfrågan i centrum för amerikansk utrikespolitisk forskning, och därmed kom även den wilsonska perioden att tolkas ur nya perspektiv. Mot bakgrund av den politiska situationen i början av 1950-talet är det inte förvånande att den realistiska skolan då fick ett slags tolkningsmonopol på den amerikanska utrikespolitiken. Grundsynen var att all utrikespolitisk planering måste utgå från att internationella relationer var en ständig mellanstatlig maktkamp, och att en förnuftig (realistisk) utrikespolitik alltid är en sådan som bäst gagnade de "nationella intressena". Det var således maktkampen som betonades, och Inga Floto har därför mycket passande benämnt denna 50-talsriktning för "powerrevisionism" (i fortsättningen "maktrevisionism"). Ur ett dylikt maktpolitiskt perspektiv kom den wilsonska perioden inte att framstå i särskilt god dager. Den kanske mest renodlade maktrevisionisten, Hans J. Morgenthau, beskriver Wilsons utrikespolitik som utopisk, med motiveringen att den amerikanska utrikespolitiken under Wilsons ledning utgick ifrån moraliska principer som inte hade något samband med Förenta staternas maktpolitiska intressen, som hade varit att upprätthålla den förkrigstida europeiska maktbalansen. Enligt den maktrevisionistiska synen är hänsyn till moral möjlig endast i relationen stat-individ, inte i relationen stat-stat. Wilson hade således enligt den maktrevisionistiska skolan missförstått grundläggande mekanismer i den internationella politiken.¹⁸

¹⁷ För en revisionistisk syn, se t.ex. Edwin M. Borchard & W. P. Lage, *Neutrality for the United States* (New Haven 1937). För en kortfattad sammanfattning av den mellankrigstida revisionismen, se Harry W. Baehr, 'A Cycle of Revisionism between two Wars', Donald Sheehan & Harold C. Syrett (eds), *Essays in American Historiography, Papers Presented in the Honor of Alan Nevins* (New York 1960), s. 271-286.

¹⁸ Femtiotalets utrikespolitiska debatt mellan realister och idealister har givits benämningen "The Great Debate". För en realistisk ståndpunkt, se Hans J. Morgenthau, *In Defense of National Interest* (New York 1951), och *Politics among Nations. The Struggle for Power and Peace* (New York 1960: tredje reviderade upplagan; första upplagan New York 1949), Gerge F. Kennan, *American Diplomacy 1900-1950* (Chicago 1951), Robert E.

Maktrevisionismen är mera att betrakta som ett centralt inslag i amerikansk idédebatt, i vilken historien utnyttjades för argument och samtidstolkning, än som en egen historiografisk skola. Maktrevisionisterna hörde även i allmänhet snarare hemma i samhällsvetenskaperna ("political science") än i historievetenskapen. Samtliga som bekände sig till den realistiska skolan kunde dock inte acceptera maktrevisionisternas negativa syn på den wilsonska utrikespolitiken. Walter W. Buehrig var också statsvetare, och utgick i sin utrikespolitiska analys från maktrevisionisternas maktpolitiska perspektiv, men i motsats till maktrevisionisterna strävade han till att försöka förstå Wilsons agerande inom ramen för ett maktpolitiskt analyschema. Buehrig var därvidlag den första som s.a.s. "gjorde" Wilson till realist. Han menade att Wilson faktiskt var medveten om säkerhetsaspekten, åtminstone i större utsträckning än vad maktrevisionisterna hävdade, men att detta inte blev synligt i Wilsons agerande, eftersom den amerikanska säkerhetsstrukturen inte uppfattades som hotad av krigsutbrottet. Att deklarerat neutralitet var utgående från det perspektivet inte idealism, utan realism. Buehrig förnekade inte att Wilson i sin utrikespolitik drevs av moraliska drivkrafter, så som i samband med ambitionen att lägga grunden för en ny liberal diplomati, men han läste inte in tolkningen "blåögd idealism" i Wilsons tänkande. Snarare var det som föreföll att vara idealism enligt Buehrigs tolkning ett centralt led i den amerikanska säkerhetspolitiska planeringen. Även Wilsons krigstida strävan till kollektiv säkerhet, d.v.s. folkförbundstanken, kunde kopplas till säkerhets- och maktbalansaspekten. Wilsons idealism kunde m.a.o. beskrivas som en "högre realism", för att utnyttja Arthur S. Link beskrivande terminologi.¹⁹

Buehrig betraktade, liksom maktrevisionisterna, den wilsonska diplomatin främst ur ett snävt amerikanskt perspektiv. Det var diplomatihistoria med Washington som både utsiktsplats och huvudaktör. Därvidlag blev Ernest R. May den förste amerikanske historiker som studerade Wilsons utrikespolitik ur de internationella relationernas perspektiv, åtminstone i den bemärkelsen att han även beaktade de olika europeiska aktörernas agerande, och dess betydelse för det amerikanska agerandet. Därefter har det europeiska perspektivet varit en naturlig del i studiet av den wilsonska utri-

Osgood, *Ideals and Self-Interest in Americas Foreign Policy* (Chicago 1953). För en idealistisk ståndpunkt, se Frank Tannenbaum, *The American Tradition in Foreign Policy* (Norman 1955). Se även Inga Floto, 'Nyere synspunkter på Woodrow Wilsons Udenrigspolitik', *Historisk Tidskrift* 1969, s. 107-138.

¹⁹ Edward H. Buehrig, *Woodrow Wilson and the Balance of Power* (Bloomington 1955), Link, 'The Higher Realism of Woodrow Wilson', Link, *The Higher Realism of Woodrow Wilson and other Essays* (Nashville 1971), s. 127-139. Link's uppsats publicerades första gången år 1963, och är att betrakta som direkt kritik av maktrevisionisterna. Link menade att det som maktrevisionisterna uppfattade som wilsonsk idealism i själva verket var en långsiktig realism.

kespolitiken. Samtidigt höjde May även blicken från den snävt säkerhetspolitiska horisonten, och förklarade Wilsons agerande utgående från en mångfald av faktorer (ekonomi, inrikespolitik, personlighet, och även säkerhets- och maktpolitik). En konsekvens av May's angreppssätt var att han, liksom Link redan bitvis men inte lika övertygande gjort tidigare, tog avstånd från den populära bilden av Wilson som utrikespolitisk amatör. I May's analys blev Wilson snarast en skicklig utrikespolitisk taktiker, men en förmåga att snabbt och kompetent analysera och svara på andra aktörers signaler.²⁰

Under 1960-talet växte det inom historikerskrået fram en alternativ tolkning till sekelskiftets progressiva och mellankrigstidens revisionistiska tolkningar av den amerikanska utrikespolitikens målsättning. I förgrunden för den nya historiografiska skolan, som skulle komma att benämnas "New Left" eller "Radical Historians", stod historiker som William A. Williams och Walter LaFeber. Den sistnämnde förde fram en radikal ekonomisk tolkning av amerikansk diplomatisk historia genom att hävda att USA aldrig haft någon annan målsättning för sin utrikespolitik än att "öppna dörrar" för sina kapitalister. Denna tolkning fick givetvis följdverkningar för den samtida kalla krigs-debatten, men den öppnade även vägen för nytolkningar beträffande den amerikanska expansionen under 1800-talets senare hälft (som LaFeber själv skrev om) och om det wilsonska internationella engagemanget. Även Williams såg behovet av nya marknader som den yttersta drivkraften för den expansiva utrikespolitiken kring sekelskiftet 1900, och anklagade den amerikanska ledningen för att ha agerat i affärsvärldens intresse i stället för att hemmavid satsa på social välfärd och rättvisa. Hos de radikala historikerna fanns således ingen förståelse för den idealistiska uppfattningen om en amerikansk missionsroll. Ur deras perspektiv kunde Wilsons ingripande i kriget på ententens sida inte tolkas som något annat än som ett försvar av – och förstärkning av – de amerikanska marknaderna; det är i och för sig ingen tvekan om att kriget gav upphov till många nya amerikanska miljonärer. Enligt den radikala historiesynen var Wilsons agerande med andra ord inte alls så utopistiskt, blåögt och altruistiskt som femtioalets maktrevisionister ville göra gällande, utan snarare utgick Wilson exakt från det maktpolitiska perspektiv som den realistiska skolan såg som det enda korrekta sättet att bedriva utrikespolitik på. Till exempel Williams tolkar Wilsons ambition att skapa ett nationernas förbund som enbart ett försök att etablera en världsordning, i vilken amerikansk ekonomisk expansionism kunde ske under ordnande former.²¹

²⁰ Ernest R. May, *The World War and the American Isolation* (Cambridge, Mass. 1959). En liknande infallsvinkel finns även hos David F. Trask, *The United States in the Supreme War Council. American War Aims and Inter-Allied Strategy, 1917–1918* (Middletown 1961)

²¹ William A. Williams, *The Tragedy of American Diplomacy* (Cleveland 1959), och *The Roots of American Empire. A Study of the Growth and Shaping of Social Consciousness*

Den radikala historietolkningen kan ses som en konsekvens av det allt kyligare kalla krigs-klimatet. I synnerhet bland Vietnamkrigets kritiker blev New Left-historikerna populär läsning, även det en illustration av den ständiga kopplingen mellan samtidsdebatt och historia. Förenta Staternas radikalt förändrade internationella roll under 1900-talet har på ett påfallande sätt påverkat även synen på Wilsons utrikespolitik. På tjugotalet var det omöjligt att tolka Wilsons agerande i termer av cynisk ekonomisk expansion, på sextio- och sjuttio-tal hade debatten om USA:s världspolisroll kommit igång, och då var det inte längre problematiskt att projicera en anti-imperialistisk syn på den tidigare så utopistiska Wilsoneran. Som en följd av detta har det under efterkrigsperioden, vid sidan av den gamla bilden, vuxit fram en bild av något som närmast kunde karaktäriseras som maktpolitikern Wilson. Detta framträder tydligt även i diskussionen om Wilsons roll i samband med den europeiska omstruktureringsprocessen (se nedan).

Det faktum att Wilsons utrikespolitik med tiden börjat framställas som allt mera realistisk föranleder även reflektionen att en beskrivning av utrikespolitik enligt schemat "idealism-realism" är, som Floto konstaterat, alltför "primitiv". För en förståelse av diskussionen är begreppen i och för sig användbara som analysinstrument, men i ljuset av den amerikanska utrikespolitiska forskningen framstår även med tydlighet svårigheten med att sätta fingret på en renodlad vare sig realistisk eller idealistisk utrikespolitik.²² Varje forskargeneration har tolkat den amerikanska utrikespolitiken utgående från den egna samtidens problem, och det som tidigare stämplat som idealism kan plötsligt framstå som cynisk realism.

in a Marketplace Society (London 1970), Walter Lafeber, *The New Empire. An Interpretation of American Expansion 1860-1898* (Ithaca-London 1963). Ett typiskt exempel på New Left's ekonomiska tolkning är Carl P. Parrini, *Heir to Empire: United States Economic Diplomacy, 1916-1923* (Pittsburgh 1969). Även Edward B. Parsons, *Wilsonian Diplomacy. Allied-American Rivalries in War and Peace* (St. Louis 1978) kan hänföras till samma kategori. Han påvisar hur ringa materiella resurser USA under kriget satsade på ententen, och menar att USA medvetet satsade på att förbättra de ekonomiska positionerna genom att försvaga de europeiska stormakterna, och samtidigt göra dem ekonomiskt beroende av USA.

New Left-historikerna är inte att betrakta som marxister. De utgick inte från marxistisk historieteori, trots att denna slutsats kunde dras på basen av titeln på den av Williams grundade tidskriften *Studies on the Left* (University of Wisconsin). Sålunda accepterade de inte, trots betoning av ekonomiska faktorer, marxistisk ekonomisk determinism, och de prioriterade även i klassisk amerikansk anda individualism framom kollektivism. Se t.ex. Ernst Breisach, *Historiography. Ancient, Medieval, Modern* (Chicago-London 1983), s. 391-393, för en diskussion om New Left.

²² Daniel M. Smith, *The Great Departure. The United States and World War I* (New York-London-Sydney 1965) var en av de första som kritiskt tog avstånd från det klichéartade schemat realism-idealism. Som analysinstrument fungerar förvisso begreppsparet

Mot ett nytt Europa: Wilson och självbestämmanderätten

Förutom för folkförbundsprojektet ihågkoms Wilson av en bredare allmänhet för löftet om självbestämmanderätt åt alla nationerna. Tack vare Wilson blev principen om nationernas självbestämmanderätt inte bara ett politiskt slagord, utan en princip som allmänt uppfattades som grunden för hela fredsprocessen. I ett av sina mera berömda krigstida tal inför kongressen den 11 februari 1918 underströk han att självbestämmanderätten inte längre var en tom fras, utan "an imperative principle of action, which statesmen will henceforth ignore at their peril".²³

John Maynard Keynes' omdöme om den blåögde Wilson, som under fredskonferensen blev överkörd av europeiska maktpolitiker, dominerade den allmänna bilden av Wilsons insats för den europeiska omstruktureringen under de första efterkrigstida årtiondena. Många av dem som handgripligen hade deltagit i fredsprocessen eller upplevde sig ha blivit förfördelade av dess resultat såg sig föranledna att uttala sin besvikelse över Wilson. Det svikna löftet om nationell självbestämmanderätt var den mest centrala anklagelsepunkten. Principen tänktes fungera som en överideologi för utformningen av det postimperiala Europa, eftersom den onekligen utgjorde en fundamental del av Wilsons fredsprogram, som alla berörda parter i samband med vapenstillståndsförhandlingarna förbundit sig vid att utgå ifrån under fredsprocessen. Alla aktörer hade sina egna föreställningar om på vilket sätt självbestämmanderättsprincipen skulle appliceras i just deras specifika fall. Grundsynen bland de europeiska aktörerna var att principen om självbestämmanderätt skulle kombineras med nationalitetsprincipen, d.v.s. tanken om att varje stat skulle vara etno-nationellt homogen. Med denna uppfattning som utgångsläge kom den nationella självbestämmanderätten flitigt att utnyttjas som argument i territoriella konfliktsituationer.²⁴

Alla krav på nationell självbestämmanderätt ledde till stor förvirring bland de internationella beslutsfattarna. Mitt under fredskonferensen frågade sig till och med Wilsons utrikesminister om man med principens "själv"

förfarande. Jämför t.ex. debatten under det amerikanska ingripandet i Kuwait år 1991, i vilken det underströks att ingripandet var förenligt med USA:s "nationella intressen" (realism). Samtidigt var USA:s agerande även möjligt att tolka ur ett idealistiskt perspektiv (Iraks brott mot internationell rätt). Se även Norman A. Graebner, *America as a World Power: A Realist Appraisal from Wilson to Reagan* (Wilmington 1984).

²³ Woodrow Wilson t. Kongressen, 11.2 1918, Ray Stannard Baker & William E. Dodd (eds), *The New Democracy. Presidential Messages, Addresses, and Other Papers (1913-1917)* by Woodrow Wilson (New York 1927), s. 177-84.

²⁴ För denna s.k. "Wilsonseffekt" redogörs i min licentiatavhandling. Se även T. Gullberg, 'Åland och Vorarlberg. Nationell självbestämmanderätt efter första världskriget', *HTF* 1991, s. 508-549.

skulle förstå "a race, a territorial area or a community".²⁵ Inte ens Wilsons egna medarbetare hade således klart för sig hur den abstrakta principen skulle ges ett praktiskt innehåll.²⁶ Den amerikanske presidenten tog sig aldrig tid att förklara vad han avsåg med principen, men ändå var det tack vare Wilson som den kom in på den internationella agendan som det politiska slagordet den förblivit sedan dess.

Upphöjandet av självbestämmanderätten till fredsprocessens överideologi tillhör de mera fascinerande fenomenen under den europeiska omstruktureringen efter första världskriget. Men trots att den amerikanske presidenten onekligen är den centrala aktören bakom den utvecklingen har boken om Wilson och självbestämmanderätten ännu inte skrivits. Detta konstaterande innebär förvisso inte att principens dominerande roll i omstruktureringsprocessen inte skulle ha noterats i forskningen, snarare tvärtom. Det som däremot saknas är en grundläggande problematiserad studie kring Wilsons egen uppfattning om principen, och kring den process som ledde fram till att självbestämmanderätten kom att uppfattas som – eller framställdes som – fredskonferensens överideologi. Denna lucka i den i övrigt så rikhaltiga Wilsonforskningen kan förklaras dels med att Wilson aldrig själv förklarade vad han avsåg med principen, och dels med det faktum att han mycket sällan explicit lyfte fram den. Wilsons fredsprogram har studerats i ett vidare perspektiv än enbart självbestämmanderättens, vilket i sig är relevant, men konsekvensen har blivit att självbestämmanderätten i allmänhet hänger med i diskussionen om Wilsons fredsprogram som en självklar och självförklarande storhet.²⁷

Även om historiker som studerat Wilsons utrikespolitik inte ägnat särskilt stor uppmärksamhet åt hans förhållande till självbestämmanderätten är frågan ingalunda utforskad. Folkkräts- och konfliktforskare har i stor utsträckning intresserat sig för självbestämmanderätten både som politisk dok-

²⁵ Cit. i Michla Pomerance, *Self-Determination in Law and Practice* (Haag 1982), s. 18.

²⁶ Wilsons närmaste man, överste Edward M. House, såg sig föranleden att låta en av sina brittiska kontakter intervjua Wilson å hans räkning, för att bilda sig en uppfattning om presidentens uppfattning och avsikter. För detta redogörs i *W. B. Fowler, British-American Relations, 1917-1918. The Role of Sir William Wiseman* (Princeton 1969).

²⁷ Asaknaden av en problematisering av Wilson förhållande till självbestämmanderätten har ofta varit ägnad åt förstärka bilden av den blåögde idealisten Wilson, i den tyskspråkiga litteraturen ("förlorarnas perspektiv") ofta "svikaren Wilson". För en kritisk och omvärderande diskussion om förlorartaterna och självbestämmanderätten, se Georg E. Schmidt, 'Selbstbestimmung. Anmerkungen zur historischen Dimensionen und Relevanz eines politischen Schlagwortes', Karl Bosl (ed), *Versailles-St. Germain-Trianon. Umbruch in Europa vor fünfzig Jahren* (München-Wien 1971), s. 127-142. För en nyanserad diskussion om den efterkrigsålders tyska attityden till Wilson, se uppsatsen av Ernst Fraenkel, Huthmacher & Warren (eds), s. 45-78.

trin och som instrument i den internationella rätten. Den wilsonska perioden i självbestämmanderättens historia karaktäriseras som en kollision mellan två olika uppfattningar om vad den nationella självbestämmanderätten borde vara. Före kriget hade Wilson inte kommit i närmare kontakt med den europeiska nationalitetsfrågan. I hans tänkande om den framtida progressiva världsordningen var nationalitetsprincipen, d.v.s. tanken att stater skulle utgöra etniskt-nationella enheter, inte någon viktig fråga. Wilson hade främst intresserat sig för förhållandet mellan staten och medborgarna, och utgick i sin syn på självbestämmanderätten ur ett sådant konstitutionellt perspektiv. Han uppställde m.a.o. demokratiska krav för den inrikespolitiska beslutsprocessen i stater vars territoriella omfattningar förutsattes vara fastslagen. Han uppfattade frigörelse från autoritära regimer och förverkligandet av demokratiskt självstyre – "government by the consent of the governed" (genom undersåtarnas samtycke) – som självbestämmandeprincipens slutmål. Endast demokratiska stater, d.v.s. stater där folket själv valt sin regering, var enligt Wilson legitima. Wilson förespråkade således intern, inte extern ("separatism") självbestämmanderätt. Nationalitetsprincipen var således underordnad det övergripande demokratikravet i Wilsons uppfattning om självbestämmanderätten. Under kriget medgav han förvisso att principen om att ingen skulle styras av främmande makthavare kunde uppfattas ur ett etniskt-nationellt perspektiv, men den etniskt homogena nationalstaten var aldrig någon huvudmålsättning för den wilsonska utrikespolitiken.²⁸

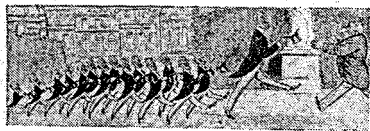
Fredsprogrammet

Den tafatte amatördiplomaten har med tiden förvandlats till en professionell och taktiskt medveten utrikespolitisk aktör. Den bilden, som kan sägas ha grundlagts av Ernest R. May, har snarast förstärks av forskningen kring det amerikanska fredsprogrammet, som kom att uppfattas som grunden för den efterkrigstida fredsprocessen.

Med Wilsons fredsprogram brukar främst förstås de 14 punkter, som han presenterade den 8 januari 1918. Krigets aktörer uppfattade punkterna som ett konkret handlingsprogram, och när den tyska regeringen i oktober meddelade sig acceptera fredsförhandlingar utgående från det amerikanska fredsprogrammet avsågs främst de 14 punkterna. Senare forskning har dock understrukit att Wilson med sitt *Fourteen Points Speech* inte hade för avsikt att enbart framlägga sina synpunkter på hur en framtida fredsuppgörelse borde utformas. Punkterna skall snarare ses som ett taktiskt amerikanskt utspel i syfte att uppnå vissa psykologiska effekter, som skulle främja den egna linjen. Detta propagandistiskt-taktiska element påvisades redan av Victor

²⁸ Se särskilt Øyvind Osterud, *Nasjonenes selvbestemmelse. Søkelys på en politisk doktrine* (Oslo 1984), i synnerhet s. 93–100. För en mera juridisk ståndpunkt, se t.ex. Kurt Rabl, *Das Selbstbestimmungsrecht der Völker. Geschichtliche Umriss der gegenwärtigen Bedeutung* (Köln 1973), samt *M. Pomerance*.

I anledning av fredsslutet.
Wilson och hans 14 punkter.

I Versailles vid ankomsten.

I Versailles vid avresan.

[Fr. "Nachrichten".]

Wilson's fredsprogram symboliserades främst av de 14 punkterna av den 8 januari 1918. Sortin blev dystur (Veckans Krönika 3/1920, s. 56).

S. M a m a t e y i hans bok om den wilsonska politiken gentemot de nationella rörelserna i Centraleuropa.²⁹ Enligt Mamatey's tolkning syftade Wilsons krigstidspolitik till att störta den krigförande tyska regimen genom att dels vinna över den växande tyska oppositionen till den amerikanska sidan, och därigenom s.a.s. besegra huvudfienden "inifrån", och dels genom att även vända Tysklands allierade (främst Österrike-Ungern) mot de tyska makthavarna. Det faktum att den tionde av Wilsons punkter endast utlovade autonomi åt "Peoples of Austria-Hungary" inom den existerande statens gränser kan framföras som ett exempel på den amerikanska taktiken att skapa sympati för den amerikanska linjen hos den politiska ledningen i Wien. "Peace to the German People and the German allies, war to the end on the German Government", var enligt Mamatey den amerikanska taktikens målsättning ända fram till våren 1918. Då det blev allt tydligare att västmakterna inte skulle kunna förmå den habsburgska regeringen att bryta med den hohenzollerska stödde Wilson allt mera öppet de nationella rörelserna inom det Habsburgska imperiet. Mamatey's analys understöder även implicit uppfattningen om att Wilsons målsättning i första hand var en utveckling mot ökad intern självbestämmanderätt.

I Mamatey's studie var det den tyska inrikespolitiska situationen som var Wilsons problem. Under påverkan av kalla krigs-klimatet kom det wilsonska fredsprogrammet under 1960-talet snarare att betraktas inom ramen för konfrontationen mellan liberalism och marxism. Ideologierna blev en allt viktigare faktor i forskningen om den wilsonska utrikespolitiken. Arno M a y e r var härvidlag den förste som lyfte in även Lenin på Wilsons internationella arena. Mayer har även i övrigt fört in forskningen kring Wilsons krigstida agerande på alldeles nya spår. Utgående från hans tolkning av den amerikanska utrikespolitikens målsättning – skapandet av en stabil världsordning på den liberal-kapitalistiska internationalismens grund – kan

²⁹ Victor S. Mamatey, *The United States and East Central Europe: A Study of Wilsonian Diplomacy and Propaganda* (Princeton 1957).

han närmast hänförs till New Left-skolan. I hans första omvälvande monografi placerar han in den amerikanska diplomatin i en ideologisk kontext. Europa var enligt Mayers terminologi delat mellan konservativa "forces of order", som höll fast vid den traditionella hemliga diplomatin och förespråkade annektonistiska krigsmål, och "forces of movement", som förespråkade den wilsonska öppna diplomatin och mycket moderatere krigsmål. Enligt Mayer's övertygande analys syftade Wilsons krigsdiplomati till att uppnå en situation där "forces of movement", och därmed USA, i krigets slutskede stod starkast, och de konservativa regimerna störtats. Mayer påvisade att Wilson förutom av liberalerna även hade stark stöd av de europeiska socialisterna. Därför blev Lenins frammarsch ett svårt problem för Wilson. De europeiska grupperna kring "forces of movement" betraktade Lenins fredsvilja och löften om nationell självbestämmanderätt med sympati, och på hösten 1918 skisserade Wilson upp ett skräckscenari, där ententen höll fast vid "forces of order"-linjen, medan bolsjevismen slog rot i kretsarna kring "forces of movement" i centralmaktsblocket. Lenin steg således fram som en allvarlig konkurrent, och för Wilson gällde det att snabbt erbjuda ett attraktivare fredsalternativ än Lenins. Det är ur det perspektivet Mayer menar att de 14 punkterna skall ses. Punkterna hade föranlett stor besvikelse under fredsprocessen, och närmast uppfattats som ett av Wilsons orealistiska utspel, men Mayer kunde påvisa att de hade ett ytterst realistiskt ursprung i den aktuella politiska situationen i Europa. Punkterna skulle således främst uppfattas som ett propagandainstrument i den ideologiska kamp som pågick i Europa.³⁰

Genom främst Ernest R. May's och Arno Mayer's arbeten, som de facto båda publicerades år 1959, växte således bilden av den taktiskt medvetne utrikespolitiska aktören Wilson fram.³¹ Ur metodisk synvinkel var detta en konsekvens av att den amerikanska utrikespolitiska forskningen övergav maktrevisionisternas snäva amerikansk-centrerade tolkningsram, och lyfte in

³⁰ Arno J. Mayer, *Political Origins of the New Diplomacy, 1917-1918* (New Haven 1959). Senare utgavs boken med den beskrivande titeln *Wilson versus Lenin. Political Origins of the New Diplomacy* (Cleveland-New York 1964). Det ideologiska perspektivet hade lyfts fram redan tidigare, se Christopher Lasch, *The American Liberals and the Russian Revolution* (New York-London 1962). Tysken Klaus Schwabe utgår från Mayers resonemang i en mycket initierad studie av Wilsons Tysklandspolitik, *Woodrow Wilson, Revolutionary Germany, and Peacemaking, 1918-1919. Missionary Diplomacy and Realities of Power* (Chapel Hill 1985). Boken utgavs på tyska redan år 1971 under titeln *Deutsche Revolution und Wilson-Frieden. Die amerikanische und deutsche Friedenstrategie und Machtpolitik 1918/19* (Düsseldorf 1971), men den engelska upplagan är en omarbetad version.

³¹ Robert H. Ferrell, *Woodrow Wilson and World War I, 1917-1921* (New York 1985) går så långt i tolkningen av Wilsons politiskt-taktiska medvetenhet att han bl.a. hävdar att Wilson aldrig förhöll sig neutral under kriget, och att han genast fr.o.m. krigsutbrottet planerade att föra in USA i kriget.

Wilson's agerande i en vidare kontext, i vilken den politiska situationen i Europa spelade en viktig roll. Den väsentliga skillnaden mellan de båda författarna är Mayer's kraftigare betoning av den ideologiska dimensionens betydelse.³² Det amerikanska diplomatiska agerandet under kriget har blivit mera begripligt tack vare de nya analysred dessa båda historiker givit åt sina efterföljare, men det råder ingalunda någon samstämmighet om att den korrekta tolkningen av Wilson's diplomatiska aktivitet nu är gjord. Tolkningen av den amerikanska utrikespolitikens historia tar fortsättningsvis avstamp i den samtida utrikespolitiska debatten. Under början av nittio-talet har Lloyd E. Ambrosius stigit fram som företrädare för en inriktning som i Morgenthau's efterföljd kunde benämnas den "neorealistiska" skolan. Enligt honom borde USA:s främsta utrikespolitiska målsättning inte vara att skapa en amerikansk-liberal världsordning baserad på kollektiv säkerhet, utan att säkerställa en för USA fördelaktig maktbalans i en "pluralistisk värld". Ambrosius menar att Wilson's största misstag var att han inte insåg detta. Han anklagar May och hans efterföljare för att felaktigt ha uppfattat Wilson's diplomatiska framgångar under kriget som en konsekvens av en realistisk utrikespolitik. En realistisk politik skulle enligt Ambrosius mening ha varit att eftersträva en europeisk maktbalans. Liksom femtiotalets realister kan dock även Ambrosius sägas förfäktat en ytterst normativ tolkning av Wilson's utrikespolitik. Enligt Ambrosius finns det endast en korrekt amerikansk utrikespolitik, och Wilson var en blåögd idealist, eftersom han inte följde den utstakade vägen. Ambrosius kritiker har således även påpekat att han gör det lätt för sig genom att fastställa en korrekt utrikespolitik, som han väljer att benämna realistisk. Ambrosius neorealistiska tolkning är därmed lika problematisk som femtiotalets realistiska: den förmår inte fördjupa vår förståelse för varför Wilson agerade som han gjorde. Det är dock fascinerande att konstatera att Wilsonforskningen fortfarande ger upphov till debatt i den amerikanska historieforskningen.³³

Fredskonferensen och det praktiska omstruktureringsarbetet

En av de stora gåtorna i Wilsonforskningen har varit frågan om hur den amerikanske presidenten bar sig åt för att införa starten av fredskonferensen i Paris i januari 1919 förlora det initiativ han tillskansat sig i november 1918, när vapenstillståndsfördragen undertecknades med explicita utfästelser om att fredsförhandlingarna skulle följa den wilsonska linjen.³⁴

³² Betty Miller Unterberger, *The United States, Revolutionary Russia, and the Rise of Czechoslovakia* (Chapel Hill 1989) kombinerar Mamatey's politiska och Mayer's ideologiska perspektiv i en skicklig studie över Wilson's Centraleuropapolitik.

³³ Lloyd E. Ambrosius, *Wilsonian Statecraft: Theory and Practice of Liberal Internationalism during World War I* (Willmington, Del. 1991). För kritik av Ambrosius, se recension av N. Gordon Levin, *The American Historical Review* 1992, s. 1312–1313.

³⁴ Se t.ex. F. S. Marston, *The Peace Conference of 1919. Organization and Procedure*

Död.

Budskapet om Wilsons död år 1924 väckte ingen, i motsats till Lenins död året innan, större genklang i finländsk media. Sällan har en stjärna dalat så snabbt som Wilsons: "hans försvinnande medför ingen som helst förändring i den politiska atmosfären", skrev Svenska Pressen den 4 februari 1924 om den person som fem år tidigare stått i den världspolitiska scenens rampljus. Samtidens slutomdöme var hårt: SP:s nekrologförfattare skriver att Wilson under fredskonferensen var en blindblock, "den bortkomne pedanten som ohjälpligt kom till korta inför Clemenceaus järnhårda ilja och Lloyd Georges rövliga intelligens".

För centralmaktsledarna och deras efterföljare, samt för många andra samtida iakttagare (t.ex. Harold Nicolson) framstod det som uppenbart att Wilson anlände till Paris som tveklös segrare.³⁵ Inga Floto's studie om det amerikanska agerandet inför och under fredskonferensen ger vid handen att även Wilson anlände till Paris med en sådan känsla.³⁶ Floto har kunnat

(London 1944), s. 31. Marstons fortsättningsvis användbara bok är ett bra exempel på det under och efter andra världskriget kraftigt ökade intresset för historiska fredsprocesser. Ett mera Wilsonrelevant exempel är Thomas A. Bailey, *Wilson and the Peacemakers* (London 1947), 2 volymer. För en ny och bra sammanfattning av det praktiska fredsarbetet, se Alan Sharp, *The Versailles Settlement. Peace Making in Paris, 1919* (London 1991). Arthur Walworth, *Wilson and his Peacemakers. American Diplomacy at the Paris Peace Conference, 1919* (New York 1986), är en systematisk och överskådlig studie över den amerikanska verksamheten i Paris. Se även Walworth, *America's moment. American Diplomacy at the End of World War I* (New York 1977). Walworth är en välskrivande journalist, som mer eller mindre tagit författandet av böcker om Wilsoneran på entreprenad. Hans böcker präglas ofta av en Wilsonkritisk underton.

³⁵ Trots att Clemenceau onekligen både inför och under fredskonferensen var mycket kritisk mot de wilsonska principerna var Wilson vid sin ankomst till Europa en mycket populär person även i Frankrike. I en uppsats om Wilson i den franska pressen konstaterar Jean-Baptiste Duroselle att "propably no other statesman had ever been as popular in France as Wilson in December of 1918", Huthmacher & Susman, s. 28.

³⁶ Inga Floto, *Colonel House in Paris. A Study of American Policy at the Paris Peace Conference* (Aarhus 1973).

påvisa att Wilson av sina medarbetare förleddes till en mera positiv uppfattning om sin position än vad som i verkligheten var fallet. Floto's huvudperson är inte Wilson, utan hans förtrogne och "privata" utrikesminister överste Edward Mandell House.³⁷ Wilson hade större förtroende för House än för sin utrikesminister Robert Lansing, och sände honom i slutet av oktober till de allierades förhandlingar i Paris om vapenstilleståndsvillkoren. Wilson hade på förhand varnat House för att låta ententen uppnå stora fördelar redan i samband med vapenstilleståndet. Wilson hade lovat Berlin en moderat fred, och han hade uppenbarligen en stark känsla av att hans europeiska allierade inte stödde hans planer på en ny världsordning i större utsträckning än vad som behövdes för att erhålla amerikanskt stöd. Wilson kände till Frankrikes planer på att ockupera bl.a. Rhenlandet, och han var även medveten om att det hemliga Londonfördraget av år 1915 utlovade Italien mycket mera än han givit löften om i sitt program. Dessutom måste han ta hänsyn till att Tyskland i sina värdjanden om vapenstillestånd accepterat att utgå från Wilsons fredsprogram, medan ententen fortfarande hoppades på en avgörande militär seger, och därför inte givit något explicit stöd till det wilsonska programmet. Även Floto påvisar således att den wilsonska diplomatin kontinuerligt tog hänsyn till och var beroende av det europeiska politiska läget.³⁸

För Wilson var det viktigt att stilleståndsforhandlingarna utmynnade i ett klart stöd för hans program. House hade däremot genom sina brittiska kontakter fått uppfattningen att ententen gav Wilson sitt fulla stöd. Han blev därför uppenbart förvånad över att ententeledarna ställde stödet för de 14 punkterna mot deras förslag till stilleståndsvillkor, som bl.a. omfattade mycket strängare krav i fråga om demarkationslinjerna än vad Wilson kunde acceptera. Genom att ge efter beträffande ententens krav på stilleståndsvillkor kunde House åtminstone rent formellt hävda att han lyckades binda ententen till det amerikanska programmet. Då bör det dock beaktas att

³⁷ House hade stort inflytande över det amerikanska förberedelsearbetet inför fredsprocessen. Han stod i ledningen för expertgruppen "Inquiry", som rekryterats bland universitetsfolk, och stod självständigt i förhållande till utrikesministeriet. Till exempel de 14 punkterna var en produkt av Inquiry's arbete. Det parallella förberedelsearbetet – i praktiken hade Wilson två utrikesministerier – var den grundläggande orsaken till de interna amerikanska motsättningarna under fredskonferensen. Se Lawrence E. Gelfand, *The Inquiry. American Preparations for Peace, 1917–1919* (New Haven 1963).

³⁸ För en studie där det kontinuerligt förändrade europeiska lägets inverkan på fredsprocessen tas i beaktande, se Howard Elcock, *Portrait of a Decision. The Council of Four and the Treaty of Versailles* (Birkenhead 1972). Även flera diplomatihistoriska fallstudier påvisar hur möjligheterna att förverkliga den wilsonska världsordningen rann ur händerna p.g.a. det politiska läget i Europa. Den främsta av dessa är Kay Lundgreen-Nielsen, *The Polish Problem at the Paris Peace Conference. A Study of the Policies of the Great Powers and the Poles, 1918–1919* (Odense 1979).

Storbritannien inlämnat reservationer beträffande Wilsons ståndpunkter om havens frihet och om de moderata krigsskadestånden, och att ententens klarsignal till det wilsonska programmet inte var annat än en taktisk kompromiss i syfte att uppnå de egna målsättningarna. House's signaler till Washington om att ententen var beredd att inleda fredsförhandlingarna utgående från de amerikanska premisserna var således klart överdrivna. I både Berlin och Washington kom man således p.g.a. House's felaktigt tolkade signaler att kraftigt missbedöma de europeiska segrarmakternas ambitioner. Detta upprepades även i Paris under Wilsons månadslånga frånvaro under våren 1919, när House åter agerade självständigt, utan att konsultera Wilson. Genom sin studie av den amerikanska fredsdelegationens interna arbete har Floto således kunnat "rentvå" Wilson från anklagelserna om hans diplomatiska okunnighet. Wilsons "skuld" kan ju dock fortfarande anses bestå i att han valde House framom utrikesministeriets professionella diplomater, samt att han aldrig för sina medarbetare förmådde förklara vilken linje han önskade att de skulle driva (jämför t.ex. utrikesminister Lansing frustration över självbestämmanderättsprincipen). Wilsons envishet och avsmak för kompromisser är en beskrivning som återfinns i de flesta – både samtida och nyare – skildringar, och detta förhållande påverkade i allra högsta grad även de personliga relationerna inom den amerikanska fredsdelegationen.³⁹

Floto tillmäter således individernas roll under fredsprocessen en stor roll. För Arno J. Mayer bar däremot varken Wilson eller House eller någon annan individ – möjligen Lenin undantaget – skulden till det amerikanska misslyckandet i Paris. I sin andra bok, som är en direkt fortsättning på resonemanget i den första, låter han det politiskt-ideologiska klimatet i Europa spela huvudrollen, liksom även fungera som syndabock för Wilsons diplomatiska nederlag. I slutet av kriget var det, som han påvisade i sin första bok, främst de europeiska vänsterkrafterna som påverkade den diplomatiska och politiska utvecklingen. Perioden efter vapenstilleståndet karaktäriserades däremot av en förstärkning av högerkrafterna, vilket i sin tur ledde till en ytterligare radikalisering av vänstern. Detta innebar att de krafter som Wilson stött sig på under kriget var på kraftig tillbakagång när han anlände till Europa. Enligt Mayer var enda orsaken till att de wilsonska principerna så

³⁹ Alexander L. & Juliette L. George, *Woodrow Wilson and Colonel House. A Personality Study* (New York 1956) är en psykohistoriskt inspirerad studie över förhållandet mellan Wilson och House, baserat närmast på House's dagböcker. Författarparet påvisar en successivt tilltagande irritation hos House över Wilson. Ett klassiskt exempel på Wilsons kompromisslösa inställning är hans agerande i samband med den italiensk-jugoslaviska gränskonflikten, speciellt Fiumefrågan. Se René Albrecht-Carrié, *Italy at the Paris Peace Conference* (New York 1938), för den fortsättningsvis bästa diplomatihistoriska studien över den italienska frågan vid fredskonferensen.

⁴⁰ Arno J. Mayer, *Politics and Diplomacy of Peacemaking. Containment and Counter-revolution at Versailles, 1918-1919* (New York 1967).

länge fanns med på fredskonferensens agenda det faktum att ententen inte vågade överge Wilson öppet, av rädsla för att ett sådant avsteg skulle ha stärkt de bolsjevistiska krafterna. Wilsons principer utnyttjades gärna som förhandlingsinstrument under den långa och komplicerade fredskonferensen, men utgående från Mayer's analys fanns det vid konferensen inte längre någon ärlig politisk-ideologisk vilja att förverkliga en wilsonsk världsordning.⁴⁰

Den omvärderade Wilson

Varken förr eller senare har statsmän suttit runt ett bord i syfte att så i grunden förändra Europas karta. Någon wilsonsk världsordning skapades inte. Visserligen grundades Nationernas Förbund, men utan Förenta Staterna, som åter för en kort period återgick till traditionell isolationism.

Utgående från ett sådant perspektiv är det klart att Wilsons utrikespolitik var ett misslyckande. Men trots att han år 1924 dog som en av Förenta Staternas mest utskälda presidenter, av den egna samtiden dömd till att snabbt utplånas ur historiens rullor över stora statsmän, går det inte att komma förbi det faktum, att han ur en kortsiktig synvinkel influerade fredsprocessen mera än mången vill erkänna, och ur en mera långsiktig synvinkel allt mera framstår som en av upphovsmännen till 1900-talets internationella politik.⁴¹ Oberoende av om Wilsons uppfattning om nationernas självbestämmanderätt tolkades rätt eller fel är det påfallande i vilken hög grad hans signaler om självbestämmanderätt utnyttjades som argument i samband med omstruktureringen av det europeiska statssystemet, och därmed påverkade utformningen av det nya Europa.⁴² Hans politiska initiativ att skapa en internationell kollektiv säkerhetsstruktur har levt kvar och utvecklats under hela 1900-talet, och det kan inte heller förnekas att den liberala synen på internationell diplomati omfattas av allt flera stater. Efter kalla krigets slut är det t.o.m. möjligt att hävda att det inte alls var Lenin, utan Wilson, som segrade i den ideologiska kampen efter första världskriget. I t.ex. Prag har alla minnen av den förstnämnde utplånats med sällan skådad effektivitet, medan en av stadens trafikleder fortfarande – till mången amerikansk turists förvåning – är uppkallad efter Wilson, som fortfarande uppfattas som tjeckernas befriare. Samtidigt är det skäl att påpeka att Wilson inte var ensam om att föra fram dylika tankar, och han var förvisso inte heller upphovsman till dem. Fortfarande kvarstår många frågor om huruvida hans tankar tolkats på rätt sätt. Detta till trots är det svårt att undvika reflektionen att han i sin egenskap av politisk aktör kan framställas som symbol för mycket av det som i dag kännetecknar det internationella systemet. Hans

⁴¹ Det samma gäller även hans roll som förnyare av det amerikanska presidentskapet. Han var t.ex. den första som – i offentlighetens anda – regelbundet sammankallade till presskonferenser, ett arrangemang som fortfarande i hög grad präglar det amerikanska presidentskapet.

⁴² Se t.ex. Gullberg, *Nation och gräns*, särskilt s. 260–273.

betydelse består inte i att han skulle ha formulerat en samling nya idéer om hur det internationella samfundet borde utformas, utan i att han som politiker vågade föra fram dem.

Ur den internationella politikens perspektiv framstår Wilson således som en betydande person. Ur amerikanskt perspektiv har detta varit, och är, en mycket mera omstridd fråga. Att Wilson betytt mycket för den amerikanska utrikespolitikens utformning under 1900-talet kan inte förnekas. Gordon N. Levin Jr. har gått så långt som till att hävda att Wilson lade grunden till Förenata Staternas moderna utrikespolitik, d.v.s. en politik med målsättningen att skapa en fredlig liberal-kapitalistisk världsordning. Levin tillhör dem som inte ser någon motsättning mellan denna målsättning och USA:s nationella intressen.⁴³ Det omstridda i den amerikanska synen på Wilson utgörs i grunden av frågan om huruvida Wilson gjorde "rätt" eller "fel", och frågan om vilka de nationella intressena egentligen är. Det är ingalunda självklart för alla amerikaner att USA:s världspolisroll är den bästa utrikespolitiken, och de som är tveksamma i det avseendet har svårt att se det statsmannamässiga hos den president som bröt med den amerikanska isolatoinismen. Synen på USA:s roll i internationell politik, samt det dagspolitiska läget, tenderar således att avspegla sig i tolkningarna av Wilsons utrikespolitik. Två nya böcker antyder att debatten om den wilsonska utrikespolitiken ingalunda är avslutad. Thomas J. Knock har skrivit en bok i vilken han i Link's anda försvarar Wilsons idealism (eller "högre realism") om den kollektiva säkerheten och den liberala missionen. Något senare publicerades Henry Kissinger's nya bok, som kan tolkas som hans bokslut över ett mångårigt tankearbete om internationell politik, och i vilken Wilson anklagas för att inte ha tagit maktpolitikens grundläggande regler i beaktande. Samtidigt uttalar han beundran över Wilsons insikt om USA:s särställning i den internationella politiken, och markerar därmed den tveågsna inställning, som många amerikanska bedömare har till Wilson-perioden.⁴⁴ Spänningen mellan realism och idealism kvarstår således i debatten om Wilson, även om den med tiden blivit allt mera nyanserad. Wilsonforskningen har kontinuerligt funnit nya spår och infallsvinklar vid sidan av de gamla, och resultatet har inte bara varit en rehabilitering av Wilson som person, utan även en fördjupad förståelse för de politiska processerna under och efter första världskriget.

⁴³ N. Gordon Levin Jr, *Woodrow Wilson and the World Politics. America's Response to War and Revolution* (New York 1968), s 1-8.

⁴⁴ Thomas J. Knock, *To End All Wars: Woodrow Wilson and the Quest for a New World Order* (New York 1992), Henry Kissinger, *Diplomacy* (New York 1994). För den nyare Wilson-debatten, se även not 33.

Europa som tanke, upplevelse och verklighet

MAX ENGMAN

River ut ett blad ur historien
och skriver ut kvitto:
erhållet Europa
vilket härmed erkännes.

Henry Parland, *Återsken* (1932)

De omvälvande händelserna i Europa under det senaste decenniet har tvingat fram ett nytänkande på många olika plan. Integrationen i Västeuropa, Tysklands enande, nyorienteringen i Centraleuropa och upplösningen i östra Centraleuropa och den tidigare Sovjetunionen tvingar fram dryftningar av Europa. Under de senaste åren har en mängd böcker, bland dem även flera viktiga på nordiska språk, utkommit som med varierande ambitionsgrad och målsättning med historiens hjälp försöker göra de senaste årens europeiska utveckling begriplig. Några spänner över stora områden, andra redovisar i högre grad personliga intryck eller tar upp specialproblem.

Flera böcker talar redan i titeln om en "återkomst" för historien eller Centraleuropa; man kan diskutera om uttrycket är väl valt, det för alltför lätt tankarna till träiga resonemang av typen "historien upprepar sig". Där emot är företeelsen nog så uppenbar, samtliga böcker visar att det inte går att få grepp om dagens läge utan att gå, ibland rätt långt tillbaka i tiden; historien som en mångfasetterad dryftning av det europeiska förflutna har förvisso återkommit. Anders Björnsson suckar 1990 på Václavplatsen över att tänkande människor i Sverige påstod att historien tagit slut, medan det var uppenbart att den just börjat. Kanske har också historien som disciplin återkommit, Uffe Østergård konstaterar att de samhällsvetenskapliga östeuropaexperterna inte hade några redskap att förstå förändringarna, eftersom "en fyrreårig tidshorisont rækker langt ud over den normale sociologs eller politologs fantasi".

Historiens återkomst

Det ter sig naturligt att börja med *Europa – historiens återkomst*, som redan i titeln lyfter fram dragen av nytänkande. Boken har mycket att säga om Europa, den bygger vidare på den breda forskning kring regioner och etnicitet som bedrivits kring den lärostol i Lund som numera omdöpts till internationell historia. Rent konkret går boken tillbaka på ett projekt om nationalstatens kris.

Behandlade böcker:

Anders Björnsson, *Var 1900-talet förgäves? Politik och polemik 1990–1992*. Häggelunds förlag. 194 s. (Malmö 1993).

Per-Arne Bodin, *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk studie*. Vitterhetsakademiens skriftserie om Europa. Natur och Kultur. 153 s. (Stockholm 1993).

Kristian Gerner, *Centraleuropas återkomst*. Norstedts Juridik. 228 s. (andra uppl. Stockholm 1992).

Svenolof Karlsson (red.), *Frihetens källa. Nordens betydelse för Europa*. Nordiska rådet. 219 s. (Stockholm 1992).

Matti Klinge, *Romanus sum. Essäer om Europa*. Schildts. 288 s. (Helsingfors 1992).

Bo Lindberg, *Europa och latinet*. Vitterhetsakademiens skriftserie om Europa. Natur och Kultur. 144 s. (Stockholm 1993).

Sven Tägil (red.), *Europa – historiens återkomst*. Gidlunds. 492 s. (Hedemora 1992).

Sven Tägil, H.-Å. Persson & Solveig Ståhl (red.), *Närhet och nätverk – regionernas återkomst?*, Meddelanden från Erik Philip-Sörensens Stiftelse 5. 96 s. (Lund 1994).

Sven Tägil (red.), *Den problematiska etniciteten. Nationalism, migration och samhällsomvandling*. CESIC Studies in International Conflict 10. Lund University Press. 211 s. (Lund 1993).

Uffe Østergård, *Europas ansigter. Nationale stater og politiske kulturer i en ny, gammel verden*. Rosinante. 444 s. (København 1992).

Boken inleds med Rune Johanssons, Ralf Rönningssons och Sven Tägils teoretiska dryftning av integration och uppsplittring i Europa. Den ger en ram som de övriga författarna i högre eller lägre grad anpassar sig till. Författarna utgår från att Europas moderna historia kännetecknats av motstridiga tendenser. Å ena sidan pågår en integrationsprocess, som överför allt fler av staternas traditionella uppgifter och en stor del av ekonomin på överstatliga organ och gränsöverskridande funktioner. Integrationen har dock olika dimensioner som inte behöver sammanfalla utan kan skapa spänningar sinsemellan. Å andra sidan finns ett starkt betonande av

partikularistiska intressen, mest synligt på det regionala planet, även i det långt integrerade Västeuropa.

Författarna menar att territoriella indentiteter och identifikationer, som skapas av historisk utveckling och förstärks genom kommunikationsprocesser, spelar en avgörande roll för båda de motstridiga tendenserna. Utgående från detta granskas institutionaliseringen av regioner samt när och hur territoriella indentiteter växer fram respektive blir politiskt relevanta och mobiliserbara.¹

Likartade frågor ställs också i den lilla skriften *Närhet och nätverk – regionernas återkomst?* Där diskuterar Tägil insiktsfullt regionen som ett relativt, funktionellt begrepp som väl låter sig inpassas bland individers och grupperns hierarkiska indentiteter. Tägil använder bl.a. Skåne som exempel och påpekar att trots det internationellt sett unika kollektiva nationalitets-skiftet från danskt till svenskt, lever regionen med en betydligt större realitet än de län som skapades på 1600-talet. I skriften ger geografen Gunnar Törnqvist en av läckra kartor åtföljd översikt av vad den nya rörligheten kommer att innebära för staten, som utmanas både av industriella gränsöverskridande nätverk och regionernas stärkta ställning. Törnqvist gör dock det viktiga påpekandet att skillnaderna mellan regionerna, mätt t.ex. med ekonomiska indikatorer, är betydligt större än skillnaderna mellan nationella genomsnitt. Ökad regionalisering med åtföljande regional ojämlikhet kan alltså ha en betydande politisk sprängkraft.

I *Närhet och nätverk* ingår ytterligare två uppsatser med temata som behandlas nedan. Uffe Østergård diskuterar regioner, stater och nationer i Europa; han konstaterar att nationalstaten samtidigt är för liten och för stor. Kristian Gerners uppsats om Östersjö-regionen blir mindre en granskning av en region än en i och för sig intressant dryftning av den öst- och västkristna traditionen samt dagens rysk-baltiska problem. Här kunde en explicit diskussion av själva regionsbegreppet i detta sammanhang ha varit fruktbar. Före det kalla krigets slut betonades inte Österjöns enhet i högre grad; hur väl svarar området mot kriterierna för en region eller makroregion i Lundaforskarnas mening?

I *Närhet och nätverk* konstaterar Tägil att regionalisering varit ett centralt tema under senare år i bl.a. Belgien, Storbritannien, Spanien, Italien, Jugoslavien och Tjeckoslovakien. I inledningsuppsatsen i *Europa – historiens återkomst* konstateras åter att en sen – i förhållande till den moderna nationalismen – federalisering såsom i Belgien (eller varför inte Jugoslavien) är problematisk på ett helt annat sätt än en gammal (Schweiz). Här anges åtminstone ett av bokens huvudtemata, den handlar om integration, men inte egentligen om den pågående, som endast har erbjudit en utgångspunkt för

¹ Perspektivet anslås av forskarna i Lund redan i Sven Tägil (ed.), *Regions in Upheaval. Ethnic Conflict and Political Mobilization*, Lund Studies in International History 22 (Lund 1984).

en dryftning av integrationens och splittringens villkor i Europa genom tiderna, inte bara på ett sameuropeiskt plan, utan också inom staterna. "Återkomsten" skulle då syfta på att stater och deras regioner är historiska enheter och att denna historia är en ofrånkomlig del av processen och att de återaktualiserats på ett nytt sätt av EU och Sovjetunionens sönderfall.

Det regionala perspektivet, d.v.s. en systematisk granskning av samspelet mellan regioner och stat, minoriteter och dominerande grupp, centrum och periferi, fungerar utmärkt i bl.a. Ralf Rönningss uppsats om Storbritannien, Rune Johanssons om Frankrike, Martín Martínez Riqués om Spanien, Hans-Åke Perssons om den tyska historien och Kerstin Nyströms om Jugoslavien. Uppsatserna lever genomgående upp till det som Johansson definierar som avsikten med sin uppsats: "inte att skriva Frankrikes historia utan att analytiskt diskutera stats- och nationsbyggnadsprocesserna och deras relation till dagens europeiska integrationsutveckling". Det är inte egentligen fråga om populariserad historia i den meningen att författarna enbart skulle lägga fram en förenklad version av sådant som redan finns på annat håll. Bidragen är mer än så, de ger samtidigt en mängd väl dokumenterad grundinformation och nya perspektiv; fackmannen får nya insikter och den intresserade underlag för att tänka över om Spanien är ett kastilianskt imperium eller en nationalstat i vardande, om Jugoslavien någonsin var en integrerad stat, om stat och nation i tysk historia, separatism och integration på de brittiska öarna m.m.

Europeisk enhet

Några av uppsatserna har ett annorlunda fokus. Rune Johansson dryftar i en grundlig översikt 'Idéer om Europa – Europa som idé' uppfattningarna om Europa och europeisk enhet. Den närmast idéhistoriska översikten är mycket rik på material, t.o.m. så att den ibland blir något katalogartad; läsaren kunde ha varit betjänt av en något mera ingående granskning av vissa av de mera centrala idéerna, tankarna och projekten. Klart framgår hur uppfattningen om en europeisk enhet på den latinska kristenhetens grund, *respublica Christiana*, etablerades efter Karl den stores tid, inte minst på grund av trycket utifrån från nordmän, magyarer och araber, men senare också av idéer om universalmonarki, vilka dock från slutet av medeltiden i allt högre grad undergrävdes av "nationalstatstänkande". I ett rätt tidigt skede kom Europa-tänkandet att sammanvävas med tankar om skiljedom, internationell rätt och övernationella organ; med tanke på det europeiska inbördeskrig som pågick under tidigmodern tid var det kanske inte oväntat att tänkandet om Europa var intimt förenat med fredstanken, liksom efter världskrigen.

Man har med en viss rätt menat att de s.k. världskrigen egentligen var ett europeiskt trettioårigt inbördeskrig med ett vapenstillstånd i mitten och ett utomeuropeiskt deltagande i slutskedet. Under "vapenstillståndet" framfördes en mängd idéer om och projekt för enande av Europa, projekt om Paneuropa, tullunioner, Donau-federationer, Europas Förenade Stater, stål-

karteller m.m. Detta komplicerade skede behandlas på ett intressant sätt i Carl H. Pegg, *Evolution of the European Idea, 1914-1932* (Chapel Hill 1983). Boken skulle vara ännu intressantare om författaren inte envisades med att hela tiden tala om den europeiska tankens framsteg då det är uppenbart att den kort efter den period han behandlar bröt samman totalt. Amnet får därför inte de dimensioner det vore värt; var alltsammans bara ytskum, besvärjelser för att avvärja den annalkande storkatastrofen eller var andra världskriget ett beklagligt avbrott i en redan påbörjad integrationsutveckling?

Etnicitet

Vid sidan av och i kombination med regionalism framträder etnicitet som ett av de centrala begreppen i *Europa - historiens återkomst* eftersom aktualiseringen eller aktiveringen av etniska respektive etnoterritoriella identiteter och stridsfrågor på ett för de flesta iakttagare överraskande sätt har präglat de senaste åren. Lundaforskarna har behandlat dylika frågor också i *Den problematiska etniciteten*. Efter en kort inledning av Sven Tägil diskuterar Rune Johansson på ett koncentrerat och överskådligt sätt begrepp och strukturer samt en del av den enorma litteraturen på området. Uppsatsen är en nyttig införing i problematiken och utgör en god utgångspunkt för fortsatta studier på området.

Två av uppsatserna behandlar etnicitet i Sovjetunionen och dess arvtagarstater. Klas-Göran Karlsson granskar migrationsprocesserna och tar fasta på orörligheten i sovjetssystemet och rörligheten på det sociala och demografiska planet. Stalintiden präglades av enorma folkförflyttningar, en del av dem påtvingade tvångsförflyttningar av klassfiender och hela folk, medan andra motiverades av de drastiska förändringarna i ekonomisk struktur och levnadsvillkor.²

I ett samhälle som det sovjetiska skapade migrationen problem och spänningar, en etnisk komponent fick dessa genom att flyttningen av ryssar till områden dominerade av andra folk samtidigt medförde en etnisk skiktning genom att ryssarna placerade sig i de moderna sektorerna av samhälle och ekonomi. Den omfattande blandningen av människor ledde inte till den avsedda "internationaliseringen", på 1980-talet var bara 15% av alla sovjetiska äktenskap blandäktenskap.

Kring 1930 skärptes kontrollen och Karlsson menar med andra forskare att individens rörelsefrihet och NEP blev en parentes mellan en tsarrysk och bolsjevikisk livegenskap. Samtidigt redovisar han resultat som tyder på att tvångsförflyttningarnas övergripande syfte kanske inte var repressivt utan att

² Karlsson kallar missvisande (och med ett missförstånd av den anförda referensen) den senare formen av flyttningar för stegvis eller kedjemigration - normalt avses i migrationsteori med dessa begrepp två olika saker, av vilka ingendera i och för sig säger något om flyttningsorsakerna.

deportations- och lägersystemet var en del av planhushållningen. Inom den var tvångsarbetskraften viktig, men hade också en mängd oavsedda effekter såsom en bromsning av modernisering samt skador på andra plan.

Karlsson diskuterar migrationens samband med etnicitet utgående från den omfattande migrationen inom Sovjetunionen och dess samband med unionens uppbyggnad kring en etnoterritoriell princip med autonoma områden och republiker. Under 1980-talet levde var femte sovjetmedborgare, d.v.s närmare 60 miljoner människor, permanent utanför det "egna" territoriet och 20 miljoner i ett annat kulturområde (t.ex. slaver i Centralasien). Migrationen ökade de etniska spänningarna genom att vissa grupper (t.ex. balterna) kände sig hotade, genom att en del områden homogeniserades (t.ex. de asiatiska genom returnmigration och höga födelsetal), genom fördrivna folks kamp för att få återvända och vissa gruppers utflyttning ur Sovjetunionen, vilket gav upphov till anklagelser mot kvarstannande för bristande lojalitet.

När Sovjetunionen upplöstes enligt etnoterritoriella principer blev resultatet en mängd interna, småningom nationella flyktingar för vilkas mottagande eller integration det inte har funnits resurser. Det finns som Karlsson påpekar en uppenbar risk för kedjereaktioner. Å andra sidan skapas strukturella problem genom flykt och utvandring genom att det uppstår luckor inom viktiga kvalificerade sektorer i den tidigare etniskt skiktade yrkesstrukturen.

En annan aspekt av den sovjetiska upplösningen diskuteras av Kristian Gerner i 'Från Gorbatjov till Gorbatschow' där han granskar dess samband med etnisk identitet och alkoholpolitik. Gerner påpekar hur närapå all politik under upplösningsfasen etniciserades, han är säkert på rätt spår då han antyder att detta var den legitimitetsbas som kvarstod för ledare, både "titulärnationernas" och minoriteternas, då alla andra strukturer föll samman. Dessutom kan man väl säga att den etniska faktorn måste bryta fram helt enkelt därför att den förnekats eller framställts som "löst".

Gerner gör en spännande tolkning genom att koppla dessa processer till alkoholkulturer där Sovjetunionen uppvisade en rik provkarta på allt från ortodoxa, bland vilka helnykterhet är mycket ovanlig bland män, till muslimer, bland vilka alkohol förekommer endast i sekulariserade kretsar. Här till kommer ekonomiska och kulturella skillnader mellan vodka-, öl- och vinregioner. Alkoholism erkändes i slutet av Brezjnevs tid som ett ekonomiskt (arbetsdisciplin) och socialt (bl.a. familjeupplösning) problem av första rangen. Antialkoholkampanjen blev Gorbatjovs första stora initiativ, men fick oavsedda resultat såväl genom att den raserade en del av grunden för statsfinanserna, åstadkom hamstring och upplevdes som djupt orättvis och ekonomiskt katastrofal i vinområdena, vilket där etniciserade det allmänna motstånd som kampanjen väckte.

De etniska problemen är centrala i den jugoslaviska upplösningen som Kerstin Nyström behandlar i *Europa - historiens återkomst* och i *Den proble-*

matiska etniciteten, där hon visar hur etablerande av en bosnisk identitet inte egentligen kunde lyckas då den bara hade förankring i en del muslimska organisationer, republikens kommunistparti och stadsbefolkningen, vilket ledde till att kriget blev ett krig mellan Restjugoslavien och Kroatien.

Centraleuropas återkomst eller Östeuropas försvinnande

I *Europa – historiens återkomst* skriver Kristian Gerner om 'Centraleuropa från Pax Sovietica till Pax Germanica', en problematik som han behandlar utförligare i *Centraleuropas återkomst*. En av Gerner's utgångspunkter är att upplösningen av sovjetimperiet skedde i nationalismens tecken och tog vid där historiens frysts ned efter andra världskriget. Som han träffande påpekar medförde tövädret att strukturer och reminiscenser från vitt skilda epoker tinade upp huller om buller. Boken behandlar därför såväl mycket aktuell politik som dess anknytning till och användning eller manipulering av traditioner och myter.

Gerner talar ett flertal gånger avfärdande om Centraleuropa-myten och avser därmed den intensiva diskussionen om Centraleuropa som pågick under 1980-talets andra hälft.³ Han menar att myten blev överflödigt sedan den i det sovjetiska imperiets upplösningsfas fyllt sin funktion som distanseringsmedel i förhållande till de barbariska ryssarna. Han förefaller att tycka som Péter Esterházy, som med hänvisning till Milan Kunderas kända essä från 1984 konstaterade att Centraleuropa var "inget annat än en underskön glaskula som Kundera uppfann åt sig själv i sin ensamhet och sorg i Paris". Det ligger förstås en del i detta och vissa kärleksförklaringar till Centraleuropa tog lika litet hänsyn till verkligheten som den nostalgindustri som frodas kring habsburgarna.

Samtidigt bör man kanske akta sig för att helt avskriva Centraleuropas gemensamma arv. Gerner behandlar som avgörande faktorer "djupa historiska strukturer" och erfarenheterna från sovjetdominansen. Enligt hans sätt att diskutera får *filioque*-striden, som 1054 definitivt delade kristenheten, en determinerande betydelse som skiljelinje i Europa; de ortodoxa, caesaropapistiska områdena är fundamentalt olika. Argumentet är i linje med t.ex. Huntington's, men ter sig samtidigt som att skriva ut en fullmakt för fundamentalism.⁴ Man kunde också argumentera för behovet av en vidlyftigare dryftning av faktorer mellan *filioque* och Stalin (t.ex. jordbrukets förändringar, industrialiseringsmodeller, statsbyggandet, de nationella rörelserna, demokratiseringens former etc.). Om djupstrukturer tillmäts betydelse borde inte också arvet från hundratals år av habsburgskt styre beaktas? Där finns mycket man kunde ta fasta på, t.ex. den habsburgska ämbetsmanna-

³ Jag hoppas kunna återkomma till denna diskussion i en annan översikt.

⁴ Samuel P. Huntington, 'The Clash of Civilizations?', *Foreign Affairs* 72:3 (1993), s. 22-49.

traditionen, som i fråga om kompetens, språkkunskaper och relativa frihet från korruption överträffar allt regionen upplevt tidigare eller senare.

Gerners avfärdande av "Centraleuropa-myten" har kanske mest att göra med hans val av perspektiv. Man kan fråga sig om han egentligen skriver om Centraleuropa, han konstaterar att hans utgångspunkt är säkerhetspolitiken, d.v.s. hur den sovjetiska säkerhetszonen försvann. Därför utelämnas orimligt nog Österrike från Centraleuropa, medan Bulgarien finns med. Man saknar också en diskussion av de begrepp som använts om regionen såsom Mitteleuropa, Centraleuropa, Europas riskzon, Zwischeneuropa o.s.v.. Kulturfrågor, t.ex. Österrike-Ungerns intellektuella kultur i all dess motsägelsefullhet som den skildrats av t.ex. Schorske och W.M. Johnston kunde väl försvara sin plats i en dryftning av Centraleuropa. Gerner påpekar att det gamla Centraleuropa försvann med judarna och tyskarna, d.v.s. centrala element i medelklassen. I diskussionen om Centraleuropa på 1980-talet, som han behandlar i endast ringa grad, har många debattörer hävdad att det i alla fall finns något kvar av detta Centraleuropa, ofta i stora drag avgränsat som Habsburg-monarkin. Gerner påpekar själv att den "återkommit" i det regionala samarbetet som gått under benämningen Pentagonalen. Att debattörerna inte är ense om vad det gemensamma egentligen är bör man kanske inte förvåna sig över. Få debattörer brukar kunnas enas om definitioner av det nordiska, men anser icke desto mindre att något sådant finns.

Vad Gerner skriver om är alltså huvudsakligen "den sovjetiska parentesen" och dess försvinnande i ett historiskt perspektiv, en lämpligare titel hade kanske varit "Östeuropas" uppgång och fall – citationstecknen uttryckligen för att markera Gerners ställningstagande att de flesta länderna i regionen har en västlig tradition, men tvingats under en sovjetisk/rysk. Symtomatiskt nog skriver George Schöpflin om i stort sett samma ämne och område under titeln *Politics in Eastern Europe 1945-1992* (Oxford 1993).

Man kan vara oense om hur och vilka djupstrukturer som skall tillmätas värde, men det bör sägas att Gerner visar mod genom att som historiker och med historikernas urval av vilka faktorer som "återkommit" kommentera den aktuella utvecklingen sedan Centraleuropas år noll 1989. Hans framställning hör till de första sammanfattningarna av öststatsforskningen, som numera är en historisk disciplin eftersom objektet försvunnit. Det är samtids-historia när den är som mest spännande; Gerner har många träffande och tankeväckande iakttagelser. Alla håller knappast med om alla Gerners teser, han är både samtidshistoriker och debattör med skarpt formulerade ställningstaganden som ibland går utöver den empiri han behandlar. Hans dom över socialismen är skoningslös och den ger inget utrymme åt sådant som den diskussion Østerud för om austromarxisternas djuplodande dryftningar av "den nationella frågan", som kan betecknas som ett av de mera humana försöken att finna lösningar på de frågor som Gerners bok i hög grad hand-

lar om. Den bärs upp av ett moraliskt engagemang, men ibland hade argumenteringen stärkts av fler nyanser.

Ryssland och Europa

På sitt sätt är Gerners bok, liksom många Europa- och särskilt Central-europa-diskussioner ett ställningstagande till frågan om Ryssland hör till Europa. Den får en insiktsfull och elegant behandling i Per-Arne Bodins *Ryssland och Europa. En kulturhistorisk studie*. Som undertiteln anger granskar Bodin de kulturella djupstrukturerna. Han tar sats ända från Rysslands kristnande och diskuterar framtiden.

Bodin diskuterar sin huvudfrågeställning genetiskt genom att granska arvet från Kievriket, Moskva, imperiet och Sovjetunionen. Han ser en dualism i Rysslands förhållande till Europa som präglades av delningen av kristenheten. Ett särdrag var att östkyrkan aldrig fick en centralstyrd övernationell hierarki som i väst, utan organiserades i nationalkyrkor, som därmed blev mera beroende av den världsliga makten. Kyrkoslaviskan och satsningen på folkspråk innebar dock att den ortodoxa kyrkan och Ryssland valde bort latintraditionen och med tiden också den grekiska lärda traditionen och därmed en viktig del av det europeiska arvet, vilket bidrog till Rysslands isolering. Valet innebar också ett avståndstagande från antiken, med dess arv av rationalism och antropocentrism, logik, filosofi och skolväsen. Eftersom renässansen gick Ryssland förbi kom landet en andra gång att ta avstånd från antiken och samtidigt från framstegstro samt natur- och samhällsvetenskaper.

Bodin pekar på att Rysslands idéhistoria utöver spänningen mellan Byzans och Europa är en triangel med ett tredje hörn, det asiatiska. Tatarinvasionen, delningen av det gamla Kievriket och Moskvas seger över den anorlunda tradition som Novgorod innebar en distansering från Europa i tre skeden. Som ett slags motvikt kombinerade den ryska imperietanken den bysantinska kejsarstilen med drag från khanens styrelsesätt – enligt Bodin var Sovjetunionens och det sovjetiska imperiets upplösning det första avsteg från imperiellt tänkande sedan Kievrikets kristnande. Den ryska traditionen innehöll inte såsom den bysantinska en föreställning om den rättfärdige härskaren, utan en betoning av den rättmätige; under Peter I skedde samtidigt en sakralisering och en demonisering av makten – en härskarstereotyp som går ett steg vidare i Stalin som bysantinsk basileus och tatarisk khan. Imperietanken förenades dessutom med en apokalyptisk messianism, som ytterligare fjärrade Ryssland från Europa. Vid samma tid som granarna Polen och Sverige tecknade mörka propagandabilder av den uppstigande östliga stormakten splittrades ryssarnas egen bild av sitt land mellan uppfattningen om det heliga Rus och den centraliserade maktstaten Rossija.

En motsvarighet ser Bodin i utvecklingen av det andliga livet. Från Byzans mottog ryssarna "en utomordentligt djup, kontemplativ mystik, en

mystik som bejakade livet, men förnekade vardagen". Den representerade en individuell fromhet i stort sett främmande för samhällslivets behov, men också för den kollektivistiska, byråkratiserade kyrkan i det autokratiska kejsardömet.

Genom slavofilin framträder ryssarna som de stora kritikerna av det västerländska konsumtionssamhället och den västerländska välfärdsstaten – två i Ryssland okända företeelser. I och med utvecklingen till panslavism blev slavofilin uttalat antieuropeisk. I detta perspektiv blir revolutionen, en blandning av västerländsk idé, ryskt utopiskt tänkande och "bunt" (det blinda upproret) och den påföljande isoleringen av Ryssland på sätt och vis "logisk". I ett av de avslutande kapitlen diskuterar Bodin utgående från de ryska semiotikerna dualismen och maximalismen i ryskt tänkande, betoningen av abrupta, totala förändringar, dominansen för en idé åt gången, vilket av Lotman framhävts som en motsats till Västeuropas ständiga idébrytningar.

Redan titeln och uppläggning innehåller en betoning av olikheter, men i avslutningen slår Bodin fast: "Ryssland är en del av Europa, men det är delvis ett annat Europa än det vi föreställer oss. Det är ett Europa med en annan idétradition – på gott och ont." Han påpekar att båda dessa idétraditioner har något att ge varandra. Ryssland kunde behöva mer av västeuropeisk pragmatism och intresse för lösningar av vardagslivets problem, medan västvärlden skulle behöva mer av den ryska kulturens kontemplation över livet. Samtidigt innehåller båda idétraditionerna drag som det är viktigt att ta avstånd från. Han ser en framtid för Ryssland hos de måttfulla västermännen och de måttfulla slavofilerna, "de grupper som samtidigt vill bevara en rysk tradition och öppna landet mot väst."

Europas ansikten i danska ögon

Årshushistorikern Uffe Østergård hör till gruppen bakom *Den jyske Historiker*, som i en serie temanummer har granskat Europas stora länder och deras historia. *Europas ansigter* har några utgångspunkter som Østergård deklarerar i inledningen. Det är fråga om en dekonstruktion av de begrepp som vi brukar använda i vårt tänkande om Europa, Østergård är en anhängare av den skola som ser nationer som moderna skapelser, för honom är 1800-talet nationaliseringens århundrade, då man under betydande svårigheter lär folk att vara italienare, tyskar o.s.v. Å andra sidan menar han att det är dags att inse att socialism och liberalism är två tillväxtideologier som har mycket gemensamt. Han påpekar att också historie-, litteratur- och samhällsvetenskaperna är barn av nationaliseringsprocesserna; för att frigöra sig från deras invanda tankebanor använder han jämförelser, men också resor i Claudio Magris anda. Den senare hör till Østergårds husgudar och han konstaterar att sedan dennes bok om Donau kom ut 1986 har det hänt så mycket att största delen av den vetenskapliga litteraturen om Central- och

Östeuropa blivit oläslig medan Magris, som sysslar med litteraturen från igår, kommer att stå sig.

Ibland blir framställningen reportage, som då författaren reser i Ryssland, gör en utflykt till en folkfest i Gubbio eller ger sig in i en diskussion av om Carmina Burana är nazistiska – en rätt lång bok har inte blivit kortare av detta, men man har inte tråkigt i Østergårds sällskap. Strävan är uppenbart att visa på de europeiska komplikationerna, för Østergård är essensen av Europa att det består av idel mångfald. För honom är Amerika en del av den europeiska potentialen, liksom rysk historia hör hemma i den europeiska erfarenheten. I ett provocerande resonemang menar Østergård att amerikanerna verkar irriterande på européer inte för att de är olika, utan därför att de fullt ut förverkligar en av "det europeiskas" potentialer, samtidigt etniskt blandat och nationellt, ett tillstånd som sannolikt kommer att bli vanligare i det postmoderna samhället.

Mycket av grundproblematiken i Østergårds dryftningar, som utgår från den kulturella och den politiska definitionen av nation, kunde exemplifieras med två engelska yttranden som han anför: J.S. Mill argumenterade mot mångnationella stater därför att demokrati förutsätter nationell gemenskap, Lord Acton åter för att kombinationen av flera nationer i en stat är ett nödvändigt villkor för "civilised life". Det rör sig alltså i hög grad om förutsättningar för demokrati, mänskliga rättigheter, nationell identitet. Dessa och många andra frågor dryftas i uppsatser om nation och nationell identitet, USA:s europeiska identitet, stat och nation på de brittiska öarna, Frankrike, Dubbelmonarkin och Centraleuropa, tysk identitet och politisk kultur samt Italien som verklighet och negativ utopi.

Europas ansigter är en rik bok, den ger mycken information och intellektuell stimulans; författaren tvekar inte att exponera både sig själv och danska särdrag. Bl.a. ger han en rätt bitsk självkritik av sextioalisternas antiamerikanism och traumatiska inställning till EG-Europa. I sin diskussion av Frankrike bekänner sig Østergård till monarkismen, enligt honom förverkligas de republikanska dygderna bäst i en monarki av skandinavisk modell: "Hvis det virkelig er tilfældet, er konklusionen, at det i det postmoderne samfund er progressivt at være monarkist. Hvis det altså overhovedet er 'progressivt' at være 'progressiv'."

Den danska nationalismen är åter för Østergård en "nederlagsnationalism", en följd av den danska kronans oförmåga (inte bristande vilja) att föra krig; danskarnas speciella form av chauvinism består i att avvisa nationalism genom en övertygelse att danskarna är bäst enligt sina egna kriterier (små, demokratiska, icke-nationalistiska). Nationalism är enligt danskarna något fult som andra har. Østergård söker rötterna till inställningen i den danska formen av agrarkapitalism och dess samband med grundtvigianismens seger i kulturkampen. Boken har en dansk adress, mot den nordistiska okunskan om Europa, "som är en så central ingrediens i den provinsiella sidan av danskheten".

Komparationen är ett genomgående tema och Østergård påpekar helt riktigt att det är påfallande hur de olika nationella rörelsernas påstående om att vara helt unika påminner om varandra. Østergårds perspektiv fungerar utmärkt i hans behandling av de brittiska öarna där han lyfter fram både mångfalden och behovet av dominionsperspektivet. Han citerar Pococks karakteristik av det nordamerikanske frihetskriget som den tredje brittiska revolutionen (efter 1641 och 1688) och diskuterar de olika brittiska imperierna på de mångnationella öarna, vilkas utveckling under en lång tid snarare skall jämföras med Spanien än med Frankrike. Också i Nairns benämning "Ukanien" (av Musils benämning på Österrike-Ungern) på United Kingdom framhävs det multinationella i en stat vars elit länge uppförde sig som den levde i en välintegrerad nationalstat. Eliten ansåg att den inte var nationalistisk, men insåg inte att "the whig interpretation of history" var engelsk nationalism. Med Storbritanniens långa nedförsläp har landet börjat framstå som en bland andra europeiska stater. Som Østergård konstaterar är detta ett utslag av en allmän tendens bland historiker "til at fremstille den britiske nationstats historie som én national undtagelse blandt alle de andre undtagelser fra en regel, der ikke eksisterer."

Romanus sum

Østergård, liksom också Anders Björnsson och Matti Klinge diskuterar ofta vad Europa är, den sistnämnde redan i titeln på sin essäsamling *Romanus sum*. Björnssons och Klings böcker består av tidigare publicerade längre och kortare texter och kan inte helt undvika de upprepningar och ojämnheter som präglar dylika samlingar. Klinge betecknar detta som ett uttryck för en mellaneuropeiskt orienterad humanistisk forskningsstrategi. Den mellaneuropeiska traditionen innehåller dock mera av självironi, Klinge ter sig mera gallisk; Frankrike och de stora männen ägnas följdriktigt en tredjedel av utrymmet. Här rör sig Klinge på ett område han känner väl, det må sedan gälla den sista kapetingen de Gaulle, Bastiljen som myt och verklighet eller Panthéon. Läsaren möter en mödolöst buren lärdom och vilja att dela med sig. Liksom Østergård tar Klinge upp den faktiska "monarkismen" i Frankrike, även den förre mera diskuterar strukturer i det som kallats en av de mest centralsierade och autoritära staterna i världen där presidenten lät uppföra en triumfbåge 1989. För Østergård är det revolutionära med franska revolutionen att den uppfann politiken.

I avdelningen "Medelklassens och språkens Europa" slår Klinge ett slag för borgerskapets diskreta charm, betonar franskan, latinet, kulturtraditionen, Biedermeiers storhet och betydelsen av att ha piano i vardagsrummet. Hopp finner han i att också det amerikanska imperiet kommer att gå under och att den kvantitativt och materialistiskt inriktade civilisationen det representerar får stryka på foten för de återupptäckta europeiska värdena, som för Klinge långt är den bildade medelklassens. Mycket är välturmerat och tål sägas, men om *Talouselämäs* läsare faktiskt på detta sätt måste uppfostas att

s.a.s. kulturellt lära sig äta med kniv och gaffel, är de sannolikt obildbara.

En del av essäerna ger fräscha reseintryck förmedlade av ett skarpt öga och frågvist sinne där paralleller till hemlandet ständigt infinner sig. Särskilt spirituella är uppsatserna om Schweiz och Grekland; en delikat liknelse är att man numera i scenanvisningar borde skriva "pressfotografer", där äldre tiders pjäsförfattare skrev "zigenare, soldater, marknadsfolk". En uppsats har samma rubrik som den finska översättningen av George Orwells *Homage to Katalonia* – vartill kan sägas att Orwells Katalonien förvisso såg annorlunda ut än Klinges, i synnerhet då den sistnämndes främsta bekymmer är att professorerna vid middagen placerats efter vicekonsuler och pressattachéer.

Edgar Morin menar att dialogens princip är en av de tre grundprinciper som definierar det europeiska (de övriga är problematiseringen och sökandet efter grundvalar). Dialogen är inte en blandning av motstridiga idéer, men tar avstånd från uteslutandet, utdömandet. I sitt didaktiska nit följer Klinge inte alltid denna princip. Om man tidigare förhöll sig skeptiskt eller likgiltigt till det europeiska, lyfter han upp det på ett sätt som inte nödvändigtvis beaktar att det europeiska har många former och inte längre alltid begränsade till Europa. Man kan argumentera för att t.ex. jazzen är en europeisk produkt i lika hög (eller ringa) utsträckning som den triangelhandel med bland annat slavar som bidrog till att finansiera det europeiska borgerskapets kulturkonsumtion. Det är också litet enkelt att göra sig lustig över tredjevärldismen med argumentet att afrikanerna på senare tid visat hur illa de styr sig själva. Engagemanget för Tredje världen bottnade ju i en så europeisk värdering som medmänsklighet.

Bokens avslutande essäer innehåller en trosbekännelse till den klassiska traditionen och det klassiska pojkklyceet. För en som själv hör till "den glesnande och grånande skara" som läst långt latin och historia i en kronologisk följd (det ansågs att antiken inte behövde repeteras av klassiker) är det lätt att känna igen både läsordningen, stämningen och attityderna. Det klassiska innebar också att man anslöts till (socialiserades till vore väl modeordet) en ämbetsmannatradition, vad Klinge kallar patriotisk medborgaranda i romarnas mening, ett ansvar för både medborgarsamhälle och stat – min latinsko-las (sena) motto var "claris obligamur exemplis".

Till sin krets kan klassikerna räkna också Winston Churchill – helt oberoende av att det enligt hans egen utsago tog honom flera terminer att upptäcka att kasusformerna spelade en viss roll i latinet och att han aldrig kunde förstå varför han skulle lära sig vokativ av "mensa" – vilken förnuftig människas tilltalar ett bord? Det är den sida av latinplugget som gett upphov till skolpojkspepigrammet: "Latin is a language as dead as dead can be/First it killed the Romans, now it's killing me".

Epigrammet återges av Bo Lindberg i *Europa och latinet* som ger ett utmärkt perspektiv på Klinges och undertecknads plats i latinförhåvelsen och den sista perioden av latinets historia, "bruket av latin som bildningsmedel i skolan". De tidigare perioderna är latinets tid som romarnas mo-

dersmål, som de lärdas språk under medeltiden och det huvudsakligen av humanisterna etablerade nylatinet fram till omkring 1800.

Latinet har aldrig varit mondänt som friskan, men nog ett elitkänne-
märke, ett tecken på att man tillhörde "den bildade klassen" och gått "i de
skolformer där den blivande eliten av akademiskt skolade ämbetsmän i sta-
tens tjänst fostrades". Till latinets defensiv hörde även en intellektualisering
av dess grammatik, särskilt syntaxen. Att studera ett språk med just sex ka-
sus och invecklad satsbyggnad var förädlande; analysen av Caesar och Cice-
ro var tillämplad logik och uppövade de intellektuella själsförmögenheterna.
Studiet av de moderna språken saknade denna teoretiska dimension och gav
bara praktisk språkfärdighet som anstod "pigor, infödingar och parlörer"
såsom en av Lindberg citerad pedagogisk tidskrift uttryckte saken 1859.

Det är — om det är — slutet på en lång utveckling; redan vid den karoling-
iska renässansen då latinet upphört att vara ett folkspråk inleddes nedfrys-
ningen av latinet i form av standarisering av stavning, uttal, formlära och
syntax. Det blev knutet till skolan — och försvarades därefter av skolmästare,
dem som redan genomlidit grammatikövningarna och andra apologeter. Nu
gjordes definitivt boskillnad till det som skulle bli spanska, franska och itali-
enska, till folkspråken som småningom i egenskap av nationalstatsspråk
skulle konkurrera ut latinet. Det tog emellertid tid, ännu på 1500-talet
trycktes mer på latin än på folkspråken och t.ex. Sverige genomgick en rela-
tinisering på 1600-talet både genom den nya vetenskapens krav och diplo-
matins. Friskan var dock ohjälpligt på frammmarsch, Westfaliska freden
avfattades på latin, freden i Utrecht på franska.

Latinitetens roll i Europa är beroende av hur väl integrerade olika om-
råden blev i latinets tre erövringståg, romarnas med svärdet, den katolska
kyrkans med kulten och den vetenskapliga traditionen på 1500-
och 1600-talen. Finland hör, om också med en viss försening med i de två sena-
re, medan t.ex. Ryssland endast i begränsad utsträckning berördes av den
tredje, låt vara att Vetenskapsakademins språk 1725 blev latin.

Lindberg skriver inte språkhistoria eller om språket som sådant, utan om
latinets roller i Europas historia med en viss betoning på Sverige. Han kan
också ge tankeväckande upplysningar om latinets sega fortbestånd, t.ex. som
officellt språk i Polen till 1795 och som parlamentsspråk i Ungern till 1844
och Kroatien till 1847. Lindberg kunde kanske ha påpekat att det förvisso
hade en betydelse att dessa tre representerar Europas mest utpräglade adels-
nationer, där adeln inte bara var synnerligen talrik, utan också utgjorde själ-
va "natio Hungarica". Latinet fortlevde ingalunda enbart i periferin, Jean
Jaurès disputerade 1891 på latin om tidiga ansatser till socialism. I Ungern
och Finland representerade latinet enligt Lindberg ett slags motkultur mot
svenska och tyska samt en väg ut ur en språklig isolering, något som han
även ser som en bakgrund till att just Finland initerat det mest uppmärk-
sammade försöket att blåsa liv i latinet genom radioutsändningar på latin
sedan 1989.

Var 1900-talet förgäves?

Anders Björnssons *Var 1900-talet förgäves?* redovisar tre års skörd av essäer, reportage och polemiker, fränsett inledning och avslutning tidigare publicerade på varierande fora, och spänner över ett brett spektrum. De flesta bidragen handlar om Europas långa 1800-tal och korta 1900-tal.

Flera av bidragen tar sin utgångspunkt i omvälvningarna i Europa under de senaste åren, några i resor i Centraleuropa och Ryssland. Björnsson hör inte till dem som hävdar att historien bara handlar om det förflutna, eller med hans egna ord: "Den som har vandrat i historiens spegelsalar behöver inte bli förvånad". Han konstaterar också att då historien återvänder, måste mytbildarna motbevisas, den historiska argumentationen är en både möjlig och nödvändig konst. Enligt honom kan man alltså lära av historien. Om man inte kan det, hur skall man överhuvudtaget kunna lära sig någonting alls: "Den som inte vill vara eftersinnande kan heller inte bli förutseende."

Denna utgångspunkt skänker också angelägenhet åt hans tankar om den östeuropeiska frigörelsen som till en del karakteriseras som en distansering från delar av modernt tänkande och inte bara där – han är orolig för att detta samtidigt innebär ett ifrågasättande av hela den västerländska demokratitraditionen.

Björnsson är en utmärkt stilist med en begåvning för det slags kluriga formuleringar som han betecknar som specifikt tjeckiska, såsom att det är sympatiskt att gå över ån efter vatten eftersom man då ser mera av naturen. Det karakteriserar också Björnsson som iakttagare, han är en resenär med öppet sinne samt goda ögon och kontakter. Han drar sig inte heller för att förorda eklekticism, den typ av snusförnuft som slår vakt om ett kulturarv. Hans oro gäller snarare avsaknaden av värden och den sociala tröttheten.

Björnsson är de snabba perspektivväxlingarnas man och citerar med en själarnas sympati Østergårds dekonstruktion av nationalismen. Likaså strävar han på olika sätt att greppa Europas tudelning, som är äldre än järnridån, eller "det ryska", sådant det framträder i Petersburg, som i sin monumentalitet förkrymper människorna, i bilden av Sibirien eller i de former av "tölpaktig paralyse" som under sovjetparaplyet utbreddes i Centraleuropa.

Titelns fråga tar fasta på att vi i många avseenden förefaller att gå tillbaka till seklets början, d.v.s. till slutet av det långa 1800-talet. När kalla kriget tog slut, tog också första världskriget slut. Frågan om 1900-talet var förgäves gäller alltså om vi lärt något av detta korta 1900-tal eller utdragna världskrig. Björnsson svar är att trots alla nederlagen var det inte förgäves, det har gett lärdomar som det är värt att ta fasta på.

Frihetens källa

Europa – historiens återkomst avslutas med en uppsats av Mikael af Malmberg om Sverige i Norden och Europa. Det är en litet tunn och Sverigecentrerad genomgång av nordiska samgångsförsök och den svenska

modellen. Man fäster sig t.ex. vid att Nordeks misslyckande enbart skylls på Finland, utan att af Malmborg alls beaktat de andra faktorer som fanns med i bilden. Något obestämt avslutas uppsatsen med konstateradet att Norden aldrig tagit någon beständig form, "Sverige, däremot, förblir Sverige". Båda påståendena är väl i och för sig riktiga, men får inte riktigt djup i den föregående skildringen.

Djup och perspektiv saknas inte i *Fribetens källa. Nordens betydelse för Europa*. Det är en glädje att bekanta sig med texten och de synnerligen läckra och väl producerade illustrationerna. Man har valt lösningen att låta en författargrupp bestående av huvudsakligen icke-nordbor granska Norden ur ett bredare perspektiv än det nordiska. Resultatet är en serie längre analytiska och perspektivrika uppsatser kompletterade av kortare, mera impressionistiska och personligt hållna essäer. De senare är båda välskrivna och tankeväckande. Giacomo Oreglia sammanfattar italienarnas övetskap om regionen med att anföra venetianaren Giovanni Leardos karta från 1448 där det i norr står "ödemark, obebodd på grund av kölden". Andrej Zorin och Irina Zorina konstaterar att frågan om Nordens betydelse för Ryssland är paradoxal eftersom det ryska imperiet upplevde sig som ett nordiskt rike. Mer än andra skribenter uppehåller de sig vid bilden av Finland, som i ryskt medvetande är provinsen, den fattiga och sumpiga utmarken. Finland är för Ryssland vad Ryssland är för Europa. Bilden av Skandinavien är däremot enligt dem traditionellt en annan, om finnen är bonde eller fiskare, är svensken (norrmannen, varjagen) krigare och skald, men även förebild för reformer, något som bara till en del senare överförts på tshunorna. Maria Serrano ger intressanta personliga aspekter på Norden ur ett spanskt perspektiv, medan Godelieve Laureys utgående från bilden av hyperboreerna diskuterar bl.a. den positiva, om än något kritiskt-överlägset ironiska självbilden hos många nordbor och den andliga och ideologiska protektionism hon ser i deras reservationer inför EG – här överensstämmer hennes syn långt med t.ex. Østergårds. I en annan uppsats påpekar Klaus von Beyme att svenskar och briter talar om kontinenten som om de inte skulle höra till Europa.

Bokens stomme utgörs dock av sex längre uppsatser om olika aspekter av huvudtematiken. Matti Klinge ger en faktafylld historisk genomgång av Nordens betydelse för Europa, där han bl.a. påpekar Finlands och Norges roll som utposter vid en av Europas markantaste gränser. Nordens exportvaror har historiskt sett huvudsakligen varit basvaror som inte bidragit till att forma bilden av Norden. Mera påverkades de nordiska ländernas profil av invånarnas stridslystnad och protestantiska praktiskhet samt av 1800-talets exotism. David M. Wilson och Else Roesdahl belyser exotiken genom att granska vikingarnas betydelse för Europa. Efter medeltidens fördömande av hedningarna och upplysningstidens ambivalens följde en stark idealisering, senare kombinerad med tysk heroism och påspädd av bl.a. Wagner och Morris. Normandie upptäckte sitt nordiska vikingaarv vid fi-

randet av den skandinaviska bebyggelsens tusenårsjubileum 1911. Sitt kanske logiska överslag gjorde den nordliga exotismens utveckling i nazisternas långt förda mytologisering av det nordiska. Den tog dock på intet sätt död på det europeiska intresset för "rimfrostens resar" såsom moderna utställningars popularitet visat.

Jean-François Battail ger en synnerligen elegant bild av naturvetenskapens heroiska tid i Norden, där han, efter en genomgång av en mängd i Europa kända danska och svenska vetenskapsmän, betecknar Linné som typisk för det nordiska snillet. Han betonar den nordiska pragmatismen som förenat teori och praktik, varit jordnära, praktisk och sökt tekniska tillämpningar. Enligt honom var tabellverkets som idé möjlig bara i Sverige och begreppet "social ingenjörskonst" otänkbart utanför Norden. Han ser också förar i den nordiska pragmatismen, på undervisningens område t.ex. i den ensidiga nyttobetoning som med jämna mellanrum dyker upp som ett hot mot grundforskning och allmänbildning.

Den nordiska konstens betydelse behandlas på ett insiktsfullt sätt av Lars Olof Larsson, som börjar med att konstatera att det finns en negativ självbild av den egna kulturen i Norden. På konstens område närs den av hela den konsthistoriska litterära traditionen som betonar vikten av att vara först med stilbildningen – den senfärdige eller den som prövar synteser av nytt och gammalt straffas i konsthistorien med tystnad. Ett ensidigt perspektiv av detta slag lämnar inte bara Norden utanför, utan också Östeuropa, den iberiska halvön, de brittiska öarna och stora delar av Tyskland. Han pläderar för att se Norden som en del av ett europeiskt nätverk med många centra och periferier och visar infallsvinkelns fruktbarhet.

Klaus von Beyme granskar åter den nordiska samhällsmodellens betydelse; han menar att modellen tog form först efter andra världskriget, bl.a. som en följd av samförstånd och en splittrad borgerlighet. Han pekar också på en annan modell, nämligen de fattiga nordiska ländernas utveckling från ett utgångsläge som på 1800-talet inte tedde sig särskilt lovande; de var råvaru-producenter som kunde ha blivit utslagna enklaver i världsekonomin. Den skandinaviska modellens särdrag var relationerna på arbetsmarknaden och den aktiva sysselsättningspolitiken. På 1980-talet förlorade den skandinaviska modellen sin attraktionskraft och blickarna vändes mot Italien. Också von Beyme pekar på nordisk funktionalism och konfliktlösningsförmåga, men även på den principiella kritik som framförts för bl.a. "mjuk totalitarism", långtråkighet och värdenihilism.

Hänvisningen till Italien har sitt intresse, den skrevs innan de stora mutskandalerna har ställt landet i en annan dager. Här kan man jämföra med Østergårds diskussion samma år av Italien som europeisk framtid, inte som moralisk förebild, utan genom att italienarnas illusionslöshet visar en väg ut ur vad Østergård betecknar som den industrialiserade modernitetens och därmed också den nordiska modellens kris:

Italien er på samme tid det realiserede postpolitiske mareridt med klientelisme, mafia,

korruption, kris och politisk immobilisme, men også dynamik, fantasi og evne til at klare sig uden den betrængte og hårdt anspændte skattestat. Den italienske kunst *arrangiarsi* (at arrangere sig) er en kunst, vi alle meget vel kan få brug for i årene fremover, ja den er vel allerede i fuld anvendelse under overskrifterne grøne, røde, grå og sorte økonomier. (s. 349).

Man kan alltså fråga sig om Norden lever upp till att vara frihetens källa; flera av de utländska författarna förefaller att vilja säga att vi är mera fångna i våra modeller, vår pragmatism och vår självupplevda periferitet än vi är medvetna om. Samtidigt tyder bidragen på att de nordiska fixa idéerna sannolikt inte är värre än andras och att det finns mycket som balanserar upp bilden.

*

De böcker som behandlats ovan ger enskilt och sammantaget en sådan mängd perspektiv på Europa att den knappast låter sig sammanfattas. Alla pekar på en öst-västlig skiljelinje i Europa, de flesta dock utan att utdöma det "östliga" som icke-europeiskt. Många pekar på också på en nord-sydlig skiljelinje där nordborna i högre grad framstår som andefattiga än som perifera. Det kunde tas som ett memento att reflektera mera över Europa oberoende av hur de förestående politiska avgörandena utfaller. I vilket fall som helst kommer vi att bli tvungna att tänka om vårt förhållande till regionalt, nationellt, övernationellt och europeiskt. Det är mer än en tillfällighet att både Østergård och Gerner pekar på tysk-romerska riket som en modell för framtidens Europa: övernationellt, men med plats för mångfald.

GRANSKNINGAR

Sjuhundra år sjöhistoria

Yrjö Kaukiainen, *A History of Finnish Shipping*. 231 s. London 1993.

Yrjö Kaukiainen har i sin senaste bok återgett en helhetsbild av Finlands sjöfartshistoria. Boken påminner delvis om författarens föregående arbete (recenserat i *HTF* 1991, s. 701–705) med den skillnaden att detta var en specialundersökning, som såg på en speciellt händelserik period av Finlands senare sjöfartshistoria och gav läsaren en serie närbilder av åren 1860–1914. I det nu föreliggande arbetet betraktar författaren den totalvy av Finlands sjöfartshistoria som träder emot oss i relevanta dokument. Jämförda med de prestationer som tungviktarna i den internationella sjötransportindustrin åstadkommit är det lilla Finlands insatser marginella. I en allmänt hållen berättelse om vad som skett i det finländska näringslivets förflutna ligger sjöfarten ingalunda i förgrunden. Miljön, som bestämmer det mesta av vad människan företar sig på det ekonomiska planet har också här gjort sitt. Såvitt jag förstått saken rätt finns det tre huvudsakliga faktorer som under historiens förlopp format de maritima näringarnas position inom det finländska samhället.

Den första faktorn är kopplad till den omständigheten att sjöfarten överallt i världen är och alltid har varit en av de mest kapitalkrävande verksamhetsformerna. Skogen, som lämnat så många betydelsefulla bidrag till speciellt finländska aktiviteter på ekonomiska områden har gjort det även här. Genom att kapital i form av skeppsbygnadsvirke fanns att få i snart sagt obegränsade mängder och användes ända till det tidiga nittonhundratalet, ställvis ännu längre, fick utvecklingen en positiv start. Denna kunde emellertid inte fullföljas, då skeppsbyggeriets tekniska utveckling ute i världen började förutsätta ett annat råmaterial.

Den andra faktorn är klimatet, som närmar sig världens hårdaste. Ett utslag av detta var vinterisarna som nästan halva året med obönhörlig effektivitet drabbade sjöfarten mellan Finland och utländska hamnar. Resultatet av detta var att landet blev nästan helt isolerat västerut före vintersjöfarten kom i gång. Åtminstone så länge de enda fartyg som stod till buds var seglande träfartyg var detta av betydelse då det omöjliggjorde all sjöfart på våra vatten. Den omfattande trampfart mellan utländska hamnar som finländska fartyg ägnade sig åt var delvis en följd av detta.

Den tredje faktorn är betingad av politiska omständigheter mer än av miljöns inverkan. Under autonomitiden inträdde följande situation: som en del av ett stort imperium där bara ett fåtal av befolkningen hade praktisk erfarenhet av och kunskap om havet, fann sig Finland med sin långa kust plötsligt efter 1809 i en ny och ovan ställning. Utan att det någonsin medgavs officiellt, hade finländarna på ryskt håll börjat betraktas som rikets experter på sjöfart, vilket märktes tydligt bl.a. på det stora antal officerare födda i Finland som tjänade i den ryska flottan. Vidare kan noteras att Finlands andel av imperiets handelsflotta var långt större än vad storfurstendömet befolkning och areal hade förutsatt. Något år var den t. o. m. större än den ryska absolut sett, och under en betydande del av autonomitiden var alltså den relativa andelen av mer betydelse än den ryska, åtminstone före de maskindrivna fartygen började göra sig gällande.

Mellan dessa tre faktorer som alltså format Finlands sjöfart kryssar Kaukaiainen med en skicklighet som redan tidigare väckt uppmärksamhet. Boken är en del av en serie, benämnd *Maritime History* som utges av Maritime Economic History Group. I företalet anmärker den kanadensiske professor L. R. Fischer att det alltför ofta varit fallet att maritim historia har skrivits utan att placera in den i ett sammanhang. Enligt anmälares uppfattning gör sig Kaukaiainen inte skyldig till den synden. Som den samhällsvetare han är lägger han tvärtom särskild vikt vid att alltid hålla sammanhangen klara, fast bokens format inte tillåter några längre utläggningar.

*

Finlands sjöfartshistoria, säger författaren, är en god illustration på många av de krafter som formar handeln över havet. I början av den transporterades under flera århundraden varor som utväxlades mellan Finland och Centraleuropa på främmande kölar – fartyg med hemort i Finland dominerade bara kustfarten. Under medeltiden var det Hansaförbundet som kastade sin skugga över utrikeshandeln i vårt land, medan dess plats under 1500- och 1600-talen intogs av Stockholm som av både politiska och ekonomiska skäl hade en bättre utgångspunkt. Först under den andra hälften av 1700-talet började Finlands kuststäder utveckla en fjärrhandel av någon som helst betydelse. Man kunde tillägga, att antalet stapelstäder (kuststäder som enligt merkantilistisk lagstiftning hade rättighet att sända egna fartyg till utländska hamnar och att motta främmande fartyg i sina egna) i Sverige-Finland ännu år 1723 var 24. Av dessa låg bara 3 i Finland. Detta kan betraktas som ett tecken på sjöfartens eftersatta position i Finland ännu under 1700-talets första hälft.

Grundandet av St. Petersburg 1703 spelade en stor roll för Östersjöns maritima handel – den ryska huvudstaden hade bara några decennier efter sitt grundande flere invånare än de övriga större Östersjöstäderna tillsam-

mans – men inte heller detta inverkade särskilt mycket på Finland ännu i detta skede.

En detalj, som är ägnad att överraska är hur stora kostnader de dåtida primitiva lastnings- och transportmetoderna faktiskt förde med sig: enligt Kaukiainen kostade frakten för ett timmerparti från Viborg till Hull på 1790-talet lika mycket som varan själv, vilket givetvis betyder att priset för konsumenten fördubblades.

Denna initialperiod i vårt lands sjöfart, som Kaukiainen i sina kapitelrubriker kallat Preludium I och Preludium II slutar 1809. Ungefär 30 % av texten ägnas åt de inledande skedena, en period på cirka 500 år, medan resten ägnas tiden mellan 1809 och 1980-talet. Denna relation kanske kan förefalla egendomlig, men av lätt insedda skäl är den ändå motiverad. Författaren till en liten bok som den här föreliggande, som står inför uppgiften att komprimera en lång historisk period i sitt textmaterial, måste naturligtvis välja och vraka mellan de ämnen som han tar upp. Måttstocken, som tillämpas för att avgöra vilka ämnen som anses värda att tas upp i texten är givetvis graden av historiskt intresse. Då måste resultatet för helheten bli just det som i föreliggande arbete: en kronologisk inbalans i textmaterialet och en förskjutning av tyngdpunkten till den period där de flesta pålitliga källorna finns. Detta är naturligtvis ingenting ovanligt i nordisk historisk litteratur, och med denna reflektion vill jag ingalunda antyda att Kaukiainen skulle vara den enda bland våra forskare som visar denna tendens. Här är det väl främst brister i materialet från tidigare år som är orsaken, något som inte ens den skickligaste historiker kan göra något åt. På tydligare breddgrader, exempelvis i trakten av Medelhavsområdet, kunde en motsvarande historisk studie vara uppbyggd på ett annat sätt. Det är inte utan att man med en viss avund läser t.ex. en Braudels arbeten med sin otroliga detaljrikedom också när han behandlar äldre tider. Ojämnt falla ödets lotter också i detta avseende – och det är förvisso vare sig Kaukiainens eller någon annan nordisk historisk författares fel att så är fallet.

Det vardagliga livet i Finland fortsatte, då autonomitiden tagit sin början, under en tioårsperiod på nästan samma sätt som förut, till en del genom att svensk ekonomisk lagstiftning fortfarande var i kraft vilket naturligtvis förde med sig en hel del omständigheter som skyddade den gamla samhällsordningen. Men att en radikalt ny period hade inträtt i Finland betydde som känt ett stort uppsving inte bara i kultur och näringsliv i allmänhet, men också i sjöfarten. Under hela det nittonde seklet fick Finland njuta av en nästan oavbruten fred, där de fransk-engelska flottöverfallen 1854–55 under Krimkriget utgjorde den enda martialiska parentes som direkt berörde det egna landet. Följderna av de fransk-engelska operationerna var inte så svåra i t.ex. människoliv räknat, tvärtom var de väl minimala om man inte räknar med de ryska förlusterna vid Bomarsund, men däremot blev en betydande del av den finska handelsflottan internerad i främmande hamnar, eller uppbränd och förstörd i hemhamnarna. Den förstörda delen av handelsflottan

blev snart återuppbyggd, delvis tack vare ryska billiga lån för fartygsbyggnad. Ångfartyg började också byggas med statliga subventioner, men det tog tid före de maskindrivna farkosterna, speciellt de större, började vinna in steg i Finlands rätt anspråkslösa handelsflotta.

Ungefär vid början av denna period börjar Kaukiainen på allvar visa sitt handlag med att pressa historisk sanning ur siffermaterial. Det finns en särskild sorts numeriskt betonad berättarglädje som han visar vackra exempel på i flere intresseväckande tabeller och diagram. Problematiken med ett litet fattigt lands inköp av billigt second-hand tonnage, både seglande och maskindrivet rullas upp. Dessa redan i sig intressanta frågor om den kapitalsvaga företagarens utnyttjande av föråldrad teknik skulle kanske av någon forskare kunna göras till föremål för ett närmare studium. En del av dessa processer upprepades f.ö. på annat håll under 1960-talet då reaktionsdriften började vinna in steg vid världens flygbolag. Till Island inköptes då (förmodligen till låga priser) en del av de föråldrade propellerplanen från de stora flygbolagen. Detta kan betecknas som en parallell till de finländska och åländska inköpen av seglande ocean-tonnage i en tid då ångdriften, nu själv i historiens skräpkorg, hade kommit för att stanna. I slutet av boken finns en värdefull bilaga på några sidor, som ger en förtjänstfull översikt av skeppsmätningens principer, vilken kan bidra till att läsarna av den får ett bättre begrepp om hithörande saker. Bland annat har det förekommit en hel del sammanblandningar mellan t.ex. viktmättet läst och volymenheten registerton.

Kaukiainens lilla bok innehåller kanske inte några dramatiska historiska nyheter. Den som alltid väntar sig något sådant söker nog förgäves efter sitt lystmäte. Men som sammanfattning av en gren av Finlands ekonomiska historia är den helt säkert läsbar åtminstone för den mera krävande delen av den historiskt intresserade allmänheten. För yrkeshistoriker världen runt skulle jag beteckna den som rentav fascinerande läsning, inte minst genom framställningens hänsyn till de samhällshistoriska faktorernas formativa tryck.

Christian Ablström

Bekräftelser av den danska slavistikens försteg

Danmark og Rusland i 500 år, red. af Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb. Det Sikkerhets- og Nedrustningspolitiskae Udvalg. 384 s. Köpenhamn 1993.

Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år, red af Michael Jensen, Svanevit. 83 s. Aarhus 1993.

Skillnaderna mellan de nordiska länderna kommer inte minst till synes i deras inställning till Ryssland och särskilt denna inställnings historiska bakgrund. De dansk-ryska relationerna har inte bara varit fredliga – det har aldrig förekommit ett egentligt bilateralt krig –, utan dessutom mesatdels vänskapliga: sju allianstraktater mot Sverige! I väst är det troligen bara holländarna som kan visa upp likartade sekelgamla fredliga relationer österut. Detta, men också de danska humanisternas gamla försprång förklarar den danska slavistikens traditioner och prestationer. I Danmark utges två tidskrifter inom slavistiken, *Scandoslavica* och *Svanevit*. Den danska Ruslandshistorie (Politikens förlag 1983 och 1992) är enastående i Norden. Också i det föregångna har dansk Rysslandsforskning, främst men inte enbart kulturhistorisk, gett genklang i Europa: Vitus Bering, Vilhelm Thomsen, Georg Brandes, Adolf Stender-Petersen. Under sovjettiden var de danska historikerna de första, åtminstone i Norden, och fram till senare år de enda, som sysslade med breda historiografiska och bibliografiska studier i rysk historia, omfattande både västliga och sovjetiska verk: Hans Bagger, Svend Aage Christensen, Niels Erik Rosenfeldt.

Tack vare det dansk-ryska "samkvemmet" företrädesvis vänskapliga karaktär var det för danska historiker lätt att under Chrustjev och Gorbatjov underbygga en förbättring av relationerna med fackliga medel: en blygsam pocketbok i samband med den förres sista västresa, *Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år* (Köpenhamn 1964), har nu fått en fortsättning och uppföljning i de här aktuella böckerna. Rimligt nog har utgivarna valt både bättre – alltså viktigare – och sämre utforskade temata, både resultat från gamla kända studier, men i flera fall också helt nya rön. Av sammanlagt 21 uppsatser behandlar 11 dansk-ryska politiska relationer på regerings- och partiplan, sju kulturellrelationer, två ekonomiska förbindelser och en dansk medverkan i rysk inrikespolitik, d.v.s. statsrådet och godsägaren C.A. Kofedts bidrag till Stolypins agrarreformer. Kronologiskt dominerar 1800-talet och slutet av tsartiden (6 uppsatser), följd av senmedeltiden och 1500-talet (4), sovjettiden (4), 1600- och 1700-talen (2 och 2); tre uppsatser behandlar flere sekel. Båda banden inleds med korta historiska översikter och båda riktar sig snarare till en bredare läsarens än till experter – uppsatserna, särskilt

i den större boken är lättlästa och i de flesta fall utan vetenskaplig apparat. Huvudstadsverket *Danmark og Rusland i 500 år* (SNU) är rikt illustrerat i färg, en del av ikonografin har ett självständigt källvärde. Uppsatserna i *Svanevits* temanummer (SV) är i allmänhet betydligt kortare, men bidragen i båda böckerna bygger på egen forskning, på arkivaliska källstudier.

Anledningen till utgivningen av böckerna – den första dansk-ryska alliansens femhundraårsdag den 8 november 1993 – förpliktade till en ingående analys av Köpenhamnsavtalet. Carsten Pape, mera känd som sovjetolog, tar (i SV) upp de rysk-danska relationerna under kung Hans och storfurst Ivan III. Michael Venges uppsats (SNU) skisserar relationerna under 1500-talet. Uppsatsen kompletteras på bästa sätt av John Linds bidrag (SV) om gränsdragning på Nordkalotten under 1500-talet; Lind tillhör de bästa nu levande kännarna av den medeltida rysk-svenska statsgränsens egenartade utveckling. 1500-talet behandlas även i Michael Jensens översikt (SNU) av den rysk-danska handeln fram till 1800-talet, som är den första i sitt slag och kompletteras av statistik. De bättre kända relationerna under 1600- och 1700-talet tecknas av Svend Aage Christensen (både i SNU och SV) och Hans Bagger (SNU) på basen av tidigare studier. Uppsatserna pryds av målningar ur danska och andra västliga samlingar, av bl.a. ryska monarker före Peter I.

Relationerna under Stora Nordiska kriget och under de båda neutralitetsförbunden, som studerats av flera danska och ryska forskare (senast V. Vosgrin och O. Feldbæk) har med goda skäl utelämnats. Emanuel Haliczys uppsats om Napoleontiden utnyttjar (vilket sällan sker i väst) den mönstergilla sovjetiska diplomatiska aktsamlingen, omfattande perioden från 1801, och utgör en bro till de rysk-danska relationerna på 1810- och 1820-talen som i tiden utforskades av G. Nørregård. Liksom i sina tidigare studier om de rysk-skandinaviska relationerna på 1860-talet är den exilpolske forskaren benägen att framställa ryska ränker och anslag i Norden på ett tillspetsat sätt: under Wienkongressen "bestraffades" Danmark för sin trohet mot Napoleon (SV, s. 53, Haliczys anföringstecken); en märklig bestraffning: Fredrik VI behöll hela Schleswig och Holstein samt fick köpa ett tredje hertigdöme Lauenburg! För Alexander I gällde det fr.a. att ersätta Sverige för förlusten av Finland – oberoende av hur länge Danmark höll fast vid Napoleon.

I fråga om tsartiden framstår tre uppsatser som mest innovativa: Gerda Petris (SNU) om hovrelationerna mellan Ryssland och Danmark under senare hälften av 1800-talet med ett dynastiskt äktenskap som kulmination, Frede P. Jensens (SNU) om den ryska strävan vid sekelskiftet att neutralisera Danmark och hela Skandinavien, inklusive en eventuell rysk interventionsrätt, samt M. Jensens om den danska väntserpressens bevakning av Ryssland. Den nästan gripande berättelsen om den vackra prinsessan Dagens ryska brudgummar/friare skulle lätt ha kunnat utbyggas till att täcka kejsarinnan Marias (Dagmar) sociala aktiviteter i det nya hemlandet. Det

var dock fr.a. det bilaterala ekonomiska samarbetet inom näringslivet som gjorde snabba framsteg under de sista fredsdecennierna: mer eller mindre glömda fakta, personligheter och sällsynta fotografier hjälper Bent Jensen att rekonstruera den danska affärsvärldens investeringar, projekt, "förventningar och drömmar" (*SNU*, s. 249) i "det ny Amerika" – det ungpapitalistiska utvecklingslandet Ryssland. Den idylliska bilden nedkyls något genom M. Jensens sammanställning av Rysslandsbilden i två danska huvudtidningar – en radikal och en konservativ. Inte bara det sovjetiska utrikeskommisariatet, utan också dess tsarryska föregångare uppfattade Danmarks "regeringspress" som en "fanatisk" motståndare till Ryssland före 1905 (*SV*, s. 70–71).

Bent Jensens sammanfattningar av de dansk-sovjetiska relationerna kröner bägge arbetena, han anses vara den bästa kännaren av dessa relationer och har utfört den mest ingående skandinaviska studien av Danmarks Rysslandspolitik under den äldre sovjettiden; han fick som en av de första västliga forskarna tillträde till sovjetiska utrikesministeriets handlingar från krigs- och efterkrigstiden. Jensens uppsats i *SV* sammanfattar hans tidigare studier om tiden 1917–1923, där centralfigurerna är den danske diplomaten Harald Scavenius (senare utrikesminister och samarbetsman 1942/1943) och direktören Harald Plum, vilka förespråkade en snabb och kraftig intervention mot bolsjevismen med Köpenhamn som "modrevolutionens generalstab" (*SV*, s. 78). Jensens bidrag i *SNU*, som är bokens längsta, för framställningen fram till kalla krigets slut och förbi kommuniststyrets fall i Sovjet: först denna länge efterlängtdade förändring har skapat normala relationer och de bästa garantier "for de to landes og folks fælles fremtidige sikkerhed" (s. 361). Här känns det lämpligt att vända på argumenteringen: "det kommunistiske imperium ... gik til grunde" inte därför att "marxismen-leninismen og al dens væsen blev miskrediteret og kastet på historiens losseplads af befolkningen i Sovjetunionen" (*ibid.*). Bara några månader före imperiets fall hade den övervägande majoriteten av befolkningen i Sovjetunionen stött "marxismen-leninismen" i Gorbatsjovs folkomröstning. Det var unionens allt djupare ekonomiska förfall och den högsta nomenklaturans tragikomiska kuppförsök som 1991 begravnade den förlegade statsideologin.

De danska forskarna hann utnyttja de numera mer eller mindre tillgängliga arkiven i Moskva snabbare än de mera tröga svenskarna. Bland resultaten märks bl.a. Kurt Jacobsens tre böcker om kommunismen i Danmark, inklusive hans monumentala biografi över Aksel Larsen (1993), samt en hårresande levnads- och dödsteckning över en annan dansk kommunist Arne Munch-Petersen, likaledes författad av en dansk ex-kommunist Ole Sohn (1992) med hjälp av inte minst KGB-arkivet, där han troligen var den förste forskaren från väst (se rec. i *Arbetshistoria*, Stockholm 1/1992). Därför läser man de två uppsatserna om Komintern och Danmark i *SNU* som en politisk detektivroman. Journalisten Erik Nørgaard sammanfattar sina fyra böcker om Kominterns illegala verksamhet under mellan-

krigstiden med Köpenhamn och Danmark som bas. Bilder ur komintern-agenten Richard Jensens privatarkiv gör framställningen högst levande. Kurt Jacobsen har haft det lätt att skissera "DKP's förbindelser til Moskva" tack vare sitt förstklassiga källmaterial, främst om bakgrunden till Kominternledningens gräl med den halstarrige vänstermannen Aksel Larsen det makabra året 1937: Larsen hade liksom sonat sin "skuld" med landsmannen och kamraten Munch-Petersens liv; denne häktades i Moskva samma år och dog i fängelset Butyrka 1940.

Mänsklig värme och en del dansk humor får läsaren njuta av i de kulturhistoriska uppsatserna, som handlar om den danska Rysslandsbilden från 1500-talet framåt, om lärda förbindelser och litterär växelverkan från 1700-talet in i den tidiga sovjetepoken. Den äldre och mera kände Carl Stief (*SNU*) och den yngre Lars P. Poulsen Jensen (*SNU*) visar en hög uppskattning av tidigare ofta försummade ryktbara danska och ryska översättare, fr.o.m. notarius publicus Rasmus Æreboe som på på tidigt 1700-tal översatte den ryska landslagen, till Peter Emanuel Hansen (1846–1930) och hans efterföljare i båda länderna. Hansen var en f.d. skådespelare, senare telegrafist i Sibirien, som tillsammans med sin ryska maka introducerade dansk och skandinavisk 1800-talslitteratur i Ryssland (Hansen har f.ö. behandlats i en amerikansk doktorsavhandling). Den mångsidaige Niels Erik Rosenfeldt (*SNU*) tar på basen av sina tidigare studier upp ett känt ämne, användningen av Ludvig Holbergs Danmarkshistoria (på ryska 1765–1766) som ett verktyg i upplysningstidens samhällskritik.

Vissa skriv- och tryckfel förekommer i den större samlingen, främst i uppsatserna om Komintern – troligen en följd av jubileumsfeber. I Nystadsfreden fick Ryssland Ladogakarelen, inte "det östlige del af Karelen" (*SNU*, s. 68). De livegna utgjorde före den stora reformen 1861 drygt hälften av samtliga ryska bönder; de s.k. statliga bönderna – 34% av landsbygdens skattepliktiga befolkning – var personligen fria, "staten ejede" inte dem (*SNU*, s. 270). Den röda fackliga Internationalen hade samma program som och samarbetade med Komintern, men var aldrig en sektion av Komintern (s. 288). Beteckningen av socialdemokratin som en särskild form av fascism, socialfascism, hänför sig snarare till Exekutivens tionde plenarmöte 1929 än till Kominterns sjätte kongress året innan (s. 289). Lenin, Stalin och Kalinin kunde knappast fotograferas 1926, två år efter den förstnämndes död (s. 290). Ordförandeposten i Komintern avskaffades 1926 – det var en åtgärd mot Sinovjev, organisationens generalsekreterarpost skapades först av den sjunde kongressen 1935 (ej 1936, *SNU*, s. 301) för Dimitrov; Bucharin var aldrig generalsekreterare (*SNU*, s. 290). Kominterns Vestbureau hette i själva verket Väst-europeiska byrån, på tyska förkortad WEB (s. 293). Det var inte schweizaren Humbert-Droz som tecknade ett vänligt porträtt av Bucharin (*SNU*, s. 298), utan tvärtom: ryssen var en känd amatörtecknare. Den fransk-sovjetiska biståndspakten 1935 kallas felaktigt "ikke-angrebspakt" (*SNU*, s. 303). Stalins tal i centralkommittén i mars 1937 om likvide-

ringen av trotskisterna trycktes samma år, t.ex. i Norge, och var alltså inte "hemmeligholdt" (s. 305). Under sin vistelse i Köpenhamn 1919–1920 var Litvinov den högste, inte "Moskvas eneste de facto diplomatiske representant i Vesten" (s. 339); Martens verkade i USA och Ström i Sverige. "Dubbelagenten Gordievskij var nära att bli KGB:s stationschef (s. 356), men hemkallades i stället.

Oberoende av dessa anmärkningar vittnar de här anmälda verken både om en mängd fullbordade och pågående danska studier i rysk historia och om strävanden att slå vakt om sina sekelgamla samarbetstraditioner: "Det er således et intakt dansk-russisk forhold at bygge videre på ..." (SNU, s. 7).

Aleksander Kan

Bokbindare i Finland

Jorma Vallinkoski, *Suomen kirjansitojamestarit. Finlands bokbindarmästare. Die Buchbindermeister Finnlands. 1514–1868*. Red. av Jarl Pousar, Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter 54. 253 s. Helsingfors 1992.

Tidigare överbibliotekarien vid Helsingfors universitetsbibliotek Jorma Vallinkoski gjorde en stor insats för att utreda bibliotekets historia. Vid sin död 1980 efterlämnade han ett omfattande material om bokbindare i Finland, resultatet av årtal av tålmodig och mödosam forskning i inhemska och utländska arkiv. På grund av andra uppgifter och sjukdom hann Vallinkoski aldrig sammanställa sina data till en färdig matrikel. I materialet ingick en stor mängd uppgifter om alla de personer Vallinkoski och hans många korrespondenter kunnat spåra som någon gång ägnat sig åt inbindning av böcker och arkivalier. Även om materialet huvudsakligen omfattade skräväsandets tid ingick där också uppgifter om personer som mera tillfälligt utövat yrket. Materialet krävde sålunda redigering, komplettering och sovring. Denna utfördes av Jarl Pousar och resultatet föreligger i form av en imponerande matrikel över sammanlagt 350 mästare, av vilka 49 varit verksamma i Åbo och 34 i Helsingfors. Viktiga arbetsgivare var länge institutioner som universitetet, domkapitlet, hovrätten, länsstyrelserna och senare senaten; först från slutet av 1600-talet framåt började privatbiblioteken bli så talrika och stora att det fanns underlag för inbindning i större skala. Utgivaren har försett matrikeln med en kort inledning där han presenterar skräväsandet och bokbindarskrået. Ursprungligen tillhörde bokbindarna i Finland skrået i Stockholm; i Finland grundades skrån i Åbo 1775, Uleåborg 1818, Helsingfors 1833 och Kuopio 1855.

Envar som sysslat med personhistorisk forskning eller matrikelarbete inser lätt det enorma arbetet bakom en matrikel som den föreliggande. Den innehåller inte enbart personuppgifter om mästarna, utan även om hustrun. Därtill finns förbluffande fylliga uppgifter om mästarens karriär, bl.a. noggranna data om de svårspårade gesällvandringarna, hans affärsverksamhet och lärlingar, allt med något sovrade källhänvisningar. Många av mästarna får små minibiografier som ger mycket mer än de vitnade ben av en i tiden levande människa som en strikt matrikel brukar uppvisa. Mästarna har grupperats kronologiskt enligt stad, men matrikeln har ett gott personregister. Basdata om mästarna ges på tre språk, medan texten i övrigt är på finska. Språkdräkten och en del av de finska namnformer är litet ologiska; lika så har en del citat ur källorna återgetts på originalspråket andra inte.

Det säger sig självt att matrikeln är en guldgruva för personhistoriker och genealoger, men den ger också material för slutsatser om yrkesgruppens historia. Den intar ju en speciell ställning genom sin "kluvna karaktär"; som utgivaren påpekar var det fråga om att bevara skriftligt material, men å andra sidan om ett konstnärligt hantverk, som i alltför ringa grad fångat konsthistorikernas och stilforskarnas intresse. För vidare studier föreligger nu ett gott material då matrikeluppgifterna kompletteras av vackra och instruktiva fotografier av band av olika mästare.

Matrikeln visar också t.ex. att det fanns rätt många utlännningar, d.v.s. invandrare från områden utanför det svenska riket bland de tidiga mästarna, men också bl.a. genom giftermålsförbindelserna att bokbindarnas sociala status sjönk under den behandlade perioden. I början hade bokbindarna förbindelser med lärda familjer – de första omnämnda var tidigare klosterbröder – men läget var ett annat på 1700- och 1800-talet. Matrikeln ger många upplysningar om mästare som slutat sitt liv i armod, kriminalitet m.m. Flera bokbindare efterlämnade också betydande skulder, vilket till en del berodde på att bokbindarna hade privilegium på att sälja vissa slag av litteratur på torg och marknader och ofta köpte betydande partier på skuld. Man kan också finna verkliga bokbindardynastier såsom släkten Söderman verksam i Åbo 1722–1870. Uppgifterna om mästarnas vandringar visar klara regionala skillnader. I västra Finland dominerade Stockholm som mål för vandringarna, i östra Finland och på sydkusten Petersburg, medan bokbindarna i de österbottniska städerna förefaller att ha rört sig i ett eget kretslopp på båda sidor om Bottniska Viken.

Med denna volym har Vallinkoski, Pousar och Helsingfors universitetsbibliotek gjort såväl den socialhistoriska som den stilhistoriska forskningen en ovärderlig tjänst. Guldsmeder och urnmakare har tidigare tilldragit sig ett likartat intresse och man kan bara hoppas att andra områden skall få likartade matriklar.

Max Engman

Hantverk med guldkant

Kirsi Vainio-Korhonen, *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyyö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten*. [Guld och silver i mästarnas arbetsböcker. Guldsmedsarbetet i Finland i slutet av den svenska tiden mot bakgrund av förhållandena i riket]. Historiallisia Tutkimuksia 182. Finska Historiska Samfundet. 375 s. Vammala 1994.

Det sista svenska seklet i Finland, 1700-talet, var en gyllene epok för den inhemska hantverkskulturen såväl från konstnärlig som från kvantitativ synpunkt. Detta konstaterande äger sitt berättigande särskilt i fråga om produktionen av guld- och silverföremål. Sveriges och Finlands guld- och silversmeder uppnådde under rokokon och nyklassismen en nivå, som var hög och jämn i hela riket. Förutsättningen för detta var tillkomsten av en kapitalstark kundkrets, som av status- och investeringsskäl köpte bruks- och prydnadsföremål tillverkade av ädla metaller.

Endast ett fragment av det totala guld- och silversmidet från 1700-talet har undslupit smältugnarna och fortsätter att väcka beundran i dag. Det är nästan alltid fråga om praktföremål av stor skönhet. Den totala, mera vardagliga produktionens konturer kan endast studeras i ett arkivmaterial, som dokumenterar tillkomsten av ett stort antal massföremål. Genom att objekten hade ett ekonomiskt värde förekommer de i olika källserier, som parallellt använda öppnar helt nya perspektiv på 1700-talets hantverkshistoria.

Uppgiften har lockat Kirsi Vainio-Korhonen, som i sin doktorsavhandling *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyyö Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten* behandlar det gamla rikets guld- och silversmide med utgångspunkt från mästarnas arbetsböcker i Kontrollstyrelsens arkiv. Hennes arbete har anknytning till det hantverks-historiska forskningsprojektet vid Åbo universitet, som påbörjades redan på 1960-talet. Kontrollverket, som står i centrum för Vainio-Korhovens studie, hade till uppgift att se till, att varje guld- eller silverföremål av någon betydelse försågs med en officiell stämpel, som garanterade dess metallhalt. Dess verksamhet omfattade åren 1754–1807 också i Finland. Det är karakteristiskt för Vainio-Korhovens källnära orientering, att gränserna för hennes ämne är hämtrade från verksamhetsåren för en byråkratisk skapelse från frihetstiden.

Det måste medges, att detta förhållande ingalunda har hindrat författaren från att tillämpa ett mycket tvärvetenskapligt angreppssätt på sitt tema. Hennes avhandling om produktionsförhållandena under skråtiden hör med samma berättigande till ekonomisk historia, socialhistoria och konsthistoria som till genealogisk forskning eller till teknikhistoria. Författaren till *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa* kan allra minst anklagas för någon ensidighet.

Problemställningen i avhandlingen gäller frågan, om den traditionella bilden av guld- och silversmeder som en väl sammansvetsad skara av skräbröder håller streck. Den äldre forskningen har i regel ansett, att yrket präglades av småskalighet och brist på verklig konkurrens. Vainio-Korhonen lyckas på flera punkter ifrågasätta denna uppfattning och ersätta den med en bild av en yrkeskår med en betydande "förkapitalistisk" tävlingsanda. Det individuella vinstmotivet var dessa skrähantverkarens sporre på 1700-talet, inte medbrödernas bästa.

Författarens åsikt bygger på den bild av produktionen, som syns av Kontrollverkets silverstämplingsprotokoll och mästarernas inlämnade arbetsböcker. Vainio-Korhonen material omfattar uppgifter om över 400 000 guld- och silverobjekt, alla kända till benämning, tillkomstår, tillverkningsort och vikt. Det är en imponerande mängd. Källkritiskt kan det ifrågasättas, om föremålen i en mästarernas årligen inlämnade arbetsbok verkligen dokumenterar produktionen, då arbetsböckerna närmast har karaktären av verifikationer, som belyser erlagda silverstämplingsavgifter. För det mesta är det dock alldeles uppenbart, att de uppräknade objekten har tillkommit i en och samma tillverkarens verkstad.

Vainio-Korhonen stora arbetsprestation har förutsatt en betydande striktitet vid ämnets avgränsning och olika urvalsfrågor. Vad som finns under forskarens lupp är silversmederna i Åbo, Tavastehus, Helsingfors, Vasa, Umeå, Gävle och Malmö under frihetstiden och gustavianska tiden. Skräbröderna inom tenngjuteri, urmakeri och urfodratillverkning, svärdfejeri och andra angränsande yrken, vilkas produktion också syns ur Kontrollverkets material och andra källserier, har inte tangerats. Någon komparation i fråga om tillverkningen av tennföremål, "fattigmans silver" har inte företagits fastän en sådan hade kunnat vara väl givande. Litet inkonsekvent har dock fickuren medtagits i författarens tabeller över värdeföremål i bouppteckningarna (s. 142-145).

De städer som ingår i urvalet täcker väl guld- och silversmidet i den finska riksdelen medan den svenska jämförelsegruppen förefaller perifer. När uppsvinget i produktionen under den gustavianska tiden var nästan två gånger högre i Finland och det perifera Sverige jämfört med rikets centrala delar hade man väntat sig att författaren också hade tagit en provbit från Svea- eller Götaland, det etablerade och så småningom mera stagnerande hantverkets område. Bäst hade det varit att jämföra Åbo med Göteborg som ligger på samma nivå när det gäller tillverkningsciffrorna. De olika provområdenas näringsstruktur som Vainio-Korhonen betraktar som betydelsefull i sammanhanget har med undantag av garnisonsstaden Helsingfors haft mycket litet att göra med försäljning av silverföremål. Varifrån köparnas pengar kom spelade en underordnad roll i deras beteende.

Det avgjort största "hållet" i Vainio-Korhonen urval som försvårar generaliseringar och slutsatser gäller Stockholm. Huvudstaden var viktig som

mål för gesällvandringar, den fungerade som anskaffningsort för råmateriale, där fanns de skickligaste mästararna och den goda smakens hemvist. Där fanns också den mest köpstarka publiken – framförallt det kungliga hovet – och där verkade också själva Kontrollverket. Stockholms inflytande syns på många sätt och på många plan: därifrån köpte man färdiga silverpjäser och inhämtade nymodigheter.

Att kartlägga Stockholms silversmide hade dock arbetsekonomiskt varit helt ogörligt. Arbetssedlarna eller -biljetterna från huvudstaden motsvarar ungefär den totala arkivmassan från samtliga landsortsstäder. Vad som hade kunnat göras hade varit att mera koncentrerat försöka pejla Stockholms roll sådan som den ter sig i de lokala källorna. I fråga om köp av kyrksilver har författaren kunnat kartlägga Stockholms influensfält i Finland, och detta tack vare att de värdefulla silverobjekten förvarats i generationer i församlingarnas ägo (s. 128). Det hade varit värdefullt om författaren hade bekantat sig med Silverkammarens arkiv i Slottsarkivet, eftersom detta arkiv innehåller det enda kontinuerligt förda inventariet över en stor silversamling. Iakttagelsen av att det kungliga beståndet av silverföremål förnyades successivt genom medverkan av sådana smakdomare som Nicodemus Tessin, Carl Johan Cronstedt, Carl Fredrik Adlercreutz och Gustaf Philip Creutz hade kunnat leda till slutsatsen, att den sparsmakade gustavianska elegansen inte var mästararnas ensak utan att den också berodde på beställarna. Sättet att smälta ner de gamla föremålen för att ersätta dem med mera moderiktiga nya framgå med all önskvärd tydlighet av materialet, som också visar, hur de kungliga serviserna ambulerade i riket i samband med majestärets resor. Det kan till exempel nämnas, att Gustaf IV Adolfs bordssilver drabbades av stölder under resan i Åbo och Helsingfors 1802, alltså mitt i författarens urvalsområde! Trots att litteraturen om huvudstadens tillverkning är knapphändig, hade författaren kunnat få ett bättre grepp om de stockholmska stormästararnas verksamhet av Pehr H. Falcks licentiatarbete *Guldsmiden Pehr Zethelius. En förgrundsgestalt inom det gustavianska guldsmidet* (1973), som också bygger på arbetssedlarna.

Parallellt med källor som belyser tillverkningen har annat arkivmaterial om guld- och silversmedernas yrkesverksamhet och sociala liv dragits fram. Här har framför allt Turun Yliopistos stora hantverkarkartotek gjort god nytta. Författaren har på ett uttömmande sätt analyserat rekrytering till yrket, gesällernas cirkulation hos olika arbetsgivare och antagning till mästare och gruppens sociala sammansättning. Bilden innehåller nyanser som inte har varit kända tidigare: att det lokala bandet var utomordentligt starkt – lärlingarna kom från städernas influensfält-, att yrket inte i större omfattning gick i arv, utan att även guldsmedssönerna fick starta från nära nog ett nolläge och att det förekom fattigappar till tillverkare vid sidan av de relativt få framgångsrika mästararna. Ett frågetecken bör ritas vid författarens nekande (s. 64) av Eli F. Heckschers åsikt, att gesällernas förmögenhet har spelat en roll vid erhållande av ställningen som mästare, då man inte kan

veta någonting om en gesälls förmögenhetsstatus vid tidpunkten i fråga. Författarens skarpa avgränsningar har också uteslutit frågorna, vad det egentligen blev av guldsmedssönerna – de steg ofta till en högre samhällsklass tack vare faderns förmögenhet – och i vilken relation den svensk-finska hantverkarpopulationen stod med närmaste utland. Utöver S:t Petersburg hittar man överraskande många f.d. svenska och finska guldsmedsgesäller som mästare i Baltikum; enligt Raimo Pullat kom till exempel 10 av Revels totalt 43 mästare under 1700-talet från Sverige och Finland.

Urvalsmetodikerna har medfört, att författaren inte har observerat silvermedsämbetenas klagomål inför Kommerskollegiet och Kungl. Maj:t angående mästarättigheter, då endast ett besvärsmål (Simon Gustaf Lydeman från Åbo år 1768) kommer från provområdets städer. Dessa överklaganden om för lättvindigt beviljade mästarättigheter utgör emellertid ett material, som belyser skråandan på ett oerhört klargörande sätt. Inskränkningar i näringsfånget och medbrödernas bästa, långtgående kontroll av mästar kandidaternas vandel och förmögenhet och vaktslående om en gång beviljade rättigheter präglar dessa aktstycken, som ger en bild av en samlad ämbetskår i harnesk mot utomstående. Uppfattningen om den "förkapitalistiska" konkurrensen mellan mästarerna stiger ur ett annat material, Kontrollverkets produktionsiffror.

Inom ramen för sitt urval har författaren använt kontrollstämplingsprotokollen och mästarernas arbetsböcker på ett banbrytande sätt. Guld- och silver-smidets kvantitativa förändringar och kvalitativa förskjutningar i föremålltillverkningen har kartlagts med stor omsorg. Det har föga förvånande visat sig, att massproduktionens och investeringsviljans toppar och dalar har sammanfallit med växlande ekonomiska och penningpolitiska konjunkturner. Finanspolitiken i samband med Gustav III:s ryska krig med de då i krigsområdet lanserade nödpengarna – de s.k. fahnehjelmarna – är en av förklaringarna till den väldiga köpruschen i Finland under denna tid. Tillverkningen har under hela epoken dominerats av småföremål, bestick och spännen av olika slag, medan praktpjäserna i genomsnitt har svarat bara för 13% av produktionen.

För att belysa köparna och konsumtionen av guld- och silverprodukter har Vainio-Korhonen gått genom tusentals bouppteckningar med tillämpande av annat urvalsförfarande än i fråga om arbetsböckerna. Alla bevarade adliga bouppteckningar från Finland, Åbo stads och Egentliga Finlands bouppteckningar samt en del av bouppteckningarna från Sääksmäki domsaga i Tavastland har genomgåts. Att ge ett kapitel som handlar om bouppteckningar rubriken "Köparkårens struktur" (s. 132–135) är inte alldeles lyckat, då källorna dokumenterar kvarlevorna efter döda ägares hushåll. Skillnaden mellan arbetssedlarnas och bouppteckningarnas terminologi och kategoriindelning har inte heller förklarats mera ingående: kategorin "förgyllt silver" förbigås sålunda helt (bortsett från skildringen av det tekniska

förfarandet på s. 105–106), då förgyllningen tillkom efter kontrollstämplingen.

Genomgången av det stora bouppteckningsmaterialet har visat, att adeln och de ofrälse ståndspersonerna i ökande omfattning satsade på silverinnehav, medan de lägre samhällsklassernas små föremålsbestånd av detta slag krympte under perioden. Vainio-Korhonens resultat stöder sålunda teorin om ekonomisk polarisering och ökad motsättning mellan samhällsklasserna under den gustavianska tiden. Då huvudparten av adelns bouppteckningar – och särskilt den förmögnare adelns – har gått förlorad i samband med att Åbo hovrätts arkiv brann 1827, kan man förmoda, att denna kontrast i själva verket är större än vad som syns av siffrorna i avhandlingen. Eller var det tidens moral, som dikterade, att det inte var passande för allmogen att äga så mycket av silversmedernas produkter? Författaren antyder (s. 158) försiktigt något i denna anda, men några hinder i form av uttryckliga förbud mot lyxkonsumtion hos mindre ståndsmässigt folk förelåg inte på denna punkt.

Ändå är frågan om kronans synsätt på tillverkningen av silverobjekt något som författaren gärna hade kunnat titta närmare på. De olika överflödsförordningarnas bakgrundsmaterial (olika kommittéarkiv) innehåller åsikter som pendlar mellan restriktivitet och fullständig tolerans, något som blev utmärkande för tankesättet under sengustaviansk tid. Förbudet mot vissa njutningsmedel (t.ex. kaffe) påverkade dock tillverkningen av silverobjekt, som var avsedda för dessa medels förvaring (t.ex. kaffekannor). Som en blick från klar himmel slog bland guld- och silversmederna ner resultatet av 1800 års Silverskattkommitténs arbete, som ledde till att tyngre silverföremål än 10 lod förbjöds i riket. De lättare silverpjäsernas epok kan sägas existerat långt in på 1800-talet, med en viss produktionsinriktning på till exempel silverslevar med löstagbara träskåft. Ett litet skönhetsfel av mera marginellt slag är, att författaren inte har observerat den debatt om utländska guld- och silverarbetens kontrollbehandling, som pågick inom Kontrollverket åren 1791–1802 (dokumenterad i arkivolym F:4).

Kirsi Vainio-Korhonens tvärvetenskapliga grepp syns också i den konsthistoriska genomgången av de olika föremålstyperna i guld- och silversmedernas produktion. Den höga nivån av det finländska hantverket uteslöt inte, att några i riket förekommande föremålstyper (t.ex. tekök) var okända i Finland. Helt generaliseringsbara är författarens slutsatser därför inte. Den terminologiska oklarheten beträffande olika strödosor, sockerskålar och sockerskrin verkar något störande i det i övrigt välskrivna konsthistoriska avsnittet, som också innehåller hemtillverkade termer som "en taxformad gräddkanna" (s. 243).

På de tekniska olyckornas konto ankommer, att Kontrollverkets arkiv efter Vainio-Korhonens arbete delvis har nyordnats och -förtecknats i Svenska Riksarkivet. Författarens hänvisningar till arkivmaterialet stämmer därför inte alltid. Ifall en översättning av arbetet till svenska blir aktuell, skulle man därför önska sig en kontroll av delar av notapparaten.

Uppfattningen av guld- och silversmidet under rokokon och nyklassismen i Sverige och Finland har hittills mycket byggt på de bevarade föremålen. Det har gett en bild av stil och yrkeskunnande, men inte av produktions omfattning och dess kopplingar till skråväsendet, ekonomiska konjunkturer, kronans regelverk eller sociala uppfattningar hos olika samhällsgrupper. Kirsi Vainio-Korhonen har i sin avhandling ställt silverspjäserna i de breda och prosaiska källseriernas kontext. Hon har bearbetat den massiva informationen genom skickliga urvalsmetoder och ritat en flerdimensionell bild av 1700-talets silversmide. Som noggrant vetenskapligt hantverk lämnar avhandlingen *Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa* inte mycket att önska. Avhandlingen bör räknas till de bestående landvinningarna i finländsk hantverkshistorisk forskning.

Kari Tarkiainen

En annorlunda barndom

Marie-Christine Skuncke, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran*. Atlantis. 362 s. Stockholm 1993.

Marie-Christine Skuncke, docent i litteraturvetenskap, lämnar med sitt arbete om en prins uppfostran vid 1700-talets mitt ett nytt bidrag till den forskning i retorikens historia som bedrivits under ett flertal år av en mindre krets i Uppsala. Inte minst betydande ibland föregångarna är Kurt Johansson med sina många bidrag till historien om retorikens roll i Sveriges politiska historia. Men utanför en dylik mindre krets har intresset för retoriken och dess historia inte varit särdeles betydande. Retoriken har haft lätt att framstå som otidsenlig, om inte suspekt. Konsten att genom vissa inövade tekniker övertyga en motpart om det berättigade i sina syften har känts igen som en form av manipulation, något vars legitimitet, ställd mot allmänt hyllade ideal av objektivitet och fakta-bundenhet, kan förefalla betänklig.

Skuncke är anmärkningsvärt fri från tillrättavisande efterhandsomdömen. Utgående från att prins Gustav redan vid sitt myndigförklarande som sexton-åring kunde uppträda som en fri och övertygande talare synar hon systematisk den uppfostran som fört fram till detta resultat. Hon följer undervisningen av den blivande kungen från hans allra spädaste år fram till myndighetsceremonien 1762, då kronprinsen, befriad från guvernörers förmyndarskap, tog säte i rikens råd. En blivande kungs uppfostran hade givetvis i högsta grad politisk betydelse och var inte anförtrodd föräldrarnas förgott-

finnande. Sveriges ständer hade laglig rätt att utse det kungliga barnets förmyndare och lärare. De begagnade sig också vaksamt av denna rätt. Politiska förskjutningar i riksdag och råd kunde innebära att barnets närmaste förtrogna byttes ut med kort varsel. Dethär fick Gustav erfara det politiska krisåret 1756, då riksdagen mot föräldrarnas vilja bytte ut hela hans uppvakning och insatte greve Carl Fredrik Scheffer som guvernör.

Guvernören hade huvudansvaret för kronprinsens uppfostran och var i Sverige som regel riksråd och högadlig. Greve Carl Gustaf Tessin handhade guvernörskapet från 1749 till 1756. I praktiken hade han dock redan 1754 nedlagt sitt uppdrag efter att hans uppfattning om Gustavs politiska fostran alltför definitivt skurit sig med drottning Lovisa Ulrikas. Världsmannen Tessin kom dock att ha ett bestående inflytande på den blivande kungen. Hans brev till sin lärjunge delgavs också en större allmänhet genom att föras till trycket och publiceras som *Utkast af en gammal mans dageliga bref under dess sjukdom till en späd prins* 1751 och *En äldre mans brev till en stadigare prins* 1753. Scheffers *Bref- växling mellan en ung prins och hans gouverneur* utgavs 1771. Detta var inte de enda aktstyckena med anknytning till den kungliga uppsfostran som kom att publiceras, något som bestyrker sådana handlingars politiska användbarhet. Scheffer, vilken som sin företrädare Tessin tillhörde hattpartiet, skulle senare vid flera tillfällen nära samarbete med sin forna elev.

Olof Dalin, Gustavs informator från 1750 och den mest inflytelserika bland hans lärare, stod närmare drottningen och hennes önskan om en stark kungamakt, samtidigt som hans tänkesätt och upplysningsmässiga skepticism tilltalade hennes smak. Några år innan Scheffer insattes som guvernör hade det ännu stått i Lovisa Ulrikas makt att förhindra antagandet av en instruktion för kronprinsens uppfostran som strävade att stävja alla tendenser till envælde och fritänkeri. Den var författad för sekreta utskottets räkning av åbobiskopen Johan Browallius.

Skuncke accepterar 1700-talets syn på en kung eller en kronprins som en offentlig person. Hon frågar inte vem kronprinsen egentligen var, som om det funnits något slag av riktigare jag bakom det officiösa uppträdandet. Hon har m. a. o. inte låtit sig störas av den förändrade av människouppfattning som inträtt i och med romantiken, betoningen av ett sant jag och detta jags verkliga hemvist i intima relationer och i familjens intimsfär. På senare tid har ju Philippe Ariès framom andra initierat en historisk syn på barndomen genom att skildra dess införande som ett egen kategori med en egen psykologi. Skuncke har emellertid, som hon själv framhåller, velat återge 1700-talets uppfattning, fastän hon inte underlåter att sticka emellan ett konstaterande om att en eller annan uppfostringsmetod Gustavs guvernörer omfattat kan förefalla en 1900-talsläsare grym.

Också generellt sett kastar en barndomsbiografi över en furstlig person ett intressant ljus över det senaste seklets psykologiska teorier, d. v. s. teorier som utgår från den tidiga barndomens intima föräldrarelationer och förkla-

rar en individs samtliga senare tillkortakommanden utifrån dessa. I en furstlig uppfostran blev i många fall sådana nära relationer nästan non-existent; det högättade barnet rycktes från födseln från sina föräldrar för att anförtrors ammor, guvernanter, informatörer, uppvaktande kavaljerer o. s. v. Föräldrarna skulle tilltalas med observerande av decorum och enligt etikettens bud, med beaktande av retorikens regler om tilltalet skedde per brev. Bristen på nära föräldrarelationer borde ju, enligt ett senare sätt att se, ha lett till att Europas ledare och regenter fram till den tidigt moderna epokens slut vad psyke och personlighet beträffar blev livsodugliga vrak. Så var det uppenbarligen inte.

Gustav III kan dock knappast, på basen av vad en senare tid kan sluta, karakteriseras som någon harmonisk person. Som barn råkade han också särskilt illa ut, då hans närmast förtrogna flera gånger byttes ut just som han hunnit fästa sig vid dem. Gustav sägs ha varit särskilt ängslig för att lyckas uppträda korrekt inför sin fordrande mor. Men redan som treåring rapporteras han ha givit prov på en hovmans galanta repartie, då han ramlat omkull framför Lovisa Ulrika och reste sig med orden, "Nej jag föll intet utan jag lägger mig bara för Mammans fötter".

*

Monografin bygger – vilket författaren inte är sen att framhålla – på ett mycket omfattande källmaterial; informatorers och elevens anteckningar och övningar, drottningens korrespondens, riksdagstryck, hovstatsräkenskaper och ambassadörers rapporter. Skunckes framställning bygger därför på ett avsevärt bredare underlag än tidigare forskning på området. Förtrogenheten med Gustavs vardagliga liv gör att författaren lyckas, så att säga i förbigående, lösa problem av t. ex. konsthistorisk natur. Genom sin kännedom av hovfester lyckas hon placera en del skulpturer och målningar i sitt exakta sammanhang och därmed också ge deras budskap en exaktare innebörd.

Specialstudier om Gustav III:s unga år skrevs redan kring sekelskiftet av Oscar Levertin och Nils Erdmann. Beth Hennings disputerade på trettioalet på en monografisk studie över Gustav III:s uppväxt som följer honom fram till hans tjugofemte år. Senast har Erik Lönnroth med *Den stora rollen*, från 1986, givit ett intressant bidrag till den biografiska litteraturen om Gustav III. Som titel på Lönnroths biografi anger används teatern som övergripande metafor för hela arbetet. Metaforen måste i Gustav III:s fall sägas vara väl vald. Skuncke kan i sitt arbete ytterligare demonstrera hur tidigt teatern kom in i Gustavs liv och i hur hög grad han genom teatern gestaltade sin verklighetsuppfattning. En kung skulle uppträda på världens teater, hette det och hans prestation, den dygd och ära hans regering visat prov på, skulle ännu bedömas av eftervärlden. För denna roll övades Gustav genom att från liten spela teater. Han lärde sig som liten memorera partier ur skådespel, lärde sig uppträda genom att spela upp tea-

terscener och skrev tidigt egen dramatik. Gustav kom att fullborda ett dusin dramatiska texter i olika genrer.

Äran, det centrala temat i så många retoriska stycken, äreminnen liksom fransk-klassisk dramatik, kom att bli ett forande begrepp för Gustav III. Genom sin lektyr lärde han sig att trakta efter ära. Han bestämde sig tidigt för att bli den tredje gustaven, de två tidigare gustavernas like till ära och rykte. Denna tanke kom senare att mångfaldigt varieras i den politiska propagandan. I behandlingen av ära har Skuncke haft stor hjälp av Sven Delblancs märkliga doktorsavhandling *Ära och minne*, märklig inte minst genom sitt ämnesval. Den nyligen bortgångna Delblanc är förmodligen mest känd som mycket produktiv och mycket läst romanförfattare. Det var knappast vanligt då avhandling skrevs på femtio- och sextiotalen att tillmäta en svunnen epoks mest formella och officiella diktning någon större betydelse. Genom en seriös behandling av elogen och äreminnet kom Delblanc att understryka och utreda beskaffenheten av olika föreställningar om ära hos 1700-talets diktare.

Vilket var retorikern Gustavs språk? Skuncke uppmanar skådepelare som gestaltar Gustav III att sluta bryta på franska. Svenskan var hans första språk och hans vardagsspråk. Han lärde sig dock från späda ålder att behärska franskan i olika situationer. Men med skrivandet gick det mindre fort. Eller som Skuncke elegant uttrycker saken: "Tack vare den nye guvernörens energiska ingripande tillägnade han sig äntligen konsten att skriva, om än inte att stava." (s.276) Gustav III stavade illa på både svenska och franska. Han var dock inte ensam bland aristokrater om att livet ut tillämpa en högst personlig ortografi. Från första början hade han vant han sig vid att diktera och låta andra utföra det mödosamma skrivarbetet.

Från tre års ålder började han öva franskan och kom att fullständigt konversera på detta hovens och salongernas språk. Föräldrarna, Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, var ju båda tyskar, ursprungligen hertig av Holstein-Gottorp repektive preussisk prinsessa, men tyskar som föredrog franskan som första språk. Deras son lärde sig dock inte behärska tyskan. Latin förblev också ett främmande språk för Gustav III. Häri skiljer han sig från tidigare svenska regenter, som enligt Skuncke undervisats och visat sig kunniga i det lärda språket. Följande på två tyska kungar, som låtit kanslipresidenten tala till Svea rikets ständer i eget ställe, kom Gustav III att framträda i egen person och tilltala riksdagen på svenska. Effekten sägs ha varit stor och verkan så betydlig till kungens och kungamaktens favör att i synnerhet mösspartiet hade önskat en återgång till det gamla formuläret med kanslipresidenten som kungens ställföreträdare. Livet ut forstsatte Gustav att ivra för ren svenska. I sin praktiska maktutövning kom Gustav III att medverka till att förhandscensuren skärptes. Men det var inte endast tryckning av förgripiga yttranden som censorerne sattes att förhindra. Till censorns uppgift hörde därutöver att förhandsgranska språket och förhindra tryckning av elak svenska.

Genom att strängt hålla sig inom de strikta ramar hon dragit upp för sin forskning, framstår Skunckes studie, som helhet tagen, som något begränsad. Resonemanget sträcker sällan bortom 1762. Med undantag för ett slutord, där Gustavs tal vid sitt trontillträdet kort berörs, analyseras egentligen inte resultatet av den politiska och retoriska undervisningen, såsom tillämplad i kungens senare maktutövning. Skuncke ger sig inte in på att spekulera om vilken betydelse den kult av äran Gustav tidigt insöp hade för hans senare utrikespolitiska åtaganden. Statsvälningen 1772 och den revolutionära kungens eldande tal på revolutionsdagen, Gustav III:s antagligen mest kända prestation som orator, ställs inte i något noggrannare sammanhang med hans retoriska skolning. Förmodlingen har författaren ansett kopplingen alltför självklar för att särskilt behöva påvisas. Och en sådan utvikning hade kanske alltför mycket brutit mot den konsekvens i studieperiodens avgränsning och närhet till källmaterialet som annars på ett imponerande sätt präglar Skunckes arbete.

Henrik Knif

Belysningens kulturhistoria

Jan Garnert, *Anden i Lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker*. 307 sidor. Carlssons 1993.

Tidig eftermiddag i januari. Det mörknar ute. Jag tänder skrivbordslampan. Om jag inte hade haft lampan hade jag varit tvungen att gå hem klockan tre på eftermiddagen. Min uppfattning om arbetets och dygnets rytm och utmätta tid skulle varit en annan. Eller tänk på studenterna i Dorpat för ett par år sedan, som måste avsluta föreläsningen när skymningen föll eftersom glödlampor inte stod att uppbringa, och min vän väl ute på gatan inte kunde finna busshållplatsen emedan det också där var beckmörkt. Han hittade inte hem.

Ljus och mörker bestämmer gränserna för det möjliga, säger Jan Garnert i sin etnologiska avhandling om belysningens kulturhistoria. Målet med Garnerts arbete är att analysera belysningens betydelse för människors sätt att leva, att beskriva sociala och kulturella innebörder av olika tiders belysning, vilket kan karaktäriseras som belysningens "ande", samt inte minst att undersöka hur belysningen påverkar människors förhållningssätt till tiden och rummet.

Garnert varvar kapitel som behandlar själva teknikens utveckling med kapitel om den därav följande kulturella omorienteringen. Sålunda avancerar han från den levande lägan och den levande lägans kultur till det elek-

triska ljuset och elektrisk ljuskultur, en uppbyggnad som känns meningsfull. Boken får ytterligare bredd av att författaren stöder sig på ett omfattande källmaterial. Han låter sig inte nöja med enbart samtidsskildringar och etnologiska frågelistsvar, utan stöder sig i minst lika hög grad på litterära skildringar och framför allt bilder. Bilderna, samtidsskildringar också de, lyfts alltså fram som källmaterial. De fungerar som ett slags "bevismaterial" för Garnerts kulturella tolkningar och analyser, vilket eventuellt medför vissa begränsningar.

Garnert vill sälla sig till den teknikrelaterade forskning med människan i centrum som blev populär på 80-talet. Men han ger sig inte alls in på en vetenskaplig diskussion i förhållande till annan forskning. Till exempel nämner han att arbetet anknyter till en otryckt licentiatavhandling av Göran Sjögård, *Med ljus och lykta. Människan och ljuset från bondesamhälle till industrisamhälle*, men mer får man inte heller veta om det.

Under den levande lågans tid, säger Garnert, är det *ljuspunkten* som gestaltar rummet, där ljuset tar slut tar också rummet slut. Dethär uppmärksammas också i dagligt språkbruk: man går in i och ut ur ljuskretsar som i ett rum. En skildring från Gotland, Sveriges sist elektrifierade landskap kan exemplifiera lågans kultur:

När vi inte hade råd att bränna fotogen, satt vi hela familjen vid den öppna spisen i storstugan och läste i våra böcker eller tidningar. Alltför ofta hände det att det blev skumt just när boken var som mest spännande. Och jag befallde min syster att lägga en bit tjärved på elden.Brasan i vår stora spis var en samlande tillflyktsplats och en hjärtpunkt i levnaden....

Bokens starka sida är överhuvudtaget de många levande skildringarna och konkreta detaljerna rörande människors sätt att hantera ljuset under olika tider. Eller vad sägs om ett annat exempel plockat från litteraturen och gäller elektrifieringens begynnelsetider, också på Gotland. Året var 1918, året efter att Klinte Belysningsförening i Klintehamn hade bildats:

En kvart före tio på kvällen dämpades belysningen i alla de hundratals lamporna, det blev svagare och svagare tills det nästan var nermörkt, varefter det sakta återkom för att åter lysa i full styrka. Det var signalen till att göra sig redo för nattens vila. August Lindqvist dirigerade från kraftstationen livsrytmen i alla de hundratalet hemmen. Det var ett stort ansvar. Klockan tio precis bröts strömmen och de som inte hunnit gå till sängs fick plocka fram fotogenlampor eller ljus för ojordade kvällssysslor.

Läsaren färdas genom flera kapitel som behandlar skilda aspekter på belysningens utveckling och människornas med den. Sparsamhet och aktsamhet var en ständig följeslagare till den levande lågan. Endast de rika hade råd att hålla tänd sent på kvällarna. Garnert pekar också på den sociala intimitet som var legio under den levande lågan: familjer eller vänner satt tätt tillsammans runt lågan, vare sig det var fråga om brasa, stearinljus eller fotogen. I ett rum som var helt eklärerat spriddes såväl människorna som funktionerna

över hela rummet, att inte tala om hela huset. Dethär var ibland fallet i högreståndshem redan på den levande lågans tid, men blev ett faktum överallt i och med det elektriska ljuset. Med det elektriska ljuset segrade människan över årets och dygnets naturliga tid. Hög som låg kunde hålla sin lampa tänd. Därmed understryks elektricitetens samhällsdemokratiserande roll.

En annan trådända som Garnert kastar ut är skuggans och skymningens kultur. Garnert menar att de sägner, metaforer och liknelser som är förknippade med ljus och mörker, skumrask och skymningar genom det elektriska ljuset har mist sin kraft, eller åtminstone bytts ut. Sägner handlar ju sällan om oförklarliga möten en klar och solig dag mitt på landsvägen, påpekar Garnert. Under elektricitetens århundrade har sägnerna och folktron ersatts med myter och ängslan inför *det främmande* i allmänhet, menar Garnert. Han uppmärksammar också skymningsstunden fordomdags som ett slags vilo- och meditationsstund innan "lampan tändes", och att denna har gått förlorad med det elektriska ljuset.

Sexualitetens kulturella organisation i förhållande till ljuset är ytterligare en trådända. Det finns ett samband mellan belysningsteknik och vilken tid på året de flesta barn föds! Under 1700- och 1800-talet avlades de flesta "äkta" barnen i december och januari och föddes i början av hösten, medan de oäkta alltid avlades i maj-augusti! "Elektricitet vore det bästa preventivmedlet" utropade chefen på Tanzania Publishing House i en intervju en gång, menande att om det funnes ljus i hyddorna skulle folk ha också annat att göra än gå till sängs tillsammans! Listan på intressanta aspekter som Garnert tar upp kan göras lång: förhållandet mellan belysning och makt hör också dit. Samtidigt närmar vi oss bokens svagheter.

Garnert kastar kanske ut aningen för många trådändar utan att riktigt nysta upp det hela till slut. Dethär gäller speciellt i avsnitten om den levande lågan, utan att riktigt följas upp i avsnitten om det elektriska ljuset. Som exempel kan nämnas den levande lågans "intimitet", samlingen kring lågan/lampan (fotogen). Gjorde elektrisk belysning verkligen omedelbart slut på detta? Det enda Garnert anför om det här är två exempel, bägge uppteckningar i Folklivsarkivet. Den ena sagesmannen menar att elektrifieringen "bröt den nära kontakten med familjemedlemmarna som den centrala ljuspunkten i hemmet skapat". Den andra tycker att elektriciteten "inte medförde några större förändringar, möjligtvis kom familjemedlemmarna lite längre ifrån varandra" (s. 213). För en nyfiken läsare inställer sig dock omedelbart frågan om inte samlingen kring ljuspunkten rätt snabbt kom att ersättas av samling kring en annan elektrisk apparat: radion? Och sedermera TV:n. Har här, mentalitets- och traditionshistoriskt sett, verkligen skett någon reell brytning eller kan dessa beteendemönster ses som olika sidor av samma sak. Undersökningar som gjorts i Norge beträffande TV-tittande och nostalgi (Torunn Selberg) vittnar om det senare. Enligt Garnert innebar elektriciteten en teknik som öppnade nya möjligheter och sätt att leva och där nya vanor, rutiner och idévärldar kunde ta form. Dethär kan synas som

självklart och belyses också i boken med exempel och berättelser ur vardagslivet typ "när vi fick elektriskt satt vi uppe längre om kvällarna och läste" osv. Idévärldarna får däremot betydligt tunnare täckning i boken.

En av Garnerts utgångspunkter för boken var ju att med en av sina inspiratörer Marshall McLuhan fråga sig "hur förändras människan, med tekniken". Han citerar en annan viktig inspiratör Wolfgang Schivelbusch, som i sin järnvägsresandets historia säger att "det måste gå att beskriva det industrialiserade medvetandet", och gör det också till en del. Garnert vill på motsvarande sätt beskriva det "elektrifierade" medvetandet, men gör det sist och slutligen inte.

Förändrades människan, till gott slut? Är ett eventuellt ändrat tanke- och beteendemönster möjligt att se direkt som en konsekvens av belysningen? Är inte tanke- och beteendemönstrens förändring en konsekvens av samhällets elektrifiering och modernisering totalt sett!? Det sistnämnda säger Garnert egentligen ingenting om. Däremot medger han själv sitt tillkortakommande. Han uttrycker sin frustration över att "inte komma fram till något som kunde kallas det elektriska ljusets "karaktär", eftersom jag inte tycker mig kunna säga att si och så gestaltas vanor och idévärldar i samhällen med elektrisk belysning" (s. 238).

Samma tillkortakommande gäller diskussionen om människans i och med belysningen förändrade förhållande till tiden och rummet, som Garnert aviserade i bokens inledning. Han skildrar förtjänstfullt tidens och rummets *föränderlighet* under den levande lågans tid, då också årtidernas växlingar styrde och förändrade såväl ljus som tid, dvs arbete och vaka. Men själva diskussionen säcker redan där ihop. I kommentaren till en målning föreställande en kvinna invid en osande oljelampa säger författaren att en sådan målning av spelet mellan ljus och mörker kan ligga till grund för en diskussion om upplevelser av tid och rum – men han ger sig inte alls in på denna diskussion.

Än då det elektriska? Garnert antyder att tidens och rummets föränderlighet försvann med elektriciteten. Sant är att vanorna förändrades, att natten "koloniserades" och aktiviteterna spriddes över hela dygnet, att människans beroende av årtiderna försvann, att staden som miljö alltid är upplyst (som till fest), osv. Men skulle detta betyda att stadens rum är oföränderligt bara för att där sällan eller aldrig är riktigt mörkt? Eller att tiden skulle ha blivit oföränderlig i och med elektriciteten? Jag vågar betvivla detta och påstår snarare att det bara är tidens sätt att vara föränderlig som har förändrats.

Det är således inte bara en vetenskaplig diskussion som efterlyses, utan också en långt viktigare teoretiskt djupare diskussion. Något som är mer regel än undantag i många av de i och för sig roliga och intressanta böcker som svenska etnologer gett ut de senaste åren. De känns ibland lite väl empiriskt hopkomna. På denna punkt skiljer de sig avsevärt från en Schivelbusch. Men det kanske har med den svenska etnologiska traditionen att göra.

Förhåller sig människorna mentalitetshistoriskt sett till gott slut annorlunda till ett elektriskt upplyst liv än till ett liv i skenet av brasor och talg-dankar, den frågan blir alltså hos Garnert egentligen obesvarad. Och var går gränserna för det möjliga i en totalt "upplyst" tid som vår? Är det frågor som kanske är omöjliga att besvara?

Kerstin Smeds

Ett bokförlag och dess utgivning

Bo Peterson, Boktryckaren som förläggare. Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P. A. Norstedt & Söner 1879–1910. 389 s. Stockholm 1993.

Bo Peterson med hemvist vid Stockholms universitets historiska institution har valt att disputerat på ett sällsynt ämne. Hans avhandling behandlar svensk förlagspolitik under förra århundradets två sista decennier och 1900-talets första årtionde och den fokuseras i förlags- och tryckeribolaget P. A. Norstedt & Söner och dess utgivningspolitik åren 1879–1910. Den behandlade perioden sammanfaller i stort sett med tiden från det industriella genombrottet till första världskriget, en period som också på bokmarknaden var en tid av genomgripande förändringar.

Periodiseringen föranleds av att ifrågavarande tidsavsnitt utgör härads-hövding G. B. A. Holms tid som företagets verkställande direktör. Det är således uttryckligen fråga om Holms tid som förläggare, som aktör i bolaget. P. A. Norstedt & Söner ombildades nämligen 1879 till aktiebolag och Holm var bolagets första professionella ledare. Samma år skedde det moderna "genombrottet" i svensk litteratur i och med utgivningen av Strindbergs roman Röda rummet, vilken innebär inledningen på det s.k. årtitalet.

Avhandlingens titel syftar på specifika problem i anslutning till boktryckarens bokutgivning. Författaren definierar förlagshistoria sålunda: "Studiet av förlaget i det förgångna, som ekonomisk, social och kulturförmedlande organisation, dess mål, drivkrafter och verksamhetsformer, dess utgivning, marknader och resultat." Petersons avsikt har varit att undersöka vilka faktorer och motiv som styrt och format förlagets utgivning av böcker, hur tryckeritekniken påverkat förlagsverksamheten och dess lönsamhet, vem som ansvarat för utgivningspolitiken, företagsledningen eller aktieägarna, om det i förlagsverksamheten kunnat skönjas ideologiska motiv och värderingar samt huruvida eventuella irrationella faktorer, såsom felbedömda refuseringar, förekommit. Vidare undersöks förläggarens och boktryckarens ställning på förlagsmarknaden, inte blott i inskränkt bemärkelse, utan även

t.ex. i fråga om tillgången på dugliga manuskript, tryckfrihet och censur, samhällelig styrning o.s.v.

Tryckeri- och förlagshistorisk forskning är i gemen ett ganska sällsynt forskningsämne, som utsträcker sina grenar kring ett vidsträckt forskningsfält, bokhistoria, med rötter i kultur-, social-, samhälls- och ekonomisk historia. De översiktsverk som finns tillgängliga är för det mesta endast kronologiska redogörelser utan försök till analys av den bakomliggande mekanismen.

I Sverige har den förlagshistoriska forskningen längre traditioner än i vårt land, där Holger Nohrström var den förste att undersöka olika typer av förlag i sin *Förlagsverksamheten i Finland* utgiven 1933. A. W. Stenbergs *Boklådor och bokhandlare i Helsingfors, Borgå och Viborg* från 1942 behandlar närmast förlagsbokhandlare och kan jämföras med Henrik Schücks *Den svenska förlagsbokhandelns historia*, skriven till Norstedts 100-årsjubileum 1923. Artturi Virtanens *Suomen kirjakaupan ja kustannustoiminnan vaiheita* från 1958 utgavs i anledning av Finska Förlagsföreningens 100-årsjubileum och är mera översiktlig.

Bland förlagsmonografierna kan för Sveriges del den klassiska av Karl Otto Bonnier författade *Bonniers En bokhandlarefamilj* utgiven i fem band åren 1931–1956 nämnas samt av finländska monografier de modernare Pekka Tarkkas och Pertti Lassilas andra respektive tredje del i *Otavan historia*, vilka omspannar åren 1918–1975 samt Pirkko Leino-Kaukiainens *Kirja koko elämä* behandlande Gummerus' förlagsverksamhet.

*

Bo Peterson har gått grundligt till väga, och har bl.a. genomgått en snabbutbildning som handsättare, ett urgammalt hantverksyrke från metallsättningens dagar, som endast några få grånade yrkesmän längre behärskar. I hans interdisciplinära bokhistoriska undersökning kombineras litteratur- och allmän kulturhistoria med ekonomisk historia på ett fruktbart sätt. Det viktigaste källmaterialet utgörs givetvis av företaget eget arkiv. Norstedts arkiv finns i Stockholms Företagsarkiv och innehåller bl.a. styrelse- och bolagsstämmoprotokoll, kopieböcker, inkomna brev, registerböcker, förlags- och tryckkontrakt, räkenskaper samt diverse andra handlingar. Andra viktiga otryckta källor är för undersökningen relevant brevväxling i Kungliga biblioteket och i Riksarkivet, bl.a. familjen Holms brevsamling.

Litteraturförteckningen är omfattande och till synes rätt täckande. Av finländsk litteratur finns endast Holger Nohrströms ovannämnda verk om förlagsverksamheten i Finland medtaget. Carl-Rudolf Gardbergs *Boktryckarkonsten i Finland* i tre band, vars tredje del omfattar perioden 1827–1918 och uttryckligen behandlar tryckeriförlag liksom Norstedts kunde åtminstone ha omnämnts och varför inte ha tjänat såsom jämförelsematerial. I detta fall kan inte ens språkbarriären åberopas som skäl.

Avhandlingen om Norstedt, som vid sekelskiftet var Sveriges största grafiska företag, är uppdelad på nio kapitel. Efter ett inledningskapitel om avhandlingens föremål och syfte följer två kapitel behandlande den historiska bakgrunden, dels förlaget och förläggarrollerna samt dels Norstedts tidigare skeden före 1879. Huvudkapitlen 4-8 beskriver företagets organisation och verksamhetsgrenar, G. B. A. Holm som företagsledare, förlaget och dess författare, lektörer, bokhandlare, konkurrenter och kunder samt förlagets profil på bokmarknaden och resultatet, d.v.s. det ekonomiska utfallet av verksamheten. Det sista kapitlet utgöres av en sammanfattning och forskningsperspektiv.

Frågan om en typologisering av förlag och förläggare är intressant. Boktryckaren och bokhandlaren är de äldsta typerna av förläggare. Tryckeriförlaget utgav produkter med säker åtgång vilka trycktes på egen officin och närmast var ett bihang till tryckeriverksamheten. Bokhandlaren tog mera risker och hade en annan kontakt till den läsande kundkretsen och förmådde till en del skapa åtgång för de produkter han utbjöd till försäljning. Under 1800-talet framväxte en ny typ av förläggare, förlagsmannen, som var oberoende av andra näringar, en mellanhand som handlade med förlagsrätter och marknadsförde ett sortiment av litteratur för olika kundgrupper. Ofta varken tryckte eller sålde förläggaren längre boken.

Författarens inställning till denna nya typ av förläggare, som satt till doms över manuskriptet och sedan måhända ingick kontrakt med författaren, varierade. Strindberg ansåg att förläggarna var onödiga mellanhänder medan t.ex. Topelius uppskattade sina förläggare. Den sistnämnde förläggaren vid teaterregissören, som redigerade den av författarens skrivna texten – manuskriptet. Den maktfullkomliga förläggaren kunde också refusera undermåliga eller annars i förlagets utgivningspolitik illa passande manuskript. Under Holms tid som verkställande direktör och direkt på grund av dennes uppträdande gick Norstedts miste om Selma Lagerlöfs Nils Holgerssons underbara resa, som erbjöds Holm för publicering i företagets klassiska Läsebok för folkskolan, men sedan i stället publicerades i Bonniers Nya Läseboken.

Bo Peterson är mycket insatt i sitt ämne och hans grepp är både systematiskt och analytiskt. Författaren har gjort sig mödan att undersöka samtliga bakgrundsfaktorer, både ekonomiska, politiska och kulturella. Norstedts välbevarade arkiv har gjort detta möjligt. En av Petersons teoretiska utgångspunkter står att finna i den franske kultursociologen Pierre Bourdieus fältteorier om kulturproduktionen, i detta fall på det litterära fältet. Han utgår ifrån att dessa teorier kan användas vid en analys av bokmarknaden för att kasta ljus över Norstedts handlande på denna marknad. Peterson uppställer en rad hypoteser och frågor, men tvingas i slutet konstatera, att en del av dessa förblivit obesvarade och kräver tilläggsforskning. Det gäller bl.a. frågan om vilka marknadsförutsättningar som måste uppfyllas för att Bourdieus fältteori skall äga giltighet. Tillfälle till fördjupad

forskning för t.ex. Norstedts del kan enligt Peterson lämpligen sökas i tiden efter 1910 och i olika specialfrågor.

P. A. Norstedts förlag uppkom ur tryckerirörelsen och också i fortsättningen levde förlags- och tryckeriverksamheten i symbios med varandra inom företaget. Bolaget hade 1879 ombildats till aktiebolag efter att två av dess tre delägare, bröderna Gösta och Albert Laurin, "Patron" och "Doktorn", avlidit i lungtuberkulos med nio månaders mellanrum. Tillsammans med den kvarlevande brodern, "Ingenjörn" Carl Laurin, förfogade de bägge änkorna över 199 av totalt 250 aktier, d.v.s. 4/5 av bolagets aktiestock.

Vid undersökningsperiodens slut, år 1910, var företaget landets största förlag och civiltryckeri med nära 700 anställda arbetande i sitt affärshus "abborfenan" på Ridderholmen. När verkställande direktör G. B. A. Holm, som 1879 ägt 17 aktier eller 4 %, avled 1910 hade han utökat sin ägarandel till 17 % och var företagets störste enskilda aktieägare. Under hela ifrågavarande period bevarade dock Norstedts sin karaktär av familjeföretag. Tillsammans med Holm ägde familjen Laurin 75 % av aktierna och resterande 25 procent var i händerna på andra släktingar och vänner.

Norstedt var framför allt historikernas förlag. P. A. Norstedts son Carl knöt bl.a. F. F. Carlson, Anders Fryxell, E. G. Geijer, Emil Hildebrand, C. G. Malmström, C. T. Odhner och Esaias Tegnér till företaget. Senare tillkom bl.a. Carl Grimberg. Norstedts största utgivningsgrupper vad sidantalet beträffar under perioden 1879-1910 var sålunda historia, vitterhet, juridik, krigsvetenskap och religion. Därtill kom folkböcker som katekesen, psalmboken och ABC-boken jämte almanackor, för vilka grupper inga upplagor angivits, ty de publicerades i årliga nytryck.

Intressant är att Norstedt, trots huvudrollen som s.k. civiltryckeri med böcker och tidskrifter på sitt program, fr.o.m. 1878 även tryckte Post- och Inrikes Tidningar, världens i dag äldsta ännu utkommande tidning. Själva förlagsverksamheten vid Norstedts sysselsatte blott 5-6 % av företagets anställda, men denna verksamhetsgren utökades småningom genom företagsköp. År 1893 förvärvade företaget L. J. Hiertas bokförlag, i tiderna ett av Sveriges största förlag. Norstedts förlagsavdelning leddes åren 1877-1888 av bokhandlaren Wilhelm Albrecht och 1888- 1910 av lektorn, fil.dr Vilhelm Sturzen-Becker.

Petersons avhandling är välskriven och som sig bör till sitt yttre välutformad. Sammanfattningarna av varje huvudkapitel är informativa, liksom bilagorna i slutet av boken: en databaserad förteckning på Norstedts utgivning samt ett tabellsammandrag av bolagets räkenskaper. Bildmaterialet är rikligt och välvalt. Titel- och personregistren är likaså adekvat uppgjorda.

Förlagsforskningen erbjuder intressanta forskningsuppgifter och hela ämnesområdet är med några få undantag förhållandevis utforskat även hos oss. Man skulle gärna se att Bo Petersons undersökning om P. A. Norstedt & Söner i metodiskt hänseende bleve exempelstauerande, även för finländsk press- och förlagsforskning.

Lars-Folke Landgrén

Bildverk, påkostade

Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik, *Viipuri, Vanhan Suomen pääkaupunki*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 200 s. Rauma 1993.

Rainer Knapas & Pertti Koistinen, *Historiallisia kuvia. Suomi vanhassa grafiikassa*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 167 s. Helsinki 1993.

Förra hösten presenterade Suomalaisen Kirjallisuuden Seura med skallande trumpeter ovannämnda praktverk. Stoltheten över prestationen var i stort sett helt befogad, ty våra stora och kommersiella förlag har ju mer eller mindre oförtydligt tagit avstånd från allt som inte direkt lönar sig. Inställningen hör till förlagsverksamhetens grundelement, men de s.k. dåliga tiderna har självfallet skärpt försiktigheten, ökat misstänksamheten och grundmurat inriktningen på enbart räntabla projekt.

Vårt finska litteratursällskap har – i likhet med vårt svenska – emellertid arbetat med en avvikande profil. Seriösa satsningar ges emellanåt en rejäl chans och när materialet förefaller givande kan även utstyrsel, layout, papperskvalitet, inbindning och helhetsintryck bli vederbörligen ihågkomna. De två aktuella arbetena besitter beaktansvärda kvaliteter både i fråga om presenterat material och sättet att salubjuda vissa nya forskningsrön. Därmed är inte förkunnat att böckerna genomgående kunde godtas utan invändningar. Jag försöker gå in för att även leta fram bristfälligheter i ett i sig prydligt, välpolerat garnityr.

Boken om Viborg har sin bakgrundshistoria, långvarig och ganska komplicerad. I samband med sina forskningar gällande bl.a. Viborgs försvarsanläggningar har Michail Miltšik i ryska arkiv funnit en mängd ritningar och dokument som aldrig stått finländska forskare till buds. När fynden visades för våra experter uppstod spontant tanken att tiden var mogen för presentation av Viborgs byggnadshistoria på basen av helt nya, fascinerande källor.

Det låg nära till hands att knyta projektet till Viborgs slotts 700-årsjubileum 1993. Möjligheterna till samarbete föreföll gynnsamma och epokgörande. Med gemensamma krafter – forskarinsatser, experthjälp, förlags-satsning – skulle den jubilerande staden hyllas, få sin bakgrund granskad ur nya perspektiv till glädje för alla vänner av den spännande miljön. Temat skulle självfallet behandlas sakligt, utan språkliga eller politiska baktankar.

I praktiken råkade man naturligtvis ut för mångahanda komplikationer. Från ryskt håll kunde man räkna med god vilja och generöst utbud av unikt källmaterial, men finansiering och redigering krävde målmedvetna finländska insatser. Att sammanfoga dessa disparata element till en fungerande helhet, att få boken utgiven och prydligt utformad inom en snävt utstakad

tidsram, är en rätt häpnadsväckande prestation. Talrika inblandade parter har del i det ståtliga resultatet.

Vi har således fått en ny och förnämt illustrerad exposé över Viborgs förflutna med tonvikt på den ryska tiden 1710–1811, de hundra åren då det s.k. Gamla Finland genomgick mångahanda, ofta tragiska öden. Perioden hör till de svårbehandlade och delvis försummade. Den nya boken marknadsförs som helt epokgörande, nyskapande och tungt vägande. Saken kan diskuteras.

Man kan i sammanhanget inte förbigå stadshistorikerna över Viborg, i första hand J. W. Ruuths översikt i två band 1906 och den reviderade upplaga i fem delar som förverkligades med hjälp av talrika lokalhistoriska forskare 1974–82. Det är uppenbart, att Ruuth skrivit en av de briljantaste stadshistoriker vi äger. Det har dock antagits att han inte ingående förmått utnyttja 1700-talets intrikata källor. När Erkki Kujjo långt senare stod inför samma uppgift kunde han dock konstatera att föregångaren ganska suveränt tillgodogjort sig det rikhaltiga materialet.

För åtskilliga år sedan hade jag tillfälle att bese landsarkivets samlingar i St Michel. Materialet från Viborgs 1700-tal stod som prydliga skinnband fyllande hyllmetrarna nästan så långt ögat nådde. Byråkratin på tyska har i all sin grundlighet avsatt ett otroligt sidantal. Anteckningarna har gjorts omsorgsfullt och prydligt, men det gäller att forcera frakturstilens talrika krumelurer.

Tillgängliga kataloger definierar inte exakt de bevarade volymernas dimensioner. Viborgs rådstugurätt och magistrat 1721–1947 lägger i alla fall beslag på 317 hyllmeter, varav största delen självfallet hänför sig till modern tid. Men enbart stadens administrativa myndigheters papper från perioden 1784–1812 fyller dock 56 hyllmeter. Och jag är helt övertygad om att ingen är helt på det klara med vad denna skattkammare sist och slutan kan innehålla.

Det finns fortfarande mycket att utforska på basen av allt det som bevarats i våra egna arkiv. Vår aktuella Viborgsbok har naturligtvis inte prövat samtliga dessa utvägar. Dessbättre torde det finnas hopp om viss forskaråterväxt, t.ex. Jyrki Paaskoski har konsekvent inriktat sig på Gamla Finlands lika besvärliga som fångslande problematik.

Det är i alla fall åtskilligt som redovisas av Michail Miltjik, som behärskar sitt material med stor lokalkännedom. Stadsplanens förändringar och fästningsverkens utbyggande skildras ingående med begagnande av ymnig fackterminologi. De ryska arkivens tribut är delvis förbluffande och ofta av mycket hög teknisk kvalitet.

Helt enastående är den atlas som på uppdrag av Katarina II och under överinseende av general Mordvinov utarbetades 1780. Det färglagda panoramat i fågelperspektiv kartlägger med utomordentlig precision staden med omgivningar. Detaljerna har noga registrerats på platsen och presenteras med ingenjörskonstnärlig finess. Atlasbladet är inemot en meter brett och

rymmer pålitlig lokalhistorisk information nästan över alla breddar. Enbart detta dokument kunde motivera utgivandet av den rätt omfattande boken.

Filkand. Ulla-Riita Kauppi representerar museiverket med dess inriktning på fästningsanläggningar i Finland. Hennes intressesfär sammanfaller rätt behändigt med Miltjiks specialkompetens, förutsättningarna för samarbete har varit tämligen gynnsamma. Av naturliga skäl har resultatet utfallit såtillvida ojämnt att det nyfunna ryska materialet getts hög prioritet. Fynden därifrån är i sig oslagbara – dock kan ur vår synvinkel noteras att den synnerligen krävande – och tålmodsprövande! – fotografiska dokumentationen i de ryska arkiven med stor omsorg och talang utförts av Timo Syrjänen.

Kauppi har för sin del presenterat en allmän skildring av stadens liv under gångna århundraden fram till 1800-talet. Synvinklarna är inte särdeles nya, men med tillfredsställelse lägger man märke till den exakta förteckningen över ryska guvernörer och kommandanter. Likaså tar man med intresse del av den exposé över viborgarna som de ryska myndigheterna bokförde 1768. Tolkningen av namnformerna bjuder på problem, som dock oftast går att lösa.

Vidare är det helt förträffligt att i dag få en fräsch bok över Viborg, där texten är genomgående trespråkig: finska, svenska och ryska! Materialet blir tillgängligt för en vid läsekrets i öst och väst, dokumentationen redovisas helt betryggande. I fråga om detaljer kan några anmärkningar göras. Bildernas format definieras med mätten angivna horisontalt x vertikalt, vilket avviker från vedertagen konsthistorisk praxis. Litteraturförteckningen innehåller pinsamma slarvfel: Erik Hornborg döps till Erik, Lundén Cronström till Ingegard etc.

Min gravaste anmärkning är principiellt inriktad och gäller ingalunda blott föreliggande arbete. Ett antal porträtt från våra egna kollektioner har fogats till texten och reproduceras godtyckligt beskurna. T.ex. Peter Georg Thesleff och Alexander (i boken fennomaniserad till Aleksander) Amatus Thesleff återges enligt J.E. Lindhs kända porträtt, men formatet är kvadratisk. Veterligen har Lindh aldrig målat bilder med dylika proportioner, ingreppet har sannolikt gjorts i samband med layouten av Maarit Inbar.

Erfarenhetsmässigt har jag varseblivit att våra s.k. bokkonstnärer i samband med sin utbildning tydligen aldrig bibringas någon aktning för behandling av originalen. Konstverk och fotografier kan hänsynslöst beskuras efter enklaste mönster för schematisk återgivning. Med papper och penna eller sax och klisterburk reduceras bilderna till proportioner som mödolöst kan inpassas i texten.

Mitt påpekande förefaller angeläget med tanke på att våra historiska forskare inte heller besitter sinne för hur värdefullt bildmaterial bör behandlas. Fotografier existerar knappast som individer, landskap beskuras på sin himmel, reproduceringen blir godtyckligt nonchalant. Självfallet kan bilder återges även i från originalet avvikande versioner – men blott under förut-

sättning att förfarandet redovisas. Min fromma förhoppning är att problemen skulle uppmärksammas, en moralisk uppräckning fås till stånd.

*

Den andra boken med Rainer Knapas och Pertti Koistinen som ansvariga kan inte beskyllas för brister i bildåtergivningen. Materialet behandlas med högaktning, allting inriktas på samvetsgrann och möjligast förnäm reproduktion. Författarna är väl insatta i sin uppgift och går till verket med smittsam entusiasm. Koistinen har i flera sammanhang sysslat med östra Finlands historia medan Knapas, som bekant, nyligen specialiserat sig på parken Monrepos utanför Viborg, en sevärdhet av enastående slag.

Företaget att presentera hur vårt land tedde sig i grafisk återgivning är aktningvärt. En del av bilderna har setts i många olika sammanhang, men omsorgsfullt tryck på gott papper ger materialet ny och överraskande fräschör. Inriktningen på grafik ger en god chans att komma åt flertalet existerande bilder, ty vyerna har distribuerats i relativt betydande upplagor och bör i stort sett kunna inringas. Utgivarna har samlat material även i svenska och petersburgska kollektioner. Nya fynd har gjorts och exposén framträder som relativt täckande, högtintressant. Antalet återgivna grafiska blad är inalles 151. De äldsta är från 1500-talet och kartläggningen avslutas med 1830-talet.

Uppställningen är naturligtvis kronologisk och tar sikte på hur naturuppfattningen småningom förändrats, karaktärsdragen preciserats. Även illustrationer på kartblad observeras och textförklaringarna strävar att peka ut spännande detaljer. Helheten kan betraktas som instruktiv, konstnärer och grafiker får, i mån av möjlighet, levnadsdata definierade. Ortnamnsregister ingår, men dessvärre har personförteckning inte inkluderats – en dylik kunde behändigt ha inarbetats i listan över konstnärer och författare.

Av någon anledning har materialet i viss mån spjälkts upp efter genre, varvid kronologin rubbas och parallella vyer av en och samma artist hamnat åtskils. Det blir givetvis fråga om ett urval, men med viss häpnad ser man att förläggaren högljutt tillkännager att volymen innehåller snart sagt alla existerande vyer – ”lähes kaikki Suomi-aiheiset kuvat ja sarjat” – under ifrågavarander period. Det är inte en modifierad sanning, det är lögn.

Även på basen av de uppgifter om antalet illustrationer i olika verk som ges i boken kan man klart utläsa, att åtskilligt förbigåtts. T.ex. Acerbi bjuder på ett dussintal stick utöver dem som medtagits, Carl von Kugelgen publicerade inalles 15 vyer av vilka blott sex inkluderats etc. Motsvarande förhållande gäller även illustrationerna i A.F. Skjöldebrands och Reginald Outliers resebeskrivningar, vilka f.ö. nyligen utkommit i finsk översättning.

Viss tveksamhet har jag också känt inför tillämpad periodavslutning. Antalet grafiska bilder tilltar givetvis i accelererad takt och det är naturligt att standardverket *Finland framställt i teckningar* (1845–52) med sina 120 gra-

fiska blad lämnats utanför framställningen. Exposén avslutas dock redan på 1830-talet utan klart angivande av var och varför gränsen dragits. De enastående förnäma franska trycken i Paul Gaimards *Atlas historique et pittoresque* baserade på reseintryck 1839, men publicerade först 1843–48, har således inte uppmärksammats, inte heller Auguste Ricard de Montferrands fina planscher, tryckta 1836, illustrerande Alexandersmonolitens brytning i Pyterlaks.

Sannolikt har utrymmet inte räckt till för uppföljningen, men en deklaration av principerna skulle klarlägga förhållandet. Även i fråga om äldre vyer kunde reselitteraturen bjuda på åtskilliga tillskott (E.D. Clarke, Robert Ker Porter, Matthew Consett etc.), vilka måhända vrakats av utgivarna, men genom sin blotta existens vederlägger anspråksfulla deklARATIONER om täckande dokumentation. Som detaljanmärkning får jag kanske dessutom påpeka att Marta Hirns redogörelse för Carl von Kugelgens resa i Finland 1818 utgavs 1965 som separat volym med kompletterat bildmaterial.

Sven Hirn

Imperieupplösningar

När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater. Red. Max Engman. Atlantis, delupplaga: Söderström & Co 375 s. Stockholm 1994.

1900-talet slutar som det började, med krig på Balkan, omvälvning i Ryssland och uppkomsten av en rad suveräna stater i Central- och Östeuropa. Som Max Engman mycket riktigt påpekar i sin inledning till *När imperier faller*, är även sinnesstämningarna i Europa likartade vid seklets början och dess slut. Han framhäver att begreppet *fin de siècle*, som nu känns aktuellt, i efterhand även använts om atmosfären vid början av århundradet, fram till 1912–14. Händelserna 1989–1991 har fört oss tillbaka. Med Max Engmans ord, vilka samtidigt utgör den principiella motiveringen för *När imperier faller*: "Det finns en allmän uppfattning att Europas historia måste skrivas om i grunden och att den revisionen måste ta en av sina utgångspunkter i omstruktureringen och erfarenheterna från Europa efter första världskriget" (s. 14).

Balkankrigen 1912–1913, första världskriget och fredssluten i Paris 1919–1920 är förvisso väl utforskade. Men de internationella forskningsinsatserna synes ha fallit i glömska bland svenskspråkiga historiker. Det är därför med tillfredsställelse man efter några timmars spännande läsning lägger ifrån sig antologin *När imperier faller*. Den är skriven av sju forskare vid Historiska institutionen vid Åbo Akademi och sprungen ur ett projekt där-

städes, "Kejsardömenas upplösning och omstruktureringen av Europa efter första världskriget". Flere av bidragen diskuterar även Sovjetunionens och Jugoslaviens upplösning 1991. Det är alltså fråga om både ett synkront och ett diakront jämförande perspektiv.

När imperier faller är skriven för en bred litterat allmänhet. Författarna har avstått från fotnoter och fackjargong. Använda tekniska termer förklaras, och framställningen lättas upp av kartor, karikatyrer och historiska foton. Smutsomslaget pryds av en omkullvält Lenin-staty. Därmed markeras ambitionen att vara nutidsaktuell.

I den inledande essän diskuterar Max Engman frågan om historiska upprepningar och lärdomar. Han konstaterar, att det både 1918 och 1991 handlade om att lösa upp stater, vilka funnits i sekler respektive flera decennier. Han sätter begreppet politisk legitimitet i centrum genom att ange, att denna fråga står för den viktigaste likheten i både det synkrona och det diakrona perspektivet. Det gäller i samtliga fall imperier, vilka hållits samman av en härskardynasti och en bestämd ideologi. Poängen är att det inte finns någon skillnad i detta avseende mellan de gamla kejsardömena och den förment republikanska och ateistiska Sovjetunionen: Romanov och ortodoxin, Habsburg och katolicismen, osmanerna och sunni-islam samt kommunistpartiet och marxism-leninismen var samtliga uttryck för samma legitimeringsprinciper (s. 18).

I den principiellt viktiga inledningen kunde Max Engman förvisso ha fördjupat och breddat perspektivet. Anmälaren synes det viktigt att betona, hur föga den sovjetiska staten hade gemensamt med den socialism, som under 1800-talet utvecklades organisatoriskt och ideologiskt i västra och centrala Europa och även med den klassiska marxismen; och i hur hög grad den bolsjevikiska statsbyggnaden var ett i verklig mening reaktionärt projekt, som ointetgjorde tvåhundra års sekularisering och femtio års demokratisering av Ryssland.

Vad breddningen av perspektivet beträffar, hade det varit värdefullt med en diskussion av vad Tito och dennes "jugoslavism" betydde för den politiska legitimiteten hos det kommunistiska styret och för Jugoslaviens legitimitet i den internationella politiken. Bedömningen av vad Sovjetunionen och Jugoslavien var som politiska system, förändras nämligen, om man lyfter ut dem ur det modernistiska perspektiv, vilket med hjälp av ekonomiska och sociala indikatorer som industrialiseringsgrad och alfabetisering, i decennier fick dem att framstå som något slags alternativ till de demokratiska, rättsstatliga marknadsekonomierna, och istället placerar in dem i ett förmodernt perspektiv.

Synsättet på Sovjetunionen och Jugoslavien som moderna stater ledde till begreppsbyggnaden om de tre (eller fyra) "världarna", där den tredje världen, vilken bestod av utvecklingsbara förmoderna länder i Afrika och Asien, uppfattades stå inför ett alternativ och kunna välja antingen den första, väst-

liga eller den andra, östliga vägen till välstånd och välfärd. Den fjärde världen var de ur det västerländska utvecklingsperspektivet hopplösa fallen.

Den andra världen var emellertid ett sken. Det fanns visserligen inslag av modern teknik i östblocket, men som politiska, rättsliga och ekonomiska system var Sovjetunionen samt Jugoslavien och Sovjetunionens vasaller i Central- och Östeuropa efter 1945 en fortsättning på de absolutistiska kejsardömena med rötter i feodala maktrelationer, minus de sena habsburgska och romanovska imperiernas inslag av demokratisering och rättssäkerhet. Det var samhällen, vilka i ett utvecklingsperspektiv med den moderna västerländska staten som norm, befann sig i en anakronistisk återvändsgränd.

Man kan således hävda, att en jämförelse mellan 1919 och 1989 är ytterst relevant även ur ett teoretiskt perspektiv, och inte bara beträffande empiriska likheter. Max Engman är för övrigt inne på tankegången om grundläggande strukturella överensstämmelser i ett annat av sina bidrag till antologin, "Riksupplösningar och arvtagarstater". Där gör han en fruktbar metates genom att jämföra Sovjetunionens upplösning med motsvarande jämförelsevis lugna process i Habsburgimperiet och Jugoslaviens sönderfall med Tsarrysslands undergång i ett blodigt inbördeskrig (s. 80). Jämförelsen ger vid handen, att ryssarnas position i Sovjetunionen motsvarade tyskarnas i Österrike och serbernas ställning i Jugoslavien ryssarnas i det romanovska imperiet.

Max Engmans inledande essä är övertygande i sin äldre historiska del, men beträffande den empiriska nutidshistorien är den en aning förströdd. När Engman hävdar, att sovjetstaten medvetet sökte skapa en "*homo sovieticus*", slirar han i begreppsanvändningen på ett sätt som vilseleder läsaren. *Homo sovieticus* är en pejorativ benämning på den endimensionella, auktoritetsbundna och osjälvständiga människa, vilken blev resultatet av det sovjetiska samhället. Begreppet användes t.ex. ironiskt av Aleksandr Zinovjev före dennes mentala och ideologiska förfall, liksom av västliga kritiker av sovjetsystemet.¹

Det ryska uttrycket "*sovetskij tjelovek*", pl. "*sovetskije ljudi*", däremot var det meliorativa och normativa uttryck, vilket de sovjetiska makthavarna använde för att beskriva den multidimensionella, frimodiga och självständiga individ, vilken de påstod sig ha skapat.²

Det begrepp, som synes ha föresvävat Engman, är emellertid det kollektiva "*sovetskij narod*". Det definieras som "en ny historisk social folkgemenskap bestående av flera nationer och i SSSR uppkommet som ett resultat av socialismens seger".³

Den väsentliga invändningen mot Engman i denna diskussion om imperieupplösning och nationalism är, att medan *homo sovieticus* syftade på en

¹ Alexander Zinovjev, *Homo Sovieticus* (Stockholm 1984).

² Se t.ex. G.L. Smirnov, *Sovetskij tjelovek* (Moskva 1980).

³ Johnny Christensen m.fl., *Sovjetsamhället – en uppslagsbok* (Lund 1980), s. 136.

bestämd personlighetsstruktur och inte på "världens största mångnationella samhälle", vilket Engman talar om, så var den grundläggande betydelsen hos *sovetskij narod*, som avsåg det mångnationella samhället, att individen var en del av ett kollektiv, vilket identifierade sig med Sovjetunionen och stod över etnonationalism och chauvinism. Det sovjetiska statsbyggnadsprojektet, sett ur imperieperspektiv, kan således inte kritiseras eller ironiseras över, om man använder begreppet *homo sovieticus*.

En annan punkt, där Max Engman glider förbi en komplicerad företeelse med en missvisande ironisk släng finns i följande citat om det politiska livet i Centraleuropa efter 1989: "Extremt lågt valdeltagande och uppkomsten av grupperingar som öldrickarnas parti visar hur rationaliteten och legitimiteten i de nya systemen löper risk att urholkas" (s. 13–14). Slutsatsen kan vara befogad, men den följer inte av premisserna. När man diskuterat med människor på ort och ställe och följt debatten i massmedia i de berörda länderna från och med 1989, kan man konstatera, att det för många framstod som en demokratisk rättighet att inte behöva rösta på något parti i en situation, då samtliga grupperingar ändå hade demokrati, marknadsekonomi och anslutning till Väst på programmet. Det är signifikativt, att vid valen i Polen 1993 och i Ungern 1994, då det fanns verkliga alternativ att välja mellan, deltagandet inte längre sjönk. Det förtjänar också att påpekas, att öldrickarnas parti vid valen i Polen 1991 mindre var för öl än mot vodka, d.v.s. var ett uttryck för en nykterhetspolitisk linje snarare än för något anarkistiskt avståndstagande från det politiska systemet.

Max Engmans inledning ger i övrigt på få sidor en mycket god sammanfattning av den problematik och de utvecklingslinjer, vilka närmare granskas i bokens övriga kapitel. *När imperier faller* är uppdelad på fyra större avsnitt under rubrikerna "Upplösning", "Samling", "Humanitära insatser" och "Ekonomi". I det första avsnittet analyserar Tom Gullberg problematiken folkomröstningar och rätten till nationellt självbestämmande och Max Engman riksoplösningens problematik och begreppet arvtagarstater.

Gullbergs essä är mönstergill populärhistoria. Anslaget är dramatiskt. Det skildrar hur Europarådets sommarsession för parlamentariker i Helsingfors i slutet av juni 1991 oförmedlat ställdes inför frågan om erkännande av den nya staten Slovenien. Den hade förklarat sig självständig den 25 juni med åberopan av en folkomröstning om självständighet, där 88 procent av de röstberättigade hade röstat för slovensk suveränitet.

För slovenerna var det, påpekar Gullberg, nära till hands att åberopa folkomröstningsinstitutet. Det hade använts av dem redan efter första världskriget. Emellertid togs representanter för Europas etablerade stater på sängen av det slovenska utspelet 1991. Den svenske folkkrättsexperten Ove Bring var skeptisk med hänvisning till, att Slovenien – och Kroatien, som följde Sloveniens exempel – "inte varit så förtryckta att man utan vidare kan säga att de har rätt till självbestämmande som egen stat".⁴

⁴ *Dagens Nyheter* 28.06.1991, cit. av Gullberg, s. 24

Brings utsaga faller väl in i en svensk tradition av misstänksamhet mot nya statsbildningar i Europa. Den kyliga inställningen till de baltiska folkens krav på självständiga stater efter 1918 och 1940 samt anammandet av det ryska perspektivet på dem från och med 1988 är exempel på detta. Men skeendet illustrerar framförallt i Gullbergs analys en viktig skillnad mellan statsbildningarna efter 1918 och efter 1991. I det förra fallet användes folkomröstningsinstitutet på segrarmakternas initiativ för att legitimera de nya statsgränser, vilka man av skilda bevekelsegrunder ville ha i Central- och Östeuropa. I det senare fallet var det ledare i de sovjetiska och jugoslaviska republikerna som använde institutet för att ge legitimitet åt sina anspråk på att förvandla dessa republiker till självständiga stater med dem själva i ledningen.

Gullberg understryker med rätta det instrumentella för att inte säga manipulativa draget i utnyttjandet av folkomröstningar för att legitimera gränser eller stater. Han kallar folkomröstning "en bra metod i regioner där man vill ha ett resultat som man i förväg är säker på" (s. 41). Hans slutsats är därför, att regionala folkomröstningar och riksupplösningar i självbestämmanderättens namn inte kommer att sprida sig till och tolereras i västeuropeiska stater som Frankrike med dess korsikaner eller Spanien med dess katalaner och basker.

Den andra uppsatsen i avsnittet "Upplösning", Max Engmans "Riksupplösningar och arvtagarstater" har också ett dramatiserande litterärt anslag. Temat är att alla utom österrikarna och judarna hade ett " eget " land att åkalla när Habsburgimperiet upplöstes (s. 71). Parallellen till ryssars och judars hemlöshet när Sovjetunionen inte längre finns är uppenbar.

Max Engman påpekar, att republiken Österrike blev "staten som ingen ville ha." Beträffande den andra habsburgska rikshalvan, Ungern, konstaterar han, att den "postimperiala baksmällan" tog sig uttryck i vägran att erkänna det nya läget och obotlig irredentism (s. 108). Även här finns en likhet med Ryssland efter 1991. Uttrycket "nära utlandet" om de övriga f.d. sovjetrepublikerna i Rysslands försvarsdoktrin från hösten 1993 är en ideologisk motsvarighet till de ungerska ledarnas reaktion på Trianon-fredens bestämmelser om förminskningen av Ungern: *Nem, nem soba!* (Nej, nej aldrig!).

Begreppet 'nationalism' har givetvis en central roll i en bok om impereupplösningar. Författarna väljer att behandla det empiriskt och kontextuellt snarare än analytiskt. Tillvägagångssättet är i stort sett lyckat. De ideologiska motsättningarna framkommer klart utan att läsaren behöver tas med på idéhistoriska djupdykningar.

Anmälarerna skulle dock gärna i Max Engmans upplösningsuppsats sett en diskussion av glidningen från kultur- och statsnationalism hos mellankrigstidens centraleuropeiska politiker. Som Tom Gullberg påpekar, präglade kulturnationalism ledarna bland folken öster om Rhen under perioden före 1918 (s. 31). Beträffande mellankrigstiden framhåller Engman, att en stats-

nationalistisk politik i de nya staterna förhindrade fredlig lösning av minoritetsfrågor och gjorde dem till "konflikter mellan länder i stället för att vara konflikter mellan grupper inom stater" (s. 114). Problemet är, att denna form av *etniskt* definierad statsnationalism skiljer sig markant från den *demokratiskt* definierade, assimilationistiska och/eller integrationistiska variant, vilken Gullberg analyserar i sin uppsats med utgångspunkt i de franska och nordamerikanska revolutionsmanifesten (s. 31–36).

*

Avsnittet "Samling" innehåller en uppsats av Bengt Kummel om "Nationalism över statsgränser" och en av Maarit Pietikäinen om "Paneuropa". Kummel ger en nyanserad idé- och socialhistoriskt förankrad analys av framväxten av en allsvensk rörelse och "Föreningen för svenskhetens bevarande i utlandet" mot bakgrund av en bred skildring av pangermanska rörelser bland tyskarna i arvtagarstaterna under mellankrigstiden. Perspektivet utsträcks även till våra dagars Ungern och de ungerska minoriteterna i grannstaterna (s. 149–150).

Maarit Pietikäinen skriver om kosmopoliten Richard N. Coudenhove-Kalergis idéer om Paneuropa som ett fredsprojekt. Man noterar, att dennes uppdelning av världen i fyra block är mycket lik den variant, som den ryske nationalisten Vladimir Zjirinovskij presenterade i sin självbiografi 1993.⁵ Både bevekelsegrunder och mål är olika, men förslagets likhet är ett vittnesbörd om, hur imperiernas sönderfall både då och nu inte bara födde tankar om självständighet utan också gödde idéer om nya maktblock. Pietikäinen understryker för övrigt i sin avslutning, att "de frågor Paneuropa-ideologin ställde är lika relevanta som under mellankrigstiden" (s. 171).

Avsnittet "Humanitära insatser" för ner skildringen till individplanet, till de av omvälvningarna drabbade, nödlidande människorna. De tre uppsatserna redovisar ett relevant och intressant material till belysning av "Barnförflyttningar och samhällen i kris" (Monika Janfelt), "Svalt och politik. Livsmedelshjälp till den unga sovjetstaten" (Sune Jungar) och "Hur hålla ryssen borta? Flyktningpolitik och gränsbevakning mot ett sönderfallande Ryssland" (Max Engman). I samtliga fall diskuteras dagens problem med hjälp av exempel från perioden efter 1918. Man noterar Sune Jungars iakttagelse, att bolsjevikregimen i Ryssland var måttligt intresserad av hjälp till sina svältande undersåtar: det långsiktiga målet världsrevolutionen var viktigare (s. 210, 224).

Bokens sista avsnitt, "Ekonomi", återför analysen till makroplanet med uppsatser av Engman ("Imperieupplösningar och ekonomisk nationalism"), Jungar (Skandinavien och Ryssland i upplösning. Nya uppgifter – och drömmar – för 1900-talets vikingar) och Mikael Korhonen ("Glöm

⁵ Vladimir Zjirinovskij, *Poslednij brosk na jug* (Moskva 1993).

gamla skulder...! Revolutionen och de finländska ersättningskraven på Ryssland"). Engmans uppsats är en bred översikt med jämförelser mellan mellankrigstiden och likvidationen av Sovjetunionen, medan Jungar och Korhonen ger detaljerade skildringar av nordiska försök att komma till rätta med och utnyttja de nya förhållandena i Ryssland.

I Korhönens uppsats, som redovisar en rad samtida vittnesmål om förhållandena i den unga sovjetstaten, lägger man märke till en passus i en rapport från AB Granits utsände Robert Schichman i slutet av november 1917: "I politiskt hänseende äro arbetarna icke bolscheviker..." (s. 344). Utsagan framstår i ljuset av den moderna forskningen om perioden som ett understatement: "I hela Ryssland vägrade arbetarna att stödja bolsjevikerna och deltog ständigt i strejker och massprotester mot dem".⁶

När imperier faller är en innehållsrik och synpunktsrik skildring av sammansatta händelseförlopp inom den ideologiska, den internationella politiska, den ekonomiska och den sociala sfären i samband med statsbildningsprocessen efter första världskriget och under mellankrigstiden. Flere paralleller till händelserna i Central- och Östeuropa efter 1989 diskuteras. Boken är ett värdefullt bidrag till den aktuella diskussionen om nordisk och europeisk identitet, nationalism och internationalism i dagens Europa.

Historiska institutionen vid Åbo Akademi har med denna redovisning av arbetet inom projektet Kejsardömenas upplösning visat att den trots sin litenhet inte är hemvist för provinsiell inskränkthet utan tvärtom utgör en fruktbar miljö för forskning i modern internationell historia.

Kristian Gerner

Norra Ryssland 1918–1920 – ny rysk avhandling

V.I. Goldin, *Intervencija i antibolševistskoe dviženie na ruskom severe 1918–1920*. "Isd-vo MGU". 200 s. Moskva 1993.

Norra Rysslands roll i den inre maktkampen i Ryssland efter bolsjevikernas maktövertagande var i många avseenden speciell. Landsdelen (guvernemen-ten Archangelsk, Vologda och Olonets) hade tack vare sina hamnar Archangelsk och Murmansk blivit något av en pulsåder för det annars isolera-

⁶ Se Robert Conquest, "Reds", *New York Review of Books*, vol. 41, nr. 13, 14.07.1994, s. 3 (Anmälan av Richard Pipes, *Russia Under the Bolshevik Regime*. Harville 1994 och Vladimir N. Brovkin, *Behind the Front Line of the Civil War: Political Parties and Social Movements in Russia, 1918–1922*. Princeton U.P. 1994)

de imperiet. Östersjö- och Svarta havs-hamnarna var ju praktiskt taget blockerade. De allierade, som fruktade ett tysk-finskt framträngande i norr och att de stora förråd som skeppats in skulle hamna i fiendens händer, ingrep. Interventionen fick alltså sin början i norra Ryssland, men det bör framhållas att målsättningen här till en början var strategisk och får ses som ett led i det pågående första världskriget. Man ville framför allt återupprätta en östra front, få med Ryssland i kriget på nytt.

De första allierade trupperna agerade i samförstånd med bolsjevikerna. Men brytningen kom snart. Efter freden och Tysklands sammanbrott var förutsättningarna totalt förändrade. De allierade trupperna i norr stod nu mot Rysslands nya makthavare.

Händelseutvecklingen i det perifera, glest befolkade norra Ryssland kom aldrig att få någon avgörande betydelse för den inre maktkampen i det ryska imperiet men saknar därför ingalunda intresse. Situationen var oerhört komplicerad, med många inblandade parter. Från Finland var aktörer från både den röda (Murman-legionen) och vita sidan involverade.

Archangelsk-historikern *Goldins* bok om interventionen och kontrarevolutionen i norra Ryssland under de omvälvande åren har framlagts som doktorsavhandling vid Moskva-universitetet. Enligt Goldin har det getts ut mera än 15.000 böcker om interventionen och det ryska inbördeskriget. Också utvecklingen i norr har ägnats ett betydande intresse. Särskilt för ryskspråkiga läsare, som varit hänvisade till sovjetiska arbeten, är *Goldins* bok en välkommen sammanfattning. Goldin är väl orienterad — bättre än vad som ofta varit fallet med ryska forskare — även om den utländska forskningen, som han presenterar i en översikt över källmaterial och forskningsläge. De enda arbeten jag saknar är egentligen *P o l v i n e n s* klassiska böcker om Finland och den ryska revolutionen och *N e v a k i v i s* detaljerade studie om Murman-legionen. Finska språket utgör en svårforcerad barriär för utländska forskare. Det är inga föraktliga språkkunskaper som krävs av en som skall forska kring norra Ryssland under revolutionsperioden.

Goldin har också utnyttjat tidigare föga använt källmaterial i ryska arkiv, både från den vita och röda sidan. Hans undersökning är brett upplagd och granskar både de allierades politik, relationerna till olika ryska grupperingar och dessas inbördes förhållanden. Mest nytt har Goldin att säga om de interna ryska förhållandena, åsiktsbrytningarna inom den antibolsjevikiska fronten. När det gäller t.ex. bakgrunden till de allierades ingripande och övervägandena inom de allierades försvars- och utrikesledning har han i huvudsak kunnat bygga på tillgänglig anglosachsisk litteratur.

Interventionen misslyckades både i sin primära uppgift, nämligen att återupprätta den östra fronten i kriget mot centralmakterna, och i den senare målsättningen att rädda Ryssland från bolsjevismen. Goldin visar klart huru svårt det var att i norra Ryssland etablera en enad regim med stöd hos massorna. Splittringen var stor. Många åtgärder som regimen planerade stannade på pappret. När den nordryska huvudsakligen av moderata socia-

lister sammansatta regeringen under Tjajkovskij fängslades av sina egna mera högersinnade militärer i september 1918, var det en illustration av ett generellt problem för hela den antibolsjevikiska fronten.

Den nordryska regimen kunde etablera sig och hålla sig vid makten ett par år endast tack vare de allierades stöd. Det var de utländska interventerna som var de verkliga makt-havarna. Samtidigt blev, framhåller Goldin, beroendet av det utländska stödet en belastning för regimen.

Den sovjetiska forskningen framställde vanligen den utländska interventionen såsom massiv och från början koordinerad och målmedveten. Goldin visar liksom tidigare västerländsk forskning, att den – i varje fall i norra Ryssland – var dåligt planerad och halvhjärtad. Svårigheterna att mobilisera ryssarna själva i den antibolsjevikiska kampen var stora. Myterier förekom vid flera tillfällen. Den brittiske överbefälhavaren Ironside klagade i sin dagbok: "They simply don't care and you can do nothing with a nation that doesn't care".

Tanken att i norra Ryssland utnyttja de tjeckiska trupper som fanns i Ryssland och att etablera kontakt med Koltjak-regimens trupper i Sibirien misslyckades, om man bortser från några betydelselösa möten mellan fjärrpatruller på den nordryska tajgan. Både militärt och politiskt blev interventionen i norr ett fiasko. Om det från första början hade funnits 2–3 divisioner att ta till hade de, såsom Ullman konstaterar i sina böcker om interventionen, sannolikt kunnat tåga mot Moskva.

Att de allierade skulle dra sig ur det nordryska äventyret stod klart redan snart efter världskrigets slut och Tysklands sammanbrott. Men hemtagningen av trupperna måste vänta till en ny seglationssäsong. Offensiverna mot bolsjevikerna under våren och sommaren 1919 företogs i första hand för att säkra det egna återtaget.

Den vitryska regimen lyckades hållas stående någon månad efter det att de allierade i september-oktober seglat hem. I praktiken var dess öde i alla fall beseglat. Goldin omtalar hur den numera av general Miller ledda regimen ännu så sent som i januari 1920 mot nya eftergifter försökte få stöd från finländsk sida. Bara någon vecka senare fick Miller hals över huvud lov att fly från Archangelsk ombord på en isbrytare.

Goldins avhandling är en väldokumenterad översikt som med gott omdöme och sinne för det väsentliga utnyttjar både tidigare forskning och nytt arkivmaterial. Framställningen är dock ställvis deskriptivt hållen på ett sätt som gör att en läsare, från tidigare obekant med problematiken, inte har alldeles lätt att se det väsentliga. Den största behållningen av Goldins gedigna arbete har sannolikt läsare som tidigare läst mera explicit problematiserade studier.

Hjältekonungens eftermäle

Sverker Oredsson, *Gustav Adolf, Sverige och Trettioåriga kriget. Historiskrivning och kult*, Bibliotheca Historica Lundensis 70. 339 s. Lund 1992.

Firandet av stormän och hjältar har varit något av en konstant i historien. Kriterierna för att välja ut dem och sättet att fira dem har mycket att säga om idéhistorien och historieskrivningen; man behöver bara tänka på Napoleons eller Peter I:s eftermäle. Trots att senare delen av 1900-talet varit en dålig tid för hjältar torde Gustav II Adolf fortfarande räknas till dem – låt vara att firandet av honom inte väcker samma uppmärksamhet som firandet av Karl XII har gjort i Sverige på senare år.

I sin undersökning av Gustav II Adolfs eftermäle tar Sverker Oredsson inte upp konungens gärning som helhet utan koncentrerar sig på frågan hur historikerna har bedömt det svenska ingripandet i trettioåriga kriget och dess följder. Också avgränsat på detta sätt är flödar materialet rikt. Ur totalt 166 arbeten har Oredsson destillerat fram tre olika huvuduppfattningar som han med en något påklistrad hänvisning till Foucault kallar "sanningar".

Den protestantisk-nordgermanska sanningen betonar konungens hedervärda motiv för ingripandet i Tyskland, omtanken om "den rena läran" och försvarssynpunkter. Följderna blev att protestantismen, rent av tankefriheten, räddades. Tyskland splittrades, men därmed bereddes väg för ett förenande långt senare under prussisk ledning, i stället för ett olycksbringande enande på 1600-talet under habsburgsk ledning. Sambandet med samtida politik framgår av konstaterandet att det senare representerade en slavisk-magyarisk makt (Lenz 1899), Gustav Adolf stod himmelsvitt över "den halvtjeckiske" Wallenstein (Dietrich Schäfer 1894), "mannen av den slaviska typen" (Martin Weibull 1882).

Den katolska "sanningen" hävdar i stort sett det motsatta. Vare sig Sverige eller protestantismen var hotade och ingen betydelsefull tysk grupp önskade ett svenskt anfälls- och erövringskrig. Gustav II Adolf må ha varit tappr och from, hans inblandning i tyska angelägenheter blev en stor olycka. Antikrigs-"sanningen" betonar att alla krig, särskilt erövringskrig är olyckliga och att konungen bröt mot sin första plikt, att slå vakt om freden; författarna i denna grupp består enligt Oredsson av kvinnor och individualister, men också marxister, som menade att de enda som tjänade på kriget var den svenska feodala överklassen. De flesta arbeten har gått att placera in i dessa "sanningar". Kvantitativt dominerar den protestantiskt-nordgermanska gruppen (90 arbeten), över antikrigsgruppen (20) och den katolska (11 arbeten).

Huvudskiljelinjerna gick alltså inte enligt nationalitet, utan enligt religion, varvid politiskt liberala eller radikala antikrigshistoriker ofta tog budet

att icke döda allvarligare än katoliker och protestanter. Den konfessionella skiljelinjen visar också att mycket av diskussionen fördes före den sekulariserade nationalismens definitiva genombrott, även om en tredjedel av de behandlade verken är från tiden efter andra världskriget.

Det symptomatiskt att den kvantitativa tyngdpunkten för Sveriges del ligger på perioden 1850-1914, medan den i fråga om tyska arbeten och verk från andra länder ligger på efterkrigstiden, den senaste svenska biografien över konungen är Ahnlunds från 1932; ett indicium bland andra för att hjältekonungar inte hade det lätt i det socialdemokratiska Sverige. Likaså är det synbarligen typiskt för den svenska historieforskningens vändning mot modern tid och sociala strukturer. Stormaktstiden har till senaste tid varit något av ett trauma och en källa till förlägenhet för svenska historiker, trots att den ur ett internationellt perspektiv borde höra till de mest undersökta perioderna i svensk historia, både för att den är unik på den svenska historiens egna villkor och för att den har så många och så uppenbara internationella anknytningar. Som Oredsson påpekar varade den korta svenska stormaktstiden längre än folkhemmet har gjort. Författaren redovisar själv sina värderingar och placerar sig närmast i antikrigsgruppen med ringa förståelse för konungens oberättigade anfallskrig som bidrog till att förlänga kriget och bana väg för ett militaristiskt Preussen – definitivt inte "a good thing".

Till Sverige har Oredsson också räknat Finland, med en överflödigt ursäkt för att det skulle vara "imperialistiskt" – Gustav II Adolf var faktiskt kung också i Finland. Man kan bara beklaga att Oredsson så ensidigt blickar mot kontinenten. Det hade varit värt att närmare granska konungens minne i bl.a. Finland och Estland, inte bara därför att hans eftermäle fluktuerat i de båda länderna efter självständigheten. Det förefaller faktiskt som om han skulle vara mera levande i dessa länder att döma av det faktum att en staty över honom nyligen nyrests respektive rests i Dorpat 1991 och Åbo 1992. I Estland representerar han "den gamla goda svenska tiden" och frågan om uppställandet av hans 1940 avlägsnade staty framför universitetet utlöste en studentdemonstration vid universitetsjubileet 1982. I Finland har han åter varit något av en symbol för debatten om Finlands ställning i det svenska riket.¹ Man kan väl argumentera för att en närmare granskning av det dåva-

¹ Jfr Max Engman, 'Konungen eller hakkapeliterna? Gustav Adolfsminnet i Finland 1932', *HTF* 1990, s. 566-616 och där anförd litteratur. Oredsson känner uppsatsen, men hade säkert kunnat få ut mer för sin infallsvinkel genom att gå till originalmaterialet som till största delen finns på svenska. År 1992 restes i Åbo framför hovrätten på privat initiativ en kopia av statyn i Dorpat, varvid man, måhända vis av det stora grälet på 1930-talet, enbart betonade konungens insats som grundare av hovrätten, jfr Max Engman, 'Juhlittu, kiistely, unohtettu Ruotsin hallitsija. Kustaa Adolfin tie patsaaksi?', *Turun Sanomat* 6.11.1992. Statyn är den första statyn över en svensk konung i Finland, även om det må sägas att han till följd av den likartade klädseln och det lilla formatet snarast framstår som lillebror till Per Brahe två hundra meter längre bort.

rande rikets "interna historiografi" hade varit motiverad. Av de historieskribare från den östra rikshalvan som Oredsson behandlar betecknas Erik Hornborg som historiker och Topelius som skönlitterär författare, vartill kan sägas att den senare faktisk var professor i historia och den förre, som förtjänade sitt levebröd som lärare, även skrev romaner.

Intressant nog visar Oredsson att det dröjde två sekel innan kulten tog vid. Kungen fick visserligen Sveriges första ryttarstaty (påbörjad 1755, men färdig först 1796), men bilden av honom fick "inga överjordiska proportioner". Det förekom visserligen efter hans död att "der Löw von Mitternacht" jämfördes med Gamla Testamentets hjältar, de gamla goterna och Augustus, men t.ex. hundraårsminnet firades knappast alls. Efter von Chemnitz (1648) och von Pufendorff (1688) dröjde det ett och ett halvt sekel innan någon svensk historiker tog upp Gustav Adolf och trettioåriga kriget. Om man på 1700-talet ville framhäva krigiska dygder var det snarast Karl XII som lyftes fram. För Gustav III var hjältekonungen en förebild, som han också framställde på scen, men snarast i hans egenskap av samhällsbyggare.

På 1800-talet blev Gustav Adolf den store protestantiske hjälten och firandet av hans dödsdag en årlig tilldragelse från jubileet 1832, ytterligare understödd av Gustav Adolfs-föreningen. Genom framhävandet av det protestantiska fick gestalten metafysiska drag (försynens redskap, "hjaltekraftens naturrätt"), men därmed kunde dyrkan av konungen hävda sig också i skuggan av den tyska nationalismen. Gustav Adolf infogades mer eller mindre i en lilltysk tradition som efterföljare till Luther ("den politiske Luther", Koppe 1941) och föregångare till den store kurfursten, Fredrik den store och kejsar Wilhelm. Påfallande många ansåg dock i likhet med Schiller att protestantismens räddare stupade i rätt ögonblick, på höjden av sitt rykte och innan han hann bli ett hot mot det tyska statsväsendets utveckling (den tyska frihetens dödgrävare, Dickmann 1959). Andra paralleller har dragits till bl.a. Cromwell, Rurik, Sigfried och Hitler (Johannes Öhqvist 1941).

Ett slags kulmen nådde Gustav Adolfsdyrkan vid det pampiga jubileet 1894 och kring sekelskiftet bröstdade sig de svenska historikerna, inte minst inspirerade av närmandet mellan Sverige och Tyskland; konungens insatser var "det yppersta föredöme som våra hävder gömma av ädel tilltro till egen kraft" och den "germanska stammens gemensamma verk under hans ledning" (Stavenow 1914); konungen var jämte Luther den germanska stammens enda verkligt folkliga gestalt (Martin Weibull 1881). Särskilt stor genomslagskraft fick Gustav Adolfsdyrkan i kretsar påverkade av unglyrkorörelsen och unghögern, Kjellén, Söderblom och Lundström. Göteborg firade konungen med staty, fackeltåg och bakelser och inte enbart som stadsgrundare. Dyrkan spreds även vidare, Ansgar Collge i Minnesota blev 1876 Gustavus Adolphus College och Gustav Adolfsdagen Svensk dag i Finland.

Alla var dock inte fullt lika entusiastiska, Strindberg ironiserade över dyrkan av Gustav Adolf genom att skriva att "man är betänkt på att vid nästa jubelfest få hans obefläckade avlelse införd i den augsburgska trosbekännel-

sen". Heidenstams hjältekonung var Karl XII och trots en pliktskyldig hyllning i *Svenskarna och deras hövdingar* uppges han privat ha sagt att han avskydde Gustav Adolf och inte ville ta i honom, "jag har tyckt mig bli flottig om händerna". Vänstersocialisten Zeth Höglund tog åter i en broschyr 1915 avstånd från Gustav Adolfs-firandets "patriotiska fördummelse", men bidrog med en egen version av storsvenskhet genom att utnämna konungen till den förste imperialisten.

Konungen hölls på sin piedestal inom den protestantiskt-nordtyska riktningen i stort sett till andra världskriget. Därefter inträdde en nyansering, som bl.a. betonade förstörelsen och splittringen i Tyskland samt militariseringen, först av Sverige och senare av Preussen.

Den protestantiska förhåvelsen framkallade en katolsk reaktion – Gustav Adolfs-föreningen förbjöds i Bavern 1844. Johannes Janssen (1865) menade att härskaren över den svenska militärmonarkin var värre än Napoleon, medan en annan katolsk skrift jämförde honom med Attila. Med den nya variant av avståndstagande som historiematerialismen medförde, bl.a. genom Franz Mehring, som beskrev Sverige som en junker- och militärmonarki ledd av en medelmåttig statsman och fältherre, var skolbildningen fullt utbildad. Skolorna hade länge rätt klara och fasta gränser i grundfrågorna, även om det fanns motsättningar inom dem såsom kring dikotomin idealist-realpolitiker, som lyftes fram av Droysen, eller dikotomin mellan säkerhetspolitiska och ekonomiska motiv för ingripandet i Tyskland (Roberts). Även för Curt Weibull, som anslöt sig till Droysens uppfattning att realpolitiska skäl låg bakom ingripandet i Tyskland, var konungen emellertid en hjälte.

Oredsson har haft några föregångare, men har sammanbragt ett imponerande material, som emellertid tidvis blir en börda. De behandlade författarna är så många att få får en ordentlig presentation, något som ytterligare markeras genom att vi inte egentligen får vera något om deras vetenskapssyn och källbehandling. En mera markerad genre-analys hade också varit motiverad, det måste rimligtvis finnas andra skillnader än inställningen till Gustav Adolf mellan festtal, romaner, doktorsavhandlingar och översiktsverk. Tidvis blir det hela något av en linnéansk klassificering av synpunkter (författarna enligt familj, släkte och art finns som bilaga) eller kommenterad bibliografi; boken blir aldrig riktigt den pejling av fr.a. svensk och tysk idéhistoria under trehundra femtio år med hjältekonungen som "stetoskop", som den kunde ha blivit. Arbetet kunde ha bearbetats språkligt. Man kan också fråga sig om läsaren blir mycket klokare av konstaterandet att tesen att Gustav Adolf var ett redskap för Gud är "svår att verifiera eller falsifiera". Icke desto mindre ger Oredsson en fascinerande inblick i relativiteten, men också konstansen i våra bedömningar; för historiker är läsningen en hälsosam påminnelse om objektivitetens gränser och för envar en påminnelse om att stormän kan användas till snart sagt vad som helst – det är förstås det viktiga med dem.

Max Engman

Ett underbart historikeröde?

Jarl Torbacke, *Carl Grimberg – ett underbart öde?*. Norstedts. 365 s. Stockholm 1993.

Det historiografiska intresset brukar i allmänhet riktas mot vetenskapens "spjutspetsar", mot de metodiska nyskaparna och dem som vidgar vårt vetande med nya insikter och teorier. Då frånser man lätt att den folkliga bilden av historien sällan präglas av dessa vetenskapsmän, om deras resultat överhuvudtaget slår igenom sker det med en kraftig försening. Den s.k. stora allmänhetens historiebild präglas mer av "nedärvda", sannolikt huvudsakligen muntligt förmedlade uppfattningar och av folk- och andra skolor.

Det finns en hel del studier av läroböckernas historiebild och en del om historiebilder, kanske främst om olika slag av historiska symboler, deras användning och genomslag. Däremot vet vi rätt litet om de människor som präglat de breda historiesynerna. En betydande del av denna lucka fylls för Sveriges del av Jarl Torbackes intressanta biografi över läraren, förlagsmannen och succesförfattaren Carl Grimberg som blev något av ett begrepp redan under sin livstid och som hör till de få historiker som på våra breddgrader har kunnat livnära sig på sin penna. På sin femtioårsdag be-tecknades han som Sveriges mest lästa författare efter Selma Lagerlöf. De insikter Torbacke i sin välskrivna biografi förmedlar om hur det gick till säger mycket om det andliga klimatet i Sverige under seklets första hälft. Genom hans mödosamma analyser av innehåll, upplagesiffror och recensioner får vi också veta mycket nytt om historiesyner och bokproduktionens villkor.

Carl Grimberg utgick ur en folkskolläraryfamilj och inskrevs 1893 i den nygrundade Göteborgs Högskola där han tio år senare promoverades till doktor vid högskolans första promotion. Den flit och arbetsdisciplin detta vittnar om får ytterligare profil av att studierna bedrevs vid sidan av lärarverksamhet, verksamhet i studentföreningen och fysiska aktiviteter som "sportsman". Studierna kunde i alla fall inte slutföras utan en skuldsättning som tyngde honom också efter det med utmärkta vitsord avklarade provåret som lärare i Stockholm.

Den unge Grimberg visade en uppenbar fallenhet för läraryrket med humor, intensitet och engagemang i undervisningen. Som lärare på den privata skolan Lundsberg, som skulle kombinera de svenska läroverkens överlägsna undervisning och de engelska internatskolornas karaktärsdanande moraliska och fysiska fostran, fick Grimberg möjlighet att pröva ut sin metod att levandegöra historien. Hans recept var att allmänna och abstrakta resonemang, "döda fakta och meningslösa årtal" skulle bort och ersättas av typiska och konkreta exempel framställda enligt berättande metod. Referat av källorna skulle ersättas av direkta citat. Grimbergs engagemang för att göra ele-

verna bekanta med originalkällorna resulterade 1911–1912 i *Ur källorna till Sveriges historia under nya tiden* 1–2, utgivna tillsammans med riksarkivarien Emil Hildebrand.

Sina erfarenheter tillämpade Grimberg sedan i sina bästsäljare, först i skolböckerna, senare i *Svenska folkets underbara öden* och *Världshistorien*. Hans oerhörda framgång byggde till en del på en järnflit och på god organisation. Hustrun bistod med sekreterarinsatser, bl.a. för att renskriwa de stenografiska manuskript som Grimberg producerade t.o.m. ute i det fria, på segelturer etc.; för de senare delarna av sin världshistoria hade han medarbetare. Sina texter förstod Grimberg att återanvända med lätta omarbetningar för olika versioner på ett sätt som visar att hans år som förlagsman efterlämnat ett gott sinne för marknaden och marknadsföring. På Norstedts förlag var han chef för litterära avdelningen och designerad som efterträdare till chefen G.B.A. Holm, men både förlaget och Grimberg fann det bäst att han koncentrerade sig på sina litterära arbeten.

Grimbergs framgångar berodde dock inte enbart på hans flit och organisationsförmåga, utan på att arbetena talade till publiken. Hans stil förmår fortfarande fångsla och det förklarar även de stora nordiska upplagorna och översättningarna till andra språk. En nyhet var att Grimberg förde skildringen fram till egen tid; en annan hans receptivitet för läsekretsens och även kollegers synpunkter. Särskilt uppmärksam var han för vad lärarna tyckte, väl medveten om deras betydelse för bokval, också utöver skolböcker. Till de mera roande avslöjandena hos Torbacke hör att Marcus Wallenberg d.ä., direktör i Enskilda Banken, från 1923 regelbundet gav synpunkter på arbetet och därtill på världspolitik och samtidigt, bl.a. genom korrekturläsning av de ekonomiska avsnitten, försäkrade sig om en riktig behandling av näringslivet och sin far. För att Grimberg skulle komma upp till den rent fenomenala totalproduktionen på svenska av närmare 3,4 miljoner exemplar – av vilka folkskoleläroboken nådde 1,7 miljoner och de mera inbringande *Ödena* nästan 1 miljon – krävdes dock mer än så – hans budskap måste ha slagit an strängar hos det svenska folket.

För Grimberg var *Svenska folkets underbara öden* inte en skickligt påhittad säljande titel, utan i hans svenska nationalstolthet var den svenska historien något enastående och bättre än andra länders. I den nya nationalismen i Sverige under de år verket kom ut 1913–1924 var det synbarligen många som delade uppfattningen – det gällde att finna ett nytt fotfäste i en situation präglad av förlusten av Norge och den stora emigrationen. Grimberg placerade sig på högerkanten, men försökte hålla sig neutral och var måhända något politiskt naiv, vilket inte minst framgår av hans oförsiktighet i kontakterna med sin tyska förläggare efter nazisternas maktövertagande. I hans skolböcker betonades det svenska och det protestantiska, vilket fick den socialdemokratiska *Tiden* att 1910 anklaga honom för hätska angrepp mot arbetarrörelsen – dock inte för att han var partigångare, utanför snarast aningslös. Också *Ödena* konstaterades ha ett nationalromantiskt drag och

utgöra "det borgerliga Sveriges historiska älsklingslektyr".

Grimberg är klart normativ, bland folken är svenskarna bäst, med en viss etnocentrism och religiös intolerans rangeras sedan andra folk i sjunkande skala. De värderande omdömena är klara och inte undangömda, Anjala representerade "ett uppror så skamlöst, att det saknar motstycke i historien". Torbacke noterar dock, vilket Grimbergs kritiker sällan gjorde, att Grimbergs normativa svenska nationalism genomgick en utveckling i folkhemsriktning.

Torbackes analys visar att Grimberg i rätt få avseenden kom med något verkligt eget och originellt. Mycket av sin historiesyn hade han övertagit av sin lärare Stavenow, bl.a. dennes betoning av "äkta svenskhet", av skolans uppgift att förmedla bildning, d.v.s. sammanhang framom abstraktioner och detaljer, kort sagt att ge fostran. Dessa normativa utgångspunkter förblev ledstjärnor för Grimberg. Också i sin läroboksproduktion företer Grimberg överraskande stora likheter med föregångaren och konkurrenten Odhner; Grimberg utmärkte sig dock för mera kulturhistoria, ett ledigare språk, klarare dispositioner, bl.a. en viss uppluckring av regentbundenheten samt för konkretion, vid behov t.o.m. med hjälp av fabulerande, och betoning av originalkällor. Torbacke betonar att Grimberg ingår i en svensk berättartradition som kan föras tillbaka till Fryxell, även om utgångspunkter och utvecklingsgång är helt olika hos de två produktiva författarna.

Grimberg själv strävade att vara en forskare också i sin popularisering i den meningen att han ville få med forskningens senaste rön och försökte hålla sig ajour med den nyaste litteraturen genom en kopiös läsning. Mottagandet bland fackhistoriker var inte alltid nådigt, en del uppgavs ha reagerat surt på att Grimberg "tjänade pengar på andras forskning", medan han själv ibland plågades av att betecknas som enbart popularisator. Fackpressen uppmärksamade inte *Ödena* och världshistoriens delar angreps av specialister. När förlaget övervägde en nyutgåva av *Ödena* på 1950-talet framstod de som definitivt föråldrade. Ivar Harrie kritiserade den reviderade utgåvan med motiveringen att *Ödena* var en klassiker som borde skyddas mot klåfingrighet, men betonade också arbetets starka tidsbundenhet, innehållet var "tillgjort hurtfriskt" och uppvisade "närhet till ädelpekor", medan författarens attityd var en scoutledares.

Till någon del kan Grimbergs eftermäle ha påverkats av hans stort upplagda världshistoria, vars första del utkom 1926, men inte fulbordades under hans livstid. Av den första delen hade 13 000 exemplar sålts som förköp, men det är uppenbart att Grimberg förlyfte sig på uppgiften, som heller inte kunde bäras upp av samma nationella patos som *Ödena*. Omfattningen var omöjlig för en man, specialister fann fel och en del kritiker ansåg att författaren fallit för att jaga pikanta och kryddade detaljer; Martin P:son Nilsson recenserade första delen i *SHT* med sympati, men menade att det inte var en egentlig världshistoria, utan en "kulturhistorisk och historisk läsebok". Världshistorien må ha överstigit Grimbergs krafter och

publiken varit vikande, men den gick ut i stora upplagor, den finska omfattade 60 000 exemplar, vilket var mer än den norska och danska.

Det som är karakteristiskt och kanske framstår som Grimbergs egna stora bidrag är exemplet, konkretionen, hans insisterande på "kunskaper med livskraft", inte "själsförmögenheternas utnötande genom onödig minnesanstängning". I ett föredrag 1931, då han stod på höjden av sin berömmelse, konstaterade han att han i ett tidigt skede som lärare bestämt sig för att själv ha roligt och att eleverna också skulle ha det. I historien fick man möta världens intressantaste människor och i deras sällskap bli uppiggad, upplyft och föräldrad. Inställningen förklarar Grimbergs popularitet, men också att han aldrig uppskattades av fackhistorikerna och föräldrades.

Erik Lönnroth menade 1951 att Grimberg var bättre på att sprida historiskt intresse än på att sprida historisk kunskap och att "Grimbergs styrka som historiker låg först och främst i en naiv berättarglädje som påminde om en krönikörs från något avlägset århundrade". Idag då svenska historiker haft en holmgång om sin brist på genomslagskraft och då berättandet upplever en renässans skulle man måhända se mera positivt på försöket och man kan väl hävda att Grimberg står sig i en jämförelse med sina sentida efterföljare.

Max Engman

Clio utan uniform

Sirkka Ahonen, *Clio Sans Uniform. A Study of the Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986-1991*, Suomalaisen Tiedeakatemia Toimituksia B 264. 150 s. Helsinki 1992.

I den forna sovjetiska och sovjetiskt dominerade delen av Europa var inget skolämne lika viktigt som historia. För att legitimera det socialistiska samhällssystemet var en tillrättalagd historieundervisning ett av de viktigaste instrumenten. Enligt marxistisk determinism hade historien bara en tänkbar slutstation, d.v.s. det kommunistiska samhället. I kalla krigets debatt om historiens mening blev det dock en annan determinist, Francis Fukuyama, som utgick med segern. Den 9 november 1989, dagen då Checkpoint Charlie öppnades, blev även den marxistiska historieundervisningens symboliska dödsdag. Den historiesyn som förmedlats åt miljontals människor öster om järnridån förvandlades plötsligt till århundradets lögn. Konsekvensen blev en svår kollektiv identitetskris. En förändrad historieundervisning i skolorna har uppfattats som en av de viktigaste åtgärderna för att komma tillrätta med de postsovjetiska samhällenas kollektiva psykologiska trauma.

Frågan var bara hur ett skolämne, som så länge förmedlat ideologiskt tillrättalagda sanningar, skulle kunna återupprätta sitt förtroende.

Efter det sovjetiska imperiets sammanbrott rådde fullständigt kaos även i skolvärlden. På flera håll tvingades man helt enkelt inställa all historieundervisning i väntan på att en ny officiell historiesyn skulle ta form. Officiella historiesyner förmedlas genom läroplaner. Historiker och historiedidaktiker i det postsovjetiska Europa har under de senaste åren haft fullt upp med att konstruera historieläroplaner, som motsvarar de nya staternas politiska behov av historien. Historieämnet har traditionellt legitimerat sin plats bland skolämnena genom att det anses befrämja den kollektiva identiteten, d.v.s. främst samhörigheten med och lojaliteten till statsmakten. Man kan således utgå från att historien uppfattas som viktig även i de nya postsovjetiska staterna. Det faktum att historieundervisningen befrias från marxistisk ideologi innebär inte att de nya läroplanerna är ideologiskt rena. Historien brukas och missbrukas även av de marxistiska historikernas efterträdare. Medan historiker väster om den forna järnridån ofta uppfattar motverkandet av missbruk av historien som en viktig del av den professionella kompetensen, så deltar historiker i de postsovjetiska staterna ofta aktivt i arbetet med att tillrättalägga historien i enlighet med samtidens politiska önskemål.

Sirkka Ahonen har utfört en intressant undersökning om övergången till postmarxistiska läroplaner i historia i det forna DDR och i Estland. Läroplanarbetet i de båda staterna (i Tyskland har varje förbundsland egna läroplaner) står troligen i början av en mycket långvarig process, men just genom att studera en oavslutad process ger Ahonen en bra bild av de problem som uppstår vid en total omvälvning utan förvarning. Många av problemen är givetvis allmängiltiga för den totala omstruktureringsprocessen från totalitarism till demokrati. Ahonen påvisar därmed även indirekt att historieläroplansforskning inte är av intresse enbart för pedagoger, utan även är en fungerande metod för fördjupade studier av samhällsförändringar. Boken utformas således samtidigt till en ministudie av de förändrade idéernas historia i de postsovjetiska samhällena.

Ahonen genomför en tämligen systematisk jämförelse mellan de sista marxistiska och de första omarbetade läroplanerna. De sovjetiska läroplanernas kommandokaraktär – historieundervisningen styrdes uteslutande av partiet (DDR-läroplanen var signerad Margot Honecker) – föranleder Ahonen att använda begreppet "stalinistiska läroplaner". Läroplanernas detaljrikedom garanterade en standardiserad undervisning; i planerna fastslogs exakt hur många lektioner som skulle anslås för olika temata. Flera kontroversiella frågor förklarades explicit i läroplanerna, eftersom en viktig målsättning var att förbereda eleverna för en debatt med den västliga historiografen. Varje enskild historisk händelse tolkades så att den passade in i den marxistiska determinismen. En central, och förvisso löjväckande, metod i denna tolkningsprocess var att omskriva känsliga historiska frågor med ett marxistisk-leninistiskt "nyspråk". En stor del av historieundervisningen äg-

nades åt att lära ut detta språk, över vilket Ahonen utarbetat en intressant, och för historiker närmast rolig, förteckning (s. 50- 51). Ahonens metod att ställa en västligt-liberal terminologi vid sidan av den marxistiska fungerar som en god illustration av efterkrigstidens kalla krig inom den internationella historieverenskapen. T.ex. den självständiga estniska republiken 1918-1940 gick i den estniska läroplanen av år 1988 under benämningen "den borgerliga diktaturen i Estland", och den sovjetiska inmarschen i Estland år 1940 beskrevs som "skapandet av socialism i Estland".

Både DDR och Estland hade (inte minst genom etermedia) haft relativt öppna fönster mot väst, och det kan sålunda ifrågasättas huruvida Ahonens resultat kan överföras till den postsovjetiska världen i stort. I jämförelse med många andra sovjetiska samhällen hade den stalinistiska historieundervisningen säkerligen svårare att slå rot i Estland och DDR. Impulserna utifrån påverkade arbetet med de nya läroplanerna, om än på olika sätt i de båda undersökningsregionerna. I Estland bestod effekterna av de yttre impulserna av ett ökat missnöje med den sovjetiska historieskrivningen. Under hela 1980-talet hade det förts en allt livligare diskussion om klyftan mellan den sovjetiska historiesynen och den "verkliga" historien. Redan år 1987 tog estniska historiker, bl.a. den senare premiärministern Mart Laar, initiativ till en obunden arbetsgrupp, som skulle omarbeta den estniska historieundervisningen. I DDR, eller egentligen i de nya tyska förbundsländerna, blev effekten närmast att de forna DDR-medborgarna erhöll en "färdig" ny historia av västtyskt snitt. Under DDR-statsens dödsryckningar konstruerades en sista läroplan, som enligt Ahonen närmast är att betrakta som ett sista överlevnadsförsök av de historiker som oroade sig för att bli utrensade i samband med systemskiftet. Läroplanen var ett försök att svara på kravet om en "västlig" historia, men i flera avseenden antog den fortfarande en marxistisk form. Efter det tyska enandet var de nya förbundsländernas politiker, i allmänhet importerade från väst, inte intresserade av att anpassa historieundervisningen till den bakgrund, som DDR-traditionen trots allt utgjorde. De första nya läroplanerna av år 1991 var således i stort sett kopior av de västtyska.

De östtyska förbundsländernas bundenhet av den västtyska historiedidaktiska traditionen resulterade, paradoxalt nog i motsats till den mera självständiga estniska utvecklingen, i att den östtyska marxistiska historiesynen omedelbart övergick i en liberal och problematiserande uppfattning av historien. Historien skulle inte ge direkta svar och inte ha något ideologiskt bestämt slutmål. Dörrarna för en kritisk fostran i västlig hermeneutisk anda stod plötsligt på vid gavel. Ahonen förhåller sig, med rätta, kritiskt till den östtyska reformen av historieundervisningen. Hur skall identitetslösa ungdomar kunna sälla mellan flera olika framställningar av historien? På grund av det västtyska, närmast CDU-konservativa, inflytandet på det östtyska läroplansarbetet finns det, som Ahonen påpekar, stora risker för en ny typ av politiskt tillrättalagd historieskrivning, även om den nya historiesynen inte

inrymmer något nytt metaprojekt. Ahonen befarar att DDR-staten kommer att bli en ny vit fläck i den tyska historieundervisningen, så lättvindigt har DDR-traditionerna behandlats i de nya läroplanerna.

Självständigt handlingsutrymme är ingen garanti för att den marxistiska historiesynen skall övergå i en ideologiskt obunden historiesyn. Ahonens studie av utarbetandet av den nya estniska officiella historiesynen är ett gott exempel. Hon påpekar att mycket tyder på att nationalismen är på god väg att bli den estniska historiens nästa metaprojekt. Hon påvisar att läroplansförfattarna inte endast korrigerat de delar av den stalinistiska läroplanen, där utpräglat nationella händelser i den estniska historien omskrivits till sociala (t.ex. självständigheten 1918), utan även anakronistiskt gjort t.ex. Estlands medeltidshistoria till estniskt-nationell. Ahonens resultat beträffande den estniska historiedidaktiken är mot bakgrund av de senaste årens händelseutveckling i Estland föga överraskande, och pekar i ett vidare perspektiv bara på svårigheterna med att skilja historien från samtidens politiska strävanden.

Den förändrade postsovjetiska historiesynen är givetvis inte synlig endast i skolorna. Historia har åter blivit en humanistisk vetenskap. Produktionsmedlen har givit vika för individen och i stället för färdiga sanningar lyfts nya slagord som "problematisering" och "hermeneutik" in även vid universitetet. "Mentalitet" är inte längre det samma som "småborgerlig irrationalism", utan blir sakta men säkert ett rumsrent begrepp bland seriösa historiker. Dessa tendenser är även påtagliga i den historiedidaktiska diskussionen, men omställningen kommer att ta tid. Erfarenheterna från de östtyska förbundsländerna antyder även de svårigheter de nya postsovjetiska staterna har att utföra förändringsarbetet på egna villkor.

På grund av utbildningssystemets traditionella statsnyttoroll har sambandet mellan universitetsämnet historia och motsvarande skolämne aldrig varit självklart. Frågan om historieundervisningens förhållande till det omkringliggande samhället är en central och omdebatterad fråga. Speciellt den västtyska emancipatoriska historiedidaktiken kan sägas vara ett avståndstagande både från statsnyttan och universitetsämnet, men denna inriktning har enligt Ahonen inte fått något större inflytande i de konservativa östtyska förbundsländerna. Ahonen anser att historien oundvikligen utnyttjas i statsideologiska syften, speciellt i totalitära system, men frågan är om inte varje stat med ett centraliserat utbildningssystem – inklusive Finland – uppvisar liknande tendenser. Ahonen bekräftar själv med sin undersökning att historiens koppling till statsnyttan inte elimineras enbart genom en demokratisering av ett totalitärt system.

Ahonens bok är en påminnelse om historiens viktiga samhällsroll. Historikerns inställning till skolornas historieundervisning blir, inte minst med hänsyn till skolhistoriens statsnyttoroll, lätt ambivalent. Det är dock skäl att notera att en majoritet av medlemmarna i vilket samhälle som helst kommer i kontakt med historien uteslutande i skolorna. Oberoende av om historikern väljer att engagera sig i skolarbetet eller stå utanför och kritisera bö-

man komma ihåg att den breda allmänhetens historiesyn grundläggs i klassrummen – inte bara i den postsovetjetiska världen, utan även i bl.a. Finland. Frågan om historiens roll i samhället och hur den skall brukas utan att missbrukas, är principiell och ständigt återkommande. Sirkka Ahonens studie har aktualiserat den på ett inspirerande sätt.

Tom Gullberg

Ut med historien!

Lars Edgren & Eva Österberg (red.), *Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag*, Bibliotheca Historica Lundensis 74. 139 s. Lund 1992.

Provföreläsningar hör i Finland till de normala ritualerna vid besättandet av professurer. Så som de är upplagda är det svårt att se att de fyller någon annan funktion än att de sökande tvingas visa upp sig och de som är totalt omöjliga i katedern kan gallras ut. I Sverige är de inte ett obligatorium, men har på senare år några gånger förekommit i den hos oss vanliga formen, d.v.s. katederföreläsningar över ett självvalt ämne. Ett par gånger har man dock avvikit från denna form. När professuren i stadshistoria i Stockholm besattes 1988 visade det sig att profvföreläsningarna var tematiskt så sammanhållna att de gavs ut i bokform, Ingrid Hammarström (red.), *Lokalt, regionalt, centralt – analysnivåer i historisk forskning* (Stockholm 1988).

En mera ovanlig form användes i Lund 1991 vid besättandet av professuren i historia efter Göran Rystad. De tre sakkunniga beslöt nämligen att de sökande skulle tala över samma tema, "historieundervisningens uppgifter". Ämnet öppnade sig för rent praktiskt-pedagogiska, didaktiska och vetenskapsteoretiska angreppssätt, liksom även för diskussioner av historiens nytta och historiemedvetandets roll i dagens samhälle. Resultatet föreligger nu i en tänkvärd skrift med de flesta av professorskandidaternas föreläsningar. Samtliga tar i någon utsträckning upp alla dessa aspekter. Sålunda kommer samtliga in på historiens nytta, men intressant nog argumenterar ingen för någon egentlig instrumentell nytta, för historien som något slags planeringsvetenskap, inte heller explicit för nationella synpunkter och nationellt kulturav. Några argumenterar tvärtom explicit mot det nationella och samtliga pläderar, visserligen med olikartade betoningar, för historien som en emancipatorisk vetenskap i den meningen att den vidgar perspektiv. Om man vill kan man också säga att de på sätt och vis argumenterar för historiens "onyttighet", åtminstone i en inskränkt mening, genom att hävda att dess uppgift är att visa att historien och därmed vårt eget samhälle är komplice-

rat: ingen tröst alltså för dem som föredrar att vara "lyckliga svin" och tillgripa enkla lösningar sanktionerade av Historien. Det är förvisso att ro motströms i en ganska bred och strid flod, men recensenten har inget att invända.

Bengt Ankarloo menar direkt att de från pedagogiskt och didaktiskt håll framförda synpunkterna på historiens relevans som betonar närhet i tid och rum (explicit Sveriges 1900-tal) är en sammanblandning av mål och medel: även om det kan vara metodiskt lämpligt att utgå från det välbekanta, måste målet vara det motsatta, "att till sist bli förtrogen med det vitt avlägsna och det fjärran förflutna". Historien bör "motarbeta den slags naivt egocentrerade världsbilder, som gör den egna inskränkta kretsen till alltings mått".

Frågan om den inhemska historiens roll tas explicit upp av Tom Ericsson, som menar att historieundervisningen är alltför ydlig genom att den inte ger studenterna möjlighet att fördjupa sina kunskaper, det är obegripligt att historikerna "som den enda akademiskt utbildade gruppen vid våra universitet, skall tvingas besitta encyklopediska kunskaper". Resultatet har de facto blivit en dominans för svensk historia och Ericsson ser receptet i en tidigare differentiering och tvärvetenskaplig specialisering på ett område, enligt något som kunde kallas "area studies" även om Ericsson inte använder termen. Lars Olsson är för sin del oroad för fragmenteringen av historieämnet, bl.a. genom att betoningen av socialhistoria har lett till historia utan politik och genom klyftan mellan teori och empiri. Han pläderar följdriktigt för en strävan till helhetsgrepp inom undervisningen.

Det förelagda ämnet gav möjlighet att ta upp både skola och universitet. I samlingens grundligast dokumenterade föreläsning gör Carl-Axel Gemzell en genomgång av historiedidaktikens framväxt och pretentioner på att vara ett självständigt kompetensområde, vilket bl.a. lett till kritik mot dess strävan till förmedlarroll mellan vetenskapligt ämne och politisk uppgift. Didaktiken bidrog, men var inte ensam skyldig, till det som upplevts som historieundervisningens kris och som lett till omfattande diskussioner och reformplaner i Tyskland, England och inte minst i Sverige. Samtliga reformer har betytt en stärkning av den nationella historien och nationell identitet som målsättning. Gemzell ser en fara i denna inriktning och argumenterar i stället för en öppenhet för perspektiv och metoder i Webers anda.

Hans De Geer, som (med en formulering av Göran B. Nilsson) anser att historikerna har en marknad som "retrospektiva processanalytiker", anser att historikerna bör bli bättre på att förmedla, d.v.s. skriva väl och behärska fler medier än det skrivna ordet. Samtidigt bör de vara mera medvetna om hur språklig rikedom kräver historia. De Geer använder inte ordet, men det låter rätt likt vad som brukar kallas allmänbildning. Han menar dock samtidigt att den kvarlevande fixeringen på "wie es eigentlich gewesen" är en börda för ämnet: "den historiska sanningen lämnar inte myck-

et handlingsutrymme för framtiden". Om man i stället betonar tolkning skapas förutsättningar för det goda samtalet, som bör beredas plats i vad De Geer kallar "grönskande och granskande seminarier".

För historien som emancipatorisk vetenskap argumenterar Thomas Lindkvist och Kim Salomon. Den förre avser att historien bör klargöra att det egna samhället inte är det enda tänkbara; historiens legitimerande roll kan motverkas genom mera studier av äldre tider och utomeuropeisk historia samt genom jämförelser. Detta kräver åter en beredskap för syntes, vilket kan uppnås genom träning i att konfrontera olika historiesyner med varandra i en anda av pluralism och accepterande av de historiska resultatens relativitet. Salomon lägger större explicit vikt vid moraliskt-etiska aspekter av relativism, även om han skiljer mellan den externt motiverade "aktivisten" och "den rationella emancipatorikern". Historien får inte göras till en subjektiv ledtråd, även om den bör knytas till överordnade värden och principer som frihet och demokrati.

De sakkunniga och universitetet kunde välja bara en – det blev Ankarloo -, men hade av provföreläsningarna att döma att välja mellan kandidater med en sympatisk öppenhet, diskussionsberedskap och engagemang i hur och varför historia är värd att lära ut. Boken säger kanske inte något epokgörande nytt, men är tankeväckande läsning för både universitetslärare och studenter.

Max Engman

En europeisk vägvisare

Matti Klinge, *Euroopassa, Pietarissa* [I Europa, i S:t Petersburg]. Otava. 287 s. Helsinki 1993.

Professor Matti Klinge är som hemläraren i Eric Linklaters bok *Det blåser på månen*. Vad som helst kan fungera som undervisningsmaterial: ett frukostbord, ett berg eller en flaska mineralvatten. Klinge vill uppfostra oss till européer och Petersburgsgrannar. Han kan sin uppgift, men det är skäl att minnas hans läsare knappast har enbart grundskolestudier bakom sig. Det oaktat torde mången finskspråkig läsare ha svårt att urskilja varje nyans i Klinges stilistik utan en ordbok i lånord.

Klinge rör sig till en början i det franska och tyska Europa för att senare komma in på världsdelens nordiska och ryska regioner. Emedan hans föregående essäsamling hade titeln *Romanus sum* vore det väl vågat att påstå att han här ignorerar det romerska inflytande på den europeiska kulturen. Men

faktum är att i denna bok är det europeiska perspektivet inte antikens Pax Romana utan Karl den stores Europa.

Essäsamlingens europeiska tour vidtar i samma regioner som Klaus Holm a avtecknade redan på 1930-talet och som jag själv utforskade 1972 med kameran i högsta hugg. Det är därför med visst intresse som jag jämför mina impressioner med författarens tjugo år färskare intryck av de mest romanska lanskaper i Frankrike – Conques, Rodez och LePuy.

Själv minns jag kyrkorna och deras gråa stenmassiv, de kullerstensbeklädda gatorna och föremål med anknytning till det förgångna, till korstågen och det romerska imperiet. Klinge förnimmar mänskorna, torgen, caféerna, samtidskänslan och kontakterna med Gent och de brittiska öarna. Ändå har vi båda stiftat bekantskap med det förgångna som docent Eino E. Suolahtis elever. Jag urskiljer "Nennos" röst i boken, men den ger vika då biskop Fénelons stämna förstärks. Upplysningsmannen, läraren i europeisk kulturform har ordet.

Även Klinge har sitt budskap och det framträder i sin mest komprimerade form i essän 'Amsterdam – vad är Europa?'. Vi bör inse vår europeiska tillhörighet och erkänna finshetsbegreppets relativitet: "Vad vi behöver är samarbete på olika nivåer och åt olika håll, ömsesidiga fördelar och ömsesidig solidaritet."

För några år sedan utkom i en finskspråkig civilisationshistorisk serie antologin *Eurooppa*, i vilken Ferdinand Braudel dryftade vår världsdels karaktär. När Klinges aktuella essäsamling nu framhäver betydelsen av den lutherska kyrkans och statens enhet blir man uppmärksam på hur mycket Braudel lämnat osagt då han gestaltar det europeiska ur katolsk synvinkel. Å andra sidan har Europa i Braudels ögon brett ut sig över hela jordklotet, medan det för Klinge är den historiska världsdelen intill Asien.

Samtidsskildraren Klinge blir historiker när han vänder blicken österut. Banden till det klassiska Europa uppskisseras i kapitlet 'St Petersburg' via en utredning av tsar-benämningen, men allmänt taget kunde man säga att sedeläraren blir historielärare i bokens andra hälft. Inget illa i det, eftersom denna hälft så väl tjänar essäsamlingens centralaste budskap: vi bör lära oss att bli européer i Finland.

Mycket krävs dock innan våra vyer vidgats till den grad att vi, i likhet med Klinge i en av sina essäer, lyckas fläta ihop Varennes, von Fersen, Alma Söderhjelm, Bismarck, Karl den store, den yttersta tiden, Nostradamus och Umberto Eco till en helhet.

Veikko Litzen

Dubbelörnen och lejonet

Max Engman, *Kaksoiskotka ja leijona. Nikolai Valapaton muisto ja muuta kirjoituksia* [Dubbelörnen och lejonet. Nikolai Menedares eftermäle och andra uppsatser]. VAPK-kustannus. 288 s. Helsinki 1992.

Den nationalism som på 1990-talet bröt fram som en eruption efter realismens sammanbrott i Öst- och Sydösteuropa kom som en överraskning för många. För historikerna kom den händelsekedja som sedan mycket snabbt ledde till en upplösning av de mångnationella staterna Jugoslavien, Sovjetunionen och Tjeckoslovakien inte fullt lika oväntat. De saknade åtminstone inte material för att förklara varför det kunde gå som det gick. Alla de tre upplösta staterna var ju arvtagare till ett tidigare mångnationellt rike, kejsardömena Österrike-Ungern och Ryssland.

Max Engman har samlat ett tiotal delvis tidigare på svenska publicerade kultur-, idé- och socialhistoriska uppsatser och föredrag inom samma pärmar och i skydd av två vapendjur, dubbelörnen och lejonet. Kryddade med personliga intryck ansluter de sig till de habsburgska och romanovska rikenas och deras arvtagarstaters nationalitetsproblem. Lejonet syftar på att infallsvinkeln särskilt gäller Böhmen och Tjecko(slovakien) samt Finland. Jämförelserna mellan nationalitetsproblemen i dessa två arvtagarstater hör till det mest intressanta i boken. En annan tyngdpunkt ligger på en granskning av attityder, bl.a. till Ryssland under de första åren av Finlands självständighet.

Som strukturerande poler använder Engman de tidigare monarkiernas huvudstäder, Wien och Petersburg. Genom att lyfta fram deras centralfunktioner och deras tidigare och nuvarande atmosfär skapar han en fond för en närmare analys av sina specialtemata. Den prolog som introducerar till temat nationalism består av Engmans egna reseintryck från Wien och Prag i oktober 1991 speglade mot en forskningsmålsättning som gäller kejsardömenas upplösning och de nya staternas uppkomst. Han citerar många samtida träffande karakteristikker från sekelskiftets Wien om stadens atmosfär av "glad apokalyps" (Hermann Broch) och slutar – och varför inte – med en lovsång till den centraleuropeiska kafékulturen.

Man kan hålla med om Engmans konstaterande att de stora frågorna kommer till synes också i de små. Bara en utomstående som konfronterats med en likartad grundkonstellation redan i hemlandet kan finna de illustrativa detaljer som det finns gott om också i bokens andra uppsatser. En sådan är t.ex. Engmans iakttagelse, att den på tyska skrivande Kafkas arbeten i Nationalbiblioteket i Prag klassificerats som litteratur på främmande språk, medan för en bildad person i Finland redan tanken att Runberg skulle ha skrivit på ett främmande språk är en helt främmande. En förklaring kan visserligen vara, att Runeberg prisade den finske mannen av folket och därmed

främjade en finsk nationalkänsla, medan Kafka inte alls spelade en motsvarande roll.

Den styrande eliten i Böhmen, Balticum och Finland råkade i kläm mellan trycket å ena sidan underifrån från majoritetsbefolkningen och å andra sidan från centraliseringssträvanden uppifrån. I sina jämförelser glömmar Engman inte de olikheter som fanns i fråga om situation — och lösningar. När han presenterar de olika socialgruppernas förhållande till varandra påminner han om att språkgrupper som var medvetna om en samhörighet uppkom mycket sent. Han hänvisar också till den inom nationalism-forskningen nästan helt försummade två-, bland- och mångspråkigheten, men endast som en kanske alltför försiktig iakttagelse, synbarligen beroende på att det inte har varit möjligt att stöda sig på ett uttömmande empiriskt material.

En uppiggande enskildhet är vissa samtidas synpunkter på förhållandena i Böhmen, såsom Antti Jalavas resebrev till Finland på 1870-talet. På grund av uppsatsens korta omfång kan man inte klandra, utan bara beklaga, att den tjeckiska kulturnationalismen inte får en utförligare presentation. Engman granskar suveränt Dubbelmonarkins invecklade struktur, särskilt frågan om tyskheten i Österrike och rikets roll som ”en europeisk nödvändighet”.

Jämförelsen mellan nationalitetsproblemen i Finland, Balticum och Tjeckoslovakien sträcker sig också till självständigheten, men endast i form av en kort översikt. Det hade kanske varit skäl att klarare redovisa en väsentlig skillnad. De svenskspråkigas i grundlagarna förankrade språkliga rättigheter i Finland hade inga motsvarigheter i det nya Tjeckoslovakien. Orsaken och följderna lyfter Engman nog fram. I Finland förenade båda språkgrupperna (och de tvåspråkiga) sina självständighetssträvanden mot en för båda ”främmande” nation och det rike den representerade, d.v.s. Ryssland. Engman konstaterar i ett annat sammanhang helt riktigt att i Böhmen uppstod en av Europas ”bittraste och långvarigaste nationalitetskonflikter”, vilket man inte kan säga om Finland.

*

Från Wiens och Prags horisont förflyttar Engman sig till Petersburg, vars migrationsströmmar under 1800-talet han tidigare grundligt utforskat. Utgående från Nevastaden ger han en bred överblick över Sveriges, Estlands och Finlands ställning i Östersjörummet. Hans periodisering av områdets historia utgående från havet och inte från landområdena är onekligen en fruktbar utgångspunkt, liksom även att utgå från de metropoler som behärskat havet. Jag är dock inte helt övertygad om att en indelning i en Lübeck-period och en omedelbart därpå följande Stockholm-period är tillräcklig eller täckande. Engman hänvisar själv till Amsterdam och i förbifarten till dess viktigaste partner Danzig. Åtminstone ekonomiskt kunde Danzig tack

vare sin internationella handel mäta sig med Stockholm under 1500- och 1600-talen. Det var också Karl XII väl medveten om och mjölkade under det polska kriget betydande penningssummor av staden för underhållet av sin armé. Som huvudstad för en stormakt var Stockholms ställning förvisso en annan än Danzigs.

Kapitlet om Finland som arvtagarstat är ett samlande kapitel som förenar alla bokens tidigare temata: riksupplösningar, Österrike, Böhmen, Wien, minoriteter, nationell självbestämmanderätt med arvtagarstatsproblematiken som ram. Efter denna studie kommer en av Engmans mikrostudier: engelsmannen Arthur Cotters erfarenheter av Finland våren 1920. Den ledande tanken är att förmedla en bild av första republikens mentalitet, d.v.s. ge ett svar på "hur det egentligen kändes". Engman behandlar likaså i några recensioner opinionerna i Finland under självständighetens första år, bl.a. aktivisternas attityder på 1920-talet samt bilden av Ryssland i Finland.

Hit hör också en med långa citat kryddad studie av den finländska pressens ställningstaganden när nyheten om "den förre kejsaren" Nikolai II:s, eller som en del tidningar skrev "Nikolai Menedarens" död nådde Finland sommaren 1918. I de flesta artiklarna fanns det något kvar av de förra undersåtarnas aktning för den tidigare härskaren. Man kan förstå att frestelsen var oemotståndlig att ge en lika grundlig bild av nekrologerna 1953 då en annan för Finland ödesdiger storman hade avlidit i grannlandet – förvisso nu i en helt annorlunda situation. Även om Engman varnar för att det idag är lätt att göra sig lustig över vad man i tidningarna skrev om Stalin och påminner om kontrollkommissionens tid, krigsskadestånden och den fortgående ockupationen av Porkala-basen, kan läsaren i alla fall inte undgå ironiska funderingar.

I bokens sista uppsats om "nationalstaten som tvångströja" dryftas nationalstatsbegreppets principiella betydelse i nyare nordisk historieskrivning. Det är fråga om en synnerligen kritisk kommentar till de moderna historikernas i efterhand skapade nationalstatsbild. Det är en påminnelse å ena sidan till "egentligsvenskarna", som lämnar Finland åt sidan, å andra sidan i riktning Finland, där man fortfarande omhuldar uttrycket "det svenska väldets tid" och talar om Sverige-Finland som om det hade varit fråga om en dubbelmonarki. Samtidigt är bokens avslutning en plädering för internationalisering och komparativ forskning.

Engmans samling är ingen torr systematisk handbok, utan ett mångfasetterat kaleidoskop av mindre studier och lysande skrivna ställningstaganden i essäistisk stil där läsaren finner många insikter och iakttagelser om tidens miljö, mentaliteter, tänkesätt, just så skiktade på olika, t.o.m. motstridiga, sätt som det bara är möjligt och alltid har varit i mångnationella kulturer. Åskådligheten ökas av väl valda kartor, fotografier och några karikatyrer.

Boken har, om man kan uttrycka det så, sitt eget budskap. Ett av nationalismforskningens stora problem är att förhålla sig opartiskt. Engman avsluter sig inte, även om han uppenbart har fått t.o.m. mycken inspiration

av de österrikiska författarnas texter, till en K.u.K.-nostalgi utan täckning, men utkämpar heller inte på nytt de ur "folkens fångelse" befriades rättskamp. Även om han förvisso har sin egen klara uppfattning om nationalismen, erbjuder han ändå inte en enda förklaring till varför det i en given situation gick på det ena eller andra sättet. Engman har förmågan att på ett naturligt och träffande sätt lyfta fram också stora linjer. På några ställen, bl.a. i avsnittet om Östersjö-området, blir övergångarna från en period till en annan och tillbaka kanske något problematiska, men de är onekligen tankeväckande.

Vid hundraårsminnet av Joseph Roths födelse kan det vara motiverat att erinra om hans resingerade tankar om nationalismen. För honom, en jude född i det östligaste hörnet av Galizien, var den österrikisk-ungerska monarkin hans enda fosterland. Den nya nationalismens religion var för honom början till den europeiska civilisationens undergång. Engman själv har i flera sammanhang med kunskaperna och auktoriteten hos en expert som forskat i de mångnationella kejsardömenas problem fört fram sin övertygelse, att "nationalstaten har varit en tvångströja för vårt tänkande och även för historieskrivningen".

Hannes Saarinen

Biografisk handbok – Ryssland 1917

Političeskie dejateli Rossii 1917. Biografičeskij slovar'
Gl.red. P.V. Volobuev. 432 s. Moskva 1993.

Avsaknaden av ordentliga historisk-biografiska handböcker till den sovjetiska historien har länge varit ett problem. Den sovjetiska forskningsens politiska bundenhet, metoden att helt enkelt stryka vissa personer ur historien eller ge en helt felaktig bild av deras verksamhet, gjorde att sovjetiska bidrag till genren var av mindre värde. Det bör också framhållas att det i Sovjetunionen inte ens getts ut något biografiskt lexikon med en kronologiskt heltäckande ambition. Vi har varit hänvisade till vad som kommit ut i väst, *Who was who in the USSR* (1972) sammanställt av Institut zur Erforschung der UdSSR i München och J. A. Vronskaya, *Biographical Dictionary of the Soviet Union, 1917–1988* (London 1988) och den mera brett upplagda encyklopedin *The Modern Encyclopedia of Russian and Soviet History* (46 vols. 1976–1987), som tillsvidare följts av ett tiotal supplementvolym. Fr.o.m. volym 56 (1994) har titeln bytts till *Russian, Soviet and Eurasian History*, för att "conform to the new realities brought about by the demise of the Soviet Union".

Sovjetsystemets fall har skapat nya förutsättningar för utgivning också i Ryssland av biografiska handböcker och encyklopedier. Många projekt är under arbete. Volymen med politiskt verksamma omkring revolutionsåret 1917 är ett tidigt exempel på ett färdigställt arbete. Det bär fortfarande något av improvisationens prägel. Urvalet förefaller något slumpartat, artiklarnas kvalitet är ojämn. Om en del aktörer finns en omfattande forskning. I andra fall har författarna, utan att kunna utföra någon omfattande grundforskning, varit hänvisade till ett ganska spinkigt basmaterial. Många artiklar bygger i alla fall på tidigare outnyttjat arkivmaterial.

Biografierna koncentrerar sig på ifrågavarande persons aktivitet under åren 1917–1918. Så ges ingen helhetsbiografi över t.ex. sådana personer som Stalin och Molotov, vilkas huvudsakliga karriär infaller senare.

Volymen innehåller utöver personbiografierna c:a 40 sidor bilagor med nyttig men i många fall svårtillgänglig information, bl.a. artiklar kring riksomfattande partikonferenser, sovjetkonferenser o.a. möten av riks betydelse. Här finns t.ex. i anslutning till en artikel om den konstitutionella församlingen en alfabetisk förteckning över dess medlemmar med uppgifter om valkrets och den partiorganisation som ställt upp dem.

I regel avslutas artiklarna med uppgifter om de biograferades tryckta arbeten och litteraturreferenser. Här har dock ambitionsnivån inte varit särskilt hög och urvalet av litteratur som anförs verkar ganska slumpartat. Tydligt har man i huvudsak nöjt sig med att uppge arbeten publicerade på ryska – både när det gäller de biograferades egna verk och arbeten om dem. Det här har lett till att bagatellartade artiklar publicerade i populära ryska tidskrifter (t.ex. *Ogonjok*) anförs medan viktiga biografier publicerade i väst men inte översatta till ryska förbigås. T.ex. nämns inte *Pipes* två volymer om Struve. När det gäller Trotskij hänvisas endast till *Volkogonovs* år 1992 på ryska utgivna biografi och inte alls till den forskning som i väst ägnades Trotskij under alla de decennier han var en "non-person" i Sovjetunionen.

Redaktionen låter förstå att målsättningen nu, efter denna volym som koncentrerat sig på politiker av riks betydelse, kommer att ge ut en fortsättning som uppmärksammar lokalt och regionalt verksamma.

Det är tacknämligt att ryska forskare nu försöker avhjälpa bristen på biografiska handböcker. Behovet känns akut och mycket borde åstadkommas snabbt. Man får bara hoppas att resurserna räcker till för att sätta ribban högt.

Sune Jungar

DISKUSSION

Teknologihistoria och kritik

Teuvo Rätys recension av min avhandling *Valtio, Teknologia, Tutkimus. VTT ja kansallisen tutkimusjärjestelmän kehitys* i *HTF* 1993, s. 617–622 är deprimerande läsning: enbart förkrossande kritik. Rätty fann inga nya forskningsresultat eller nya försök att få grepp om en del av Finlands historia ur en ny synvinkel.

Det är motbjudande att bemöta recensioner. Spelets regler är ju klara. Man bör tåla kritik och den som skriver genmälen får lätt ett rykte om sig att klaga. Trots det vill jag bemöta Rätys kritik av den enkla orsaken att en doktorsavhandling är en så viktig del av författarens liv att knappast någon accepterar att den nedgörs på ett omotiverat sätt.

Rätys kritik är ingen sedvanlig historievetenskaplig kritik, utan han skjuter breddsidor. Han hävdar att jag skrivit polemiskt, vantolkat källor, velat vara uppdragsgivaren (Statens tekniska forskningscentral) till lags och använt en metod som inte passar för historievetenskapen. Om detta skulle stämma, kan man fråga sig hur avhandlingen godkändes som akademiskt lärdomsprov. Likaså förvånar jag mig över att Rätty inte framförde kritiken vid disputation, eftersom han var närvarande och fått boken i förväg? Det hade varit hederligare att föra fram så grava anklagelser öppet och då hade jag åtminstone fått en möjlighet att försvara mig.

Jag har skrivit polemiskt, men det är en del av min personlighet som jag inte upplever som någon stor synd. Å andra sidan kan man fråga sig om en polemisk stil längre kan betraktas som en svaghet i dagens historiska forskning? Åtminstone på det internationella planet betraktas djärva och polemiska undersökningar i allmänhet som värdefulla (förutsatt att de är välgjorda). Det förefaller som om Rätty inte riktigt följt med den internationella forskningen, särskilt inte de nyaste strömningarna inom den teknologihistoriska forskningen. Det förstås också möjligt att hans motvilja mot en polemisk stil beror på hans utbildning, man stöter knappast på polemiska undersökningar i biokemi.

Rätty godkänner inte begreppet nationellt forskningssystem som jag använt. Kritiken kunde vara motiverad om han erbjöd ett bättre alternativ, men han koncentrerar sig uppenbarligen hellre på kritik än på en konstruktiv diskussion. Jag har inte hittat på begreppet; det har använts i en mängd teknologihistoriska undersökningar från 1970-talet framåt, bl.a. av sådana internationella storheter som Nathan Rosenberg, David Noble, David Mo-

wery, Christopher Freeman, Thomas P. Hughes, David Hounshell och Alfred D. Chandler. Det är heller ingen ny konstruktion, utan användes tvärtom av Walther Rathenau i början av seklet liksom av Thomas Edison och många andra betydande innovatörer och forskningsorganisatörer. Med dessa motiveringar använde jag begreppet i min avhandling. Det var enligt min mening ett gott val, ty med dess hjälp kan man a) väl strukturera ett heterogent material, b) jämföra förhållandena i Finland med utlandet och c) granska samspelet mellan teknisk förändring, teknologi och samhälle i ett långt tidsperspektiv.

Räty kritiserar även att min undersökning till sin grundstruktur är organisationsforskning. Påstående är obegripligt, eftersom organisationen avgör framgång eller misslyckande inom teknisk forskning. Genom att förändra och utveckla organisationen kan den tekniska forskningens tyngdpunkt styras till rutinmässig testning, innovationssökande forskning eller till s.k. missionsorienterad forskning.

Organisationsförändringar är viktiga teknologipolitiska avgöranden och Räty avslöjar sina bristande insikter på området genom att hävda att jag utan klara motiveringar jämfört de amerikanska storföretagens organisationsmodeller med deras finländska motsvarigheter. Jämförelsen är hela undersökningens röda tråd. Engelska, tyska, svenska, franska och även norska forskningsanstalter, företag och myndigheter följde och följer fortfarande noga med organisationsutvecklingen inom amerikanska storföretag och hela det amerikanska forskningssystemets utveckling. Ett gott exempel är Centrallaboratoriet, vars första organisation kopierades från det innovativa Mellon-institutet i Pittsburgh. På motvarande sätt uppvisar Valios forskningsorganisation klara drag från organisationen inom svenska och centraleuropeiska storföretag. Manhattan-projektets organisation blev åter efter andra världskriget en central organisationsmodell i hela den västliga industrivärlden. Den var mycket aktuell då man planerade uppbyggnaden av atomenergiforskning i Finland. Akademiledamoten Erkki Laurila utformade sitt eget Manhattan-projekt, som lyfte upp den tekniska forskningen i Finland till en helt ny nivå. Även om Räty ironiserar över dessa företeelser, utgör de enligt min mening viktiga forskningsresultat som ingen skrivit om tidigare.

Rätys hårdaste påstående är i alla fall att jag skulle försvara forskarna och subjektivt nedvärdera tjäntemännen och staten. Jag finner påståendet härresande; man kan helt enkelt inte läsa källorna så att den utvecklingstrend jag påvisar skulle bli annorlunda. I Finland tog staten över ansvaret för den tekniska forskningen i slutet av 1800-talet, men teknologipolitiken fick stå tillbaka för många andra sektorer av politiken ända fram till slutet av 1970-talet, något som forskarna och t.o.m. president Kekkonen fäste uppmärksamhet vid. Varför skapade staten då inte adekvata villkor för den tekniska forskningen? Också denna fråga har jag behandlat på tiotal sidor i avhandlingen, men Räty har synbarligen inte förstått framställningen.

Anklagelserna för att jag skulle ha velat ställa mig in hos forskningsfinan-

siären är smaklösa och tarvar enligt min mening inte något bemötande. Statens tekniska forskningscentral hör till landets ledande forskningsinrättningar och respekterar vetenskapens principer.

Vetenskaplig kritik får enligt min mening vara t.o.m. mycket hård, men den bör vara saklig, rättvis och uppbyggande. Även då en recensent ogillar ett arbete borde han i alla fall kunna erkänna dess vetenskapliga förtjänster. Till dem hör enligt min mening de nya forskningsresultat, perspektiv och teoretiska överväganden som framkommit. Man kan bara hoppas att Råty när han skriver sin avhandling får en kritiker som har mod att ge erkännande åt arbetets goda sidor och visdom att dryfta dess eventuella brister.

Karl-Erik Michelsen

Medarbetare i detta nummer:

Christian Ahlström, pol.kand., Helsingfors; *Voitto Ahonen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Max Engman*, fil.lic. (disp.), professor, Åbo Akademi; *Kristian Gerner*, fil.dr, docent, Lunds universitet; *Tom Gullberg*, fil.lic., Åbo; *Sven Hirn*, fil.dr, Helsingfors; *Sune Jungar*, fil.dr, professor, Åbo Akademi; *Aleksander Kan*, professor, Uppsala universitet; *Henrik Knif*, fil.lic., forskare, Redaktionskommittén för J.V. Snellmans samlade arbeten; *Lars-Folke Landgrén*, fil.lic., Helsingfors; *Veikko Litzén*, fil.dr, riksarkivarie, Riksarkivet, Helsingfors; *Karl-Erik Michelsen*, fil.dr, docent, Helsingfors universitet; *Harald Runblom*, fil.dr, docent, Uppsala universitet; *Hannes Saarinen*, fil.dr, t.f. biträdande professor, Helsingfors Unviersitet; *Kaj Sandberg*, fil.mag., Åbo; *Kerstin Smeds*, fil.mag., Helsingfors; *Kari Tarkiainen*, fil.dr, arkivråd, Riksarkivet, Stockholm; *Ann-Catrin Östman*, fil.kand., Åbo.

Expertkommittén för översättning av finskspråkig facklitteratur till svenska har bekostat översättningen av följande bidrag i detta nummer: uppsats av Voitto Ahonen samt diskussionsinlägg av Karl-Erik Michelsen (övers. Max Engman), recension av Veikko Litzén (övers. Henrik Meinander).

Innehåll

Voitto Ahonen: Gustaf Bondes memoarer och Arckenholtz.....	171
Ann-Catrin Östman: Kvinnors arbete i österbottniskt jordbruk från 1880- till 1930-tal.....	197
Översikter och meddelanden	
Kaj Sandberg: Kring romersk republikansk författningshistoria.....	227
Harald Runblom: Majoritet och minoritet i modern europeisk historia.....	259
Tom Gullberg: Woodrow Wilsons utrikespolitik och det nya Europa.....	277
Max Engman: Europa som tanke, upplevelse och verklighet.....	300
Granskningar	
Yrjö Kaukiainen: A History of Finnish Shipping. Av Christian Ahlström	318
Svend Aage Christensen og Henning Gottlieb (red.): Danmark og Rusland i 500 år. Michael Jensen (red.): Dansk-russiske forbindelser gennem 500 år. Av Aleksander Kan	322
Jorma Vallinkoski: Finlands bokbindarmästare 1514-1868. Av Max Engman	326
Kirsi Vainio-Korhonen: Kultaa ja hopeaa mestarien työkirjoissa. Suomen kultasepäntyo Ruotsin ajan lopulla valtakunnallista taustaa vasten. Av Kari Tarkiaisen	328
Marie-Christine Skuncke: Gustaf III - det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran. Av Henrik Knif	333
Jan Garnert: Anden i lampan. Etnologiska perspektiv på ljus och mörker. Av Kerstin Smeds	337
Bo Peterson: Boktryckaren som förläggare. Förlagsfunktion och utgivningspolitik hos P.A. Norstedt & Söner 1879-1910. Av Lars-Folke Landgrén	341
Ulla-Riitta Kauppi & Mihail Miltšik: Viipuri, Vanhan Suomen pääkaupunki. Rainer Knapas & Pertti Koistinen. Historiallisia kuvia. Suomi vanhassa grafikassa. Av Sven Hirn	345
Max Engman (red.): När imperier faller. Studier kring riksupplösningar och nya stater. Av Kristian Gerner	349
V.I. Goldin: Intervencija i antibolševistskoe dvizenie na russkom severe 1918-1920. Av Sune Jungar	355
Sverker Oredsson: Gustav Adolf, Sverige och trettioåriga kriget. Historieskivning och kult. Av Max Engman	358
Jarl Torbacke: Carl Grimberg - ett underbart öde. Av Max Engman	362
Sirkka Ahonen: Clio sans uniform. A Study of the Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986-1991. Av Tom Gullberg	365
Lars Edgren & Eva Österberg (red.): Ut med historien! Sju historiker om historieundervisningens uppgifter idag. Av Max Engman	369
Matti Klinge: Euroopassa, Pietarissa. Av Veikko Litzén	371
Max Engman: Kaksoiskotka ja leijona. Av Hannes Saarinen	373
P.V. Volobuev (red.): Poliüčeskie dejateli Rossii 1917. Biografičeskie slovar. Av Sune Jungar	376
Diskussion	
Teknologihistoria och kritik. Av Karl-Erik Michelsen	378

Historisk Tidskrift för Finland

Redaktionens adress: Berggatan 6 A 9, 00100 Helsingfors

Prenumerationspris 1994: Mk 125,- Postgiro 952 63-7

Lösnummerpris: Mk 35,- Försäljning: Akademiska bokhandeln i Helsingfors och Åbo, Vetenskapsbokhandeln i Helsingfors (Kyrkogatan 14, Helsingfors) samt genom redaktionen.